

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

CXII - 1975
Aflevering 3-4

Uitgegeven met steun van het Rijk,
de Provincie en de stad Brugge

BRUGGE 1976

**GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
SOCIETE D'EMULATION**

Secretariaat en redactie : p.a. Rijksarchief, Academie-
straat 14, 8000 Brugge

Postcheckrekening : Genootschap voor Geschiedenis
000-0107939-75

Abonnement op de «Handelingen» : 300 F per jaar.

INHOUD

BIJDRAGEN

J. Noterdaeme, <i>De vroegste geschiedenis van Brugge, III. De burcht van Brugge</i>	171-204
P. Soetaert, <i>De «Leenbeurze» te Ieper (1534-1795)</i>	205-230
G. Gadeyne, <i>De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814)</i>	231-357

OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

D. Van den Auweele, <i>Een Brugse strafbedevaart naar St.-Jacob te Compostella (1294)</i>	359-368
---	---------

BOEKBESPREKINGEN

J. Van Rompaey, <i>De Grote Raad (J. Mertens) Prisma van Ieper (W. Buntinx)</i>	369-370 371-373
A. Schouteet, <i>Catalogus kaarten en plannen (A. De Smet)</i>	373-374
M. Coornaert, <i>Knokke en het Zwin (J. Mertens)</i>	374-376
L. Schepens, <i>In pace (W. Rombauts)</i>	376-377
G. Versavel, <i>Passendale 1940 (L. Schepens)</i>	377-378
C. Vlaemynck, <i>De Bevrijding van Brugge (L. Schepens)</i>	378-381
KRONIEK	382-400
BOEKENSCHOUW	402-433

De vroegste geschiedenis van Brugge.

III. DE BURCHT VAN BRUGGE *

Op welk domein werd de burcht van Brugge gebouwd ?

Twee domeinen komen hiervoor in aanmerking: het domein Weinebrugge, dat uit Snellegem werd genomen, en het domein Sijsele. In het Brugs gebied vormde de Reie de grens tussen deze twee domeinen ¹. Op parochiaal vlak staan wij te Brugge voor dezelfde indeling: de parochie van O.L. Vrouw (uit Sijsele genomen), lag rechts van de Reie, en de parochie van Sint-Salvator (uit Weinebrugge genomen) lag links van deze waterloop.

De grafelijke burcht werd gebouwd op een deel van een terrein dat gewoonlijk een eiland wordt genoemd, omdat het langsheen alle zijden door waterlopen omringd was.

Ten oosten ervan lag de Vuldersrei, die de grens vormde tussen het eiland en het domein Sijsele. De grenzen van dit domein zijn aldaar onveranderd gebleven. Later was de Vuldersrei de grens tussen Gera (uit Sijsele genomen), en het eiland, en nog later tussen de parochie Sint-Anna (uit Gera genomen) en het eiland. Thans draagt de Vuldersrei aldaar de naam van Verwersdijk - Sint-Annarei ².

Ten noorden trok de Spiegelrei, die onder de naam van Kraanrei doorliep tot de Kraanplaats, de grens

* Zie voorgaande op blz. 5-59.

1. J. Noterdaeme, *De fiscus Snellegem*, in *Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1957, blz. 49-128.

tussen het eiland en de heerlijkheid van het Praatse. Deze heerlijkheid was oud Sijseels domein, want de parochie Sint-Gillis, die gans het Praatse omvatte en zich uitstreckte tot aan de Spiegelrei, werd uit deze van O.L. Vrouw genomen, dus uit Sijsele.

Ten westen van het eiland, vanaf de Rozenhoedkaai tot aan de Kraanplaats, liep de echte Reie en trok de grens tussen het eiland en het domein Weinebrugge. De Oudburg en de Grote Markt behoorden vanaf haar stichting tot de parochie van Sint-Salvator³.

Ten zuiden van het eiland werd in de negende eeuw een vestingsgracht gedolven de Steenhouwersdijk, een kunstmatige waterloop die doorgetrokken werd tot aan de Molenbrug en de naam van Groene Rei kreeg. Ten zuiden van deze waterlopen, vanaf de Rozenhoedkaai tot aan de Molenbrug, belanden wij opnieuw in het parochiaal gebied van O.L. Vrouw, dus in oud Sijseels domein.

Bij het opmaken van de slotsom van dit onderzoek krijgen wij het volgende beeld: het eiland was langs drie zijden ingesloten in het oud Sijseels domein. Het is dus te vermoeden dat het eiland zelf tot dit domein behoorde, en het niet een vooruitgeschoven landtong is geweest of ooit was van het domein Weinebrugge.

2. E.I. Strubbe: *De parochies te Brugge vóór de 12de eeuw*, in *Album English*, blz. 375 en vlg. — Wij wijzen er nogmaals op dat de domeinen Snellegem en Sijsele hoofdzakelijk in de zandstreek lagen en bijna uitsluitend op landbouwgewassen in de kouters en akkers waren aangewezen. De domeinen Weinebrugge en Gera die respectievelijk ervan werden afgescheiden, stelden in de overstromingsgebieden gans andere problemen. Ze waren hoofdzakelijk op schapen en veeteelt aangewezen. De nieuwe uitbatingsvorm ging in het drassig en nieuwe land, dat vroeger door de zee overstromd werd, er de stichting van een kerk (Sint-Kruis of Gera en Weinebrugge of Sint-Michiels) vooraf. Op domaniaal vlak vormden Gera en Weinebrugge reeds een domein vóór de stichting van een nieuwe kerk. De splitsing op parochiaal vlak bezegelde het ontstaan van een nieuw domein. Het is niet geweten wanneer precies de domaniale kerk in elk van de twee nieuwe domeinen werd gesticht.

3. Zie hoger blz. 32 en vlg.: *Ouderdom en herkomst van de O.L. Vrouwekerk te Brugge*.

Deze mogelijkheid is zelfs uitgesloten door het feit dat het eiland ten zuiden als grens een gegraven gracht had, een gracht uit de negende eeuw. De vestingsgracht, kan niet in aanmerking komen als oude domeingrens tussen Sijsele en Weinebrugge. Beide domeinen bestonden immers reeds eeuwen vooraleer de vestingsgracht gedolven werd. Natuurlijke waterlopen vormden vooral te Brugge en veelal ook elders de grens tussen twee domeinen. Ze kwamen zelfs veelal in aanmerking voor het vormen van Rijksgebieden. De Schelde is er een bewijs voor.

Waarom zou de Reie aan de Grote Markt hierop een uitzondering hebben gemaakt ?

Waarom zou juist daar de fiscus Weinebrugge de Reie hebben overschreden ?

Geen enkele reden kan hiertoe aanleiding hebben gegeven want het eiland tussen de twee reien (Vuldersrei en Reie aan de Grote Markt) bestond vóór de negende eeuw nog niet. De enge strook grond tussen deze twee reien, die vroeger van geen belang was, zou slechts later in het brandpunt komen te staan van de belangstelling: de burcht werd immers op deze strook, op het eiland gebouwd.

Laten wij er nog even de aandacht op trekken hoe onwrikbaar vast een natuurlijke waterloop de grens tussen twee domeinen kan zijn: De Vuldersrei vanaf de Molenbrug tot tegenaan Damme was en bleef tot op onze dagen de grens van het domein Gera. De Vuldersrei had het domein definitief afgesloten.

Na de afsplitsing van Gera bleef het domein Sijsele nog een indrukwekkend domein. Het strekte zich immers nog uit, niet enkel over het huidige Sijsele, doch ook nog over Oedelem, waar een hulpkerk werd gesticht die in 1184 parochiekerk werd, over Assebroek en over het zeer uitgestrekt domein waarop in de tweede helft van de negende eeuw de hulpkerk van O.L. Vrouw

werd gesticht. — een hulpkerk die later stadskerk zou worden en de moederkerk werd van Sint-Gillis en later, verder het noorden in, in de strook tussen het Oude Zwin en de Vuldersrei, van de parochie Koolkerke ⁴.

Wij herhalen: hoe komt men tot het besluit dat vroeger gans het eiland tot het domein Sijsele behoorde?

1. Het eiland paalde langs drie zijden aan het domein Sijsele.
2. Het eiland had langs de vierde zijde als grens een natuurlijke waterloop die er de uiterste grens was van de fiscus Weinebrugge.
3. Het eiland had ten zuiden geen natuurlijke waterloop als grens doch een gedolven vestingsgracht. Het eiland dat ten noorden van deze gracht lag behoorde tot hetzelfde domein als het land ten zuiden van de vestingsgracht, dus tot het domein Sijsele.

Een onrechtstreeks bewijs dat het eiland oorspronkelijk Sijseels domein was, is te vinden in het feit dat een deel van het eiland tot op het einde van de XVIIIde eeuw parochiaal gebied van O.L. Vrouw gebleven is, dus oud Sijseels domein. M. English en A.C. Koch zijn het erover eens dat op een bepaald ogenblik — het staat zelfs niet vast van wanneer af — de Hoogstraat en de Boomgaardstraat op het eiland de grens hebben gevormd tussen de Sint-Salvatorsparochie en de O.L. Vrouweparochie ⁵. Daaruit kan men echter niet afleiden — iets wat uiteraard onwaarschijnlijk is — dat het eiland vanaf het ontstaan ervan op parochiaal vlak tussen twee parochies verdeeld was, vooral dan niet bij het ontstaan van het eiland. Wij hebben er reeds op gewezen dat de domeingrenzen ouder zijn dan de

4. De proost van het kapittel van O.L. Vrouw was in het bezit van het patronaatschap van Oedelem, Koolkerke en Sint-Gillis.

5. A.C. Koch, *Brugge's ontwikkeling*, a.w., blz. 36, 37 en 33 alsook 61.

parochiegrenzen en dat de natuurlijke waterlopen te Brugge de domeingrenzen hebben gevormd. De Dyver trok in de Oudburg de grens tussen de domeinen Weinebrugge en Sijsele en niet de Oudenburg(straat). De Vuldersrei deed hetzelfde tussen de domeinen Gera en Sijsele alsook de Lange Rei tussen Gera en het Praatse. De oudste parochiegrenzen volgden de oude domeingrenzen. Straten kwamen hiervoor niet in aanmerking.

Gans de Oudburg viel vroeger onder de parochie van Sint-Salvator: niet de Oudburg(straat) maar de Dyver trok er de lijn. De Vuldersrei trok de grens tussen de parochie van O.L. Vrouw en deze van Sint-Kruis; de Spiegelreie deed hetzelfde tussen deze van de H. Walburga en Sint-Gillis. De Boterbeek scheidde het domein Snellegem van dit van Weinebrugge en later de parochie van Sint-Michiels van deze van Sint-Salvator ⁶.

Over de oudste parochiegrenzen te Brugge is veel meer te zeggen. Wij hebben zoeven geschreven dat de Oudenburgstraat niet de oudste parochiegrens was van Sint-Salvator. Het is duidelijk dat de Oudburg één geheel vormde, het oudste stadsgedeelte, en dat deze burgus of omweld gebied oorspronkelijk niet onder twee parochies verdeeld was. Het staat vast dat de

6. A Duclos, *Bruges*, a.w., blz. 278.

7. A.E. Verhulst. *Les origines et l'histoire ancienne de la ville de Bruges*, in *Le Moyen Age*, 1960 p. 49: L'Oudburg, ou Vieux Bourg s'étend en effet, à partir du marché, le long du côté sud de la Steenstraat sur l'élévation du terrain que cette route a choisi. De schets van de Oudburg, die aldaar op blz. 42 verscheen, beantwoordt niet aan de werkelijkheid. Geen enkel brugse historicus zal ook aanvaarden dat er ergens een brug lag tussen de Wollestraat en de Nieuwstraat (zie de schets en J. Dhondt, *De vroege topografie*, a.w., blz. 26 en noot 61). Uit de richting van Gent bereikte men Brugge niet langs vier itineraria, (de Nepomucenusbrug aan de Wollestraat lag er niet vóór het castrum werd gebouwd), doch langs de oude Gentweg. Er lag geen brug over de Dyver doorheen het drassig gebied van de Eekhout of Groeninge en dan ook geen brug over de Dyver die naar de Oudburg zou hebben geleid.

Oudburg in haar geheel oorspronkelijk onder de parochie van Sint-Salvator is terecht gekomen en dat er niet een deel ervan oorspronkelijk parochiaal gebied was van O.L. Vrouw, vermits deze kerk eeuwen lang geen stadskerk was. Wij vestigen er hier terloops de aandacht op dat de Oudburg niet reikte tot aan de Steenstraat ⁷. De Oudburg was een kleiner gebied, langs de vier zijden omwald - een burgus of burg. Daarom werd het woord Oudburg in het latijn vertaald door Vetus Castellum⁸. Wij geven toe dat in de middeleeuwen de zuidelijke helft van de Oudburg parochiaal gebied werd van de O.L. Vrouwekerk en de noordelijke helft parochiaal gebied bleef van de Sint-Salvatorskerk. Daaruit volgt dat oorspronkelijk gans de Oudburg tot de parochie van Sint-Salvator behoorde.

Het eiland waarop het castrum werd gebouwd heeft, op parochiaal vlak, hetzelfde lot ondergaan als de Oudburg, maar dan in omgekeerde zin: in de Oudburg heeft de Sint-Salvatorsparochie een deel van haar parochiaal gebied afgestaan aan de O.L. Vrouwparochie en op het eiland heeft de O.L. Vrouwparochie een deel van haar parochiaal gebied afgestaan en moeten prijs geven aan de Sint-Salvatorsparochie.

A.C. Koch heeft Z.E.H. English, archivaris van het bisdom Brugge, gevolgd toen hij schreef dat op het eiland de Hoogstraat en de Boomgaardstraat de oudste grens vormden tussen de Sint-Salvatorsparochie en de O.L. Vrouweparochie ⁹. M. English heeft inderdaad geschreven dat Hoogstraat en Boomgaardstraat, voor zover hij het kon achterhalen, op het eiland de grens hebben gevormd tussen deze twee parochies. Hij wist echter zeer goed dat beide straten niet de oorspronkelijke grenzen waren, zoals hij ook wist dat de Oudenburgstraat niet de oudste parochiegrens was in de

8. Mansio Boduuni.. in veteri castello. Omstreeks 1120. K. De-Flou, deel XII, blz. 1. Ms 71.

9. A.C. Koch, *Brugge's ontwikkeling*, a.w., blz. 61, noot 154.

Oudburg. Deze parochiegrens in de Oudburg en op het groot eiland kan inderdaad niet hoger opklimmen dan tot de elfde eeuw. Vóór deze eeuw was gans de Oudburg parochiaal gebied van Sint-Salvator en gans het eiland parochiaal gebied van de O.L. Vrouweparochie.

Gans het eiland is dus nooit parochiegebied van de Sint-Salvatorskerk geweest.

Twee stroken ervan bleven tot het begin van de 19de eeuw toebehoren aan de O.L. Vrouwekerk: de strook ten zuiden van de Hoogstraat en deze ten oosten van de Boomgaardstraat; ze waren en bleven tot het begin van de 19de eeuw oud Sijseels domein.

Laten wij eerst de strook beschouwen ten zuiden van de Hoogstraat, het zogenaamd driehoeksterrein. Graaf Diederik van de Elzas had het aan het kapittel van Sint-Donaas geschonken, met het verbod er huizen op te bouwen. E.I. Strubbe heeft erop gewezen dat de inwijking van de landslieden in de tweede helft van de dertiende eeuw zodanig toenam dat zij elders geen beschikbare grond meer vonden om erop te bouwen, en dat hierdoor de onvermijdelijke grondspeculatie in het leven werd geroepen. De kanunniken bekwamen van de graaf de opheffing van het bouwverbod. De nieuwe bouwgrond heeft ongetwijfeld veel liefhebbers gevonden, en daar tussen 1170 en 1183 tot de verkaveling werd overgegaan, was het terrein in 1239 reeds voor een groot deel bewoond ¹⁰.

In dit jaar nu werd de Sint-Walburgaparochie opgericht. De Sint-Walburgakerk stond op het groot eiland waarop het castrum werd gebouwd, op korte afstand van de Hoogstraat en haar parochiaal gebied, dat uitsluitend op het grote eiland lag, was uitzonderlijk klein. Hoe kwam deze parochie tot stand? Op 17 juli 1239 stonden graaf Thomas en de gravin Johanna hun rechten af op de grafelijke kapel. Zij deden het op aanvraag

10. E.I. Strubbe, *Van de eerste naar de tweede omwalling te Brugge*, in *Hand. Gesch. te Brugge*, 1963, blz. 278 en vlg.

van de bisschop Walter van Marvis die van deze kapel een parochiekerk wilde maken ¹¹. Het is geweten dat deze bisschop op parochiaal vlak in 1239-1240 overging tot een nieuwe kerkelijke indeling van het stadsgebied te Brugge. Daar de grafelijke kapel parochiekerk werd, — ze werd slechts in 1781 afgebroken — is de ligging ervan zeer goed gekend. Ze stond nabij en noord-oost van de burcht, aan de noordkant van de huidige Walburgastraat. Wij stellen de vraag: waarom werd in 1239 bij het vormen van een nieuwe parochie op het groot eiland, het groot driehoeksterrein waarover wij hierboven hebben gesproken en dat reeds verkaveld en bebouwd was, niet bij de Walburgaparochie gevoegd? Er was toen een uitzonderlijke gelegenheid om het te doen. Waarom deed de bisschop het niet? Op het groot eiland lag nog een tweede strook tussen de Verwersdijk en de Boomgaardstraat die niet bij de Walburgaparochie werd gevoegd. Ze bleef vanaf 1239 tot 1779 onderhorig aan de O.L. Vrouwkerk en haar parochiaal gebied. Wij stellen nogmaals de vraag: Waarom? In 1779 werden beide stroken — de laatste strekte zich voor een klein deel ervan uit tot over de Molenbrug — overgeheveld naar de Sint-Walburgaparochie. Wij moeten niet verzoeken om de reden voor deze verandering te vinden.

In 1779 was de oude Walburgakerk te klein geworden. Ze werd verlaten en er werd beslag gelegd op de grotere kerk van de gesupprimeerde Jezuiten. De kerk stond, zonetotaal, op het grondgebied van de laatstgenoemde strook, dus op het parochiegebied van de O.L. Vrouwkerk. Meteen werd ook toen de eerstgenoemde strook genaast, het zogenaamde driehoeksterrein. Gans het groot eiland was nu parochiaal gebied van de Sint-Walburgaparochie geworden.

Wij hebben de vraag gesteld: waarom bleven er twee stroken op het groot eiland van 1239 tot 1779 parochiaal

11. Miraeus, *Opera Diplomatica*, II, blz. 499: Quod faciat parochiam in capella nostra S. Walburgis in Brugis.

gebied van de O.L. Vrouwekerk ? Het antwoord is zeer eenvoudig: omdat de twee stroken er het laatste bewijs voor waren, de laatste getuigen, dat het groot eiland vroeger gans parochiaal gebied was geweest van de O.L. Vrouwekerk, dus oud Sijseels domein. De bisschop Walter van Marvis heeft de oude rechten die de O.L. Vrouwekerk bezat, overblijfsels uit een ver verleden, bij het oprichten van een nieuwe parochie niet willen schenden.

Wij schrijven: overblijfsels uit een ver verleden. Als bezwaar tegen de thesis dat het ganse eiland vroeger Sijseels domein was en dus het castrum op Sijseels domein werd gebouwd, werd ingebracht dat men in de 15de eeuw in de overtuiging was dat de Sint-Walburgaparochie uit deze van Sint-Salvators gesneden werd. In een oorkonde van 1424 staat er geschreven: *comme jcelle eglise soit issue de leglise parochiale de Saint-Sauveur*¹². In 1424 kocht de Walburgakerk een huis nabij de kerk gelegen met het doel het huis af te breken om het kerkhof te vergroten. Het jaar daarop, in 1425, werd het nieuw kerkhofland gewijd «daer of die van Sint-Salvator tconsent gaven». In de 15de eeuw wist men dus nog zeer goed dat de Sint-Walburgaparochie uit deze van Sint-Salvators werd genomen. Was men toen op een dwaalspoor ? Wij moeten ontkennend antwoorden, maar daaruit volgt nog niet dat het parochiaal gebied van de kerk van Sint-Walburga altijd parochiaal gebied van Sint-Salvators was en vooral niet, zoals sommigen denken, dat het groot eiland waarop het castrum werd gebouwd tot het domein Weinebrugge had behoord. In de loop der eeuwen kunnen er veranderingen zijn gekomen in de parochiegrenzen van de stad. Dat is nu inderdaad gebeurd. Om dat uit te leggen moeten wij echter hoger opklimmen in de geschiedenis.

12. M. English, *De oude Walburgakerk te Brugge, in Brugge 'n spiegel*, 1939, blz 41 en vlg., alsook K. De Flou, in *Biekorf*, 1921-1922.

In 1424 beweerde men dat de Walburgaparochie uit deze van Sint-Salvators werd genomen en daarin had men gelijk: oorkonden zijn voor het algemeen te betrouwen. Daaruit volgt echter niet dat de toestand vroeger altijd zo was.

Wij hebben reeds geschreven dat Boudewijn V (graaf van Vlaanderen van 1032 tot 1067) de loop van de Reie verlegd heeft ten zuiden van de O.L. Vrouwekerk, Vroeger liep de Reie rechtdoor ten noorden van deze kerk en doorheen het Sint-Janshospitaal om de Reie te vervoe-gen die van het Minnewater kwam. Dat gebeurde omstreeks 1054. Zijn grootste verdienste was dat hij de O.L. Vrouwekerk niet heeft gesloopt en een verdedigingsgordel ten zuiden van de kerk heeft aangelegd. Hij heeft ook de eerste omwalling, zoals wij nog verder zullen zien, rondom de stad doen graven. De Sint-Salvatorskerk werd zo na het graven van die omwalling de eerste stadskerk van Brugge. Het is niet geweten in welk jaartal de Reie, die ten noorden van de O.L. Vrouwekerk liep, gedempt werd. Wellicht heeft Boudewijn V daar zelf voor gezorgd, toen er geen gevaar meer dreigde vanwege het Duitse Keizerrijk. Het staat in elk geval vast dat de voorganger van de bisschop, Radbodus, geen aanspraak heeft gemaakt op de O.L. Vrouwekerk als stadskerk. Zijn opvolger Radbodus deed het tegenovergestelde, en dat vanaf het begin van zijn pontifikaat. Hij was echter schrandere genoeg van geest om te begrijpen dat hij geen aanspraak kon maken op de O.L. Vrouwekerk als stadskerk zonder een deel van het stadsgebied van Brugge, dus van zijn eigen parochiaal gebied, af te staan aan de O.L. Vrouwekerk. Hierbij denken wij vooral aan het zuidelijk deel van de Oudburg, aan de Mariastraat en het gebied dat ten westen ervan lag, naar de Reie toe, dus de onmiddellijke omgeving ten noorden van de O.L. Vrouwekerk. Hij heeft van deze gelegenheid gebruik gemaakt om als compensatie voor het parochiaal gebied dat hij zelf

afstond, een ander gebied van de O.L. Vrouwekerk op te eisen.

Welk parochiaal gebied ? Datgene dat ten noorden en ten oosten van de nieuwe burcht lag en later door bisschop Walter van Marvis als Walburgaparochie zou worden opgericht. Hierdoor gingen de twee vermelde stroken als parochiaal gebied voor de O.L. Vrouwekerk verloren en werden ze overgeheveld naar de Sint-Salvatorskerk. Meteen is ook uitgelegd dat de O.L. Vrouwekerk een deel van het grote eiland bleef behouden. In die tijd was de Sint-Gillisparochie nog niet opgericht. De O.L. Vrouwekerk bleef het Praatse als parochiegebied behouden. Het gebied dat overbleef van het grote eiland moest voor de O.L. Vrouwekerk dienen als corridor of verbindings-element tussen de O.L. Vrouwekerk en het Praatse of de latere Sint-Gillisparochie. Het komt aan de bisschop toe de parochiegrenzen te regelen in zijn bisdom. Indien Radbodus II beslag had gelegd op gans het grote eiland, dan zou de O.L. Vrouwekerk afgesneden worden van de Sint-Gillisparochie die slechts in 1240 werd opgericht. Radbodus II was schrander genoeg om deze anomalie te vermijden.

Wij kunnen om te besluiten nog even uw aandacht trekken op een van de twee stroken nl. op de strook tussen de Verwersdijk en de Boomgaardstraat, deze straat is geen oude domeingrens. Wellicht werd ze aangelegd doorheen boomgaarden van de huizen die langsheen de Verwersdijk werden gebouwd, langsheen de waterkant. Waar lag de domeingrens dan ? Natuurlijk verder ten westen van het groot eiland, en er is aldaar geen ander te vinden dan de Reie. Al de historici hebben erop gewezen dat de reie aldaar een natuurlijke waterloop was. Slechts A.C. Koch is hiermede niet eens. Nog onlangs heeft J. Dhondt er terecht op gewezen dat de burcht juist daar werd gebouwd omdat men er twee wegen kon controleren: een landweg en een

waterweg, de oude romeinse weg en de Reie die liep langsheen de Grote Markt ¹³.

In het laatste kwart van de tweede helft van de elfde eeuw was er iets aan het veranderen in de geschiedenis van de Sint-Donaaskerk. De Bisschop Radbodus II trad er met gezag op en het wemelt van oorkonden die, in verband met deze kerk, van hem uitgaan. Op 25 juni 1086 wijdt hij het atrium van de Sint-Donaaskerk: consecravi atrium Sancti Donatiani cum claustro in castello Brugiensi in sepulturam fidelium, canonicorum quidem omnium ejusdem loci, parrochianorum autem Sancti Salvatoris si in supradicto atrio sepeliri voluerint, ea conditioni ut episcopo vel ejus vicario septem solidos solvant... De bisschop wijdt het kerkhof en het klooster dat ligt binnen de Brugse burchtplaats tot begrafenisplaats van de kanunniken die er verblijven alsook van de parochianen van de Sint-Salvatorskerk die er wenssen begraven te worden en hij bepaalt de vergoeding die aan hem of zijn plaatsvervanger moeten worden uitbetaald ¹⁴.

Drie jaar later verschijnt een nieuwe oorkonde van Radbodus II. Op 28 december 1089 bevrijdt hij de kerk van O.L. Vrouw en Sint-Donatianus van alle lasten, op voorwaarde dat één van aan die kerk verbonden kanunniken de zielzorg op zich zal nemen — hij legt tevens de uitgestrektheid van deze parochie vast en haar verhouding tot het kerspel van Sint-Salvator en regelt het begrafenisrecht ¹⁵.

13. J. Dhondt, *De vroege topografie van Brugge*, in *Handelingen Maatschappij en Oudheidkunde te Gent*, a.w., blz. 4 en 5.

14. M. Gyseling - A.C. Koch, *Opera Diplomatica Belgica*, I, Brussel, 1950, nr. 169.

15. *Ibidem*, nr. 171.

Op 28 december 1089 oorkondt dezelfde bisschop dat ... consensu et consilio personae ecclesie Sancte Mariae quae est in burgo Brugensi et clericorum meorum ut quicumque de parrochia Sancte Mariae in atrio Sancti Donatiani pro societate fraternitatis sepeliri voluerit, eum suscipiat ¹⁶. Nu Radbodus II van de O.L. Vrouwekerk een stadskerk had gemaakt, was het ook maar logisch dat hij aan de parochianen van die kerk dezelfde rechten gaf die hij reeds geschonken had aan de parochianen van de Sint-Salvatorskerk, t.t.z. zich te laten begraven in de kerk van Sint-Donaas. Het sleepte echter drie jaar aan vooraleer de bisschop het kon oorkonden omdat hiertoe onderhandelingen met de persona van de O.L. Vrouwekerk hem daartoe hadden gedwongen.

Wij zullen nog even de aandacht trekken op de verering van de H. Walburga ten oosten van de burcht, omdat A.C. Koch daar bijzonder belangstelling voor heeft gehad en deze verering als een onrechtstreeks bewijs heeft ingeroepen voor een oude nederzetting ten oosten van de burcht ¹⁷. M. Coens en A. Viaene hebben in de laatste jaren nieuw licht geworpen op de verering van de H. Walburga in Vlaanderen ¹⁸. Het is nu wel duidelijk dat de canonisatie van deze heilige in het jaar 893 het uitgangspunt was van de Walburgacultus in Rijnland, Noord-Frankrijk en Vlaanderen. Van bijzonder belang voor Veurne was de koninklijke stichting van Attigny - en - Ardennes. In zijn paleis van Attingny stichtte Karel de Eenvoudige in 916 een kapel die aan de heilige Walburga werd toegewijd. In die kapel werden relikwieën van de heilige neergelegd. Ze waren niet

16. *Ibidem*, nr. 172.

17. A.C. Koch, *Brugge's ontwikkeling*, a.w., blz. 45.

18. M. Coens, in *Analecta Bollandiana*, 1962, blz. 345 en vlg.: *Le séjour légendaire de Sainte Walburge à Anvers*, en *Ibidem: Le culte ancien du martyr S. Illéhere*, 1953, blz. 53 en vlg. Zie nog: A. Viaene, *Walburgaverering in Vlaanderen in Biekorf*, 1964, blz. 104 en vlg.

lang vóór 916 in het bezit van de koning van West-Frankenland, die de heilige Walburga als beschermster van zijn rijk beschouwde, gekomen. Hoe en wanneer kwam Veurne in het bezit van de schedel van de heilige ? Adelheid, de dochter van Robrecht koning van West-Frankenland, was in 1026 officieel verloofd met Boudewijn V en kwam nog in dit jaar naar Vlaanderen om er opgevoed te worden. Daar ze toen nog een kind was, trad ze slechts later in het huwelijk met Boudewijn V. Het is te vermoeden dat Adelheid ter gelegenheid van haar verloving, of enkele jaren later na haar huwelijk, van haar vader de schedel van de heilige Walburga uit de koninklijke schatkist heeft verkregen en naar de kapel in de burcht van Veurne heeft laten overbrengen. De koningsdochter Adelheid kan ook later, in het midden van de elfde eeuw, toen het graafschap Vlaanderen door het Duitse Rijk bedreigd werd, beroep hebben gedaan op het vorstenhuis van West-Frankenland om een deel van de paleisschat van Attigny, de schedel van de H. Walburga, naar Vlaanderen te laten overbrengen, opdat de heilige over haar en haar echtgenoot en Vlaanderen als palladium zou waken.

Wellicht werd de kasselrij van Veurne haar als doarium of weduwgift door de graaf geschonken. Het staat in elk geval vast dat de invloed van de westhoek in de burcht van Brugge zeer groot werd en dat zou er een verklaring voor zijn. De beruchte Erembald uit Veurne was burggraaf van Brugge geworden en een van zijn vijf zonen, Bertulf, werd op 31 oktober 1089 proost van het kapittel en kanselier van de graaf. Het is duidelijk dat de Erembalds geleidelijk gans het castrum, zowel het zeggend militair gedeelte ervan als het klerikaal gedeelte, aan het veroveren waren. De Erembalds voelden zich als meesters van de burcht. Het einde hiervan was de moord op Karel de Goede, door de Erembalds beraamd en uitgevoerd. Na de moordslag stelden de moorde-naars al hun hoop op Willem van Loo en op de ridder

Walter van Vladsloo. De proost, die slechts clericus en gehuwd was, vluchtte naar zijn vrouw die te Veurne verbleef. Nogmaals... Veurne ¹⁹.

Op 4 in oogstmaand 1089 had een grote plechtigheid plaats te Veurne: de relik van de H. Walburga werd er in een nieuw schrijn geplaatst. Robrecht de Fries was op kruistocht, doch de gravin Gertrude begaf zich met haar zoon, Robrecht van Jerusalem, naar Veurne om de plechtigheid bij te wonen ²⁰.

Zou het vermetel zijn te veronderstellen dat, ter gelegenheid van deze plechtigheid, een deel van de relik naar Brugge werd overgebracht. Het is meer dan waarschijnlijk. Het werd in de Sint-Donaaskerk bij de paleisschat gevoegd en er bewaard tot de grafelijke kapel van de H. Walburga zou zijn opgetrokken. Er was

19. Galbert: *De multro, traditione et occisione Gloriosi Karoli*, in: uitgave Pirenne, passim. Wellicht zou men in verband met de moord op Karel de Goede er de aandacht kunnen op trekken dat sedert 1115 de proost Bertulf en meteen al de Erembalds verbitterde mensen waren geworden. Gilliodts- Van Severen vermeldt in zijn *Coutumes de la Prévôté*, II, blz. 16: «Par acte passé devant les échevins du Franc le prévôt Bertulf cède à l'église de St.-Donatien en indemnité des torts causés par sa mauvaise gestion, ses biens sis apud Hobrugge et apud Turholt nomine Houlant et duas mansiones in Brigga. Miraeus, *Opera Diplomatica*, T. III, p. 30 In «Hobrugge» moet men waarschijnlijk «Hooghebrugge» lezen, die te Torhout lag (Karel De Flou, *a.w.*, deel 6, blz. 381), en in «Houlant» het Houtland van het Torhoutse. De twee vermelde goederen van de proost van de Sint-Donaaskerk te Brugge lagen waarschijnlijk in het Torhoutse. De twee mansiones of huizen lagen waarschijnlijk te Brugge.

Op 31 oktober 1089 heeft de graaf van Vlaanderen, Robrecht van Jerusalem, de bezittingen bevestigd van de proost en van het kapittel van de S. Donaaskerk te Brugge. In deze oorkonde kwam onder meer de volgende tekst voor: «In Parrochia S. Salvatoris in castello forinseco II curtes». Waarschijnlijk werden daarmee de twee huizen bedoeld die in de noordelijke helft van de Oudburg lagen en die de proost slecht beheerd had, laten wij zeggen ingepalmd had. Hij moest ze immers teruggeven. Deze openbare beschuldiging heeft de proost Bertulf nooit kunnen vergeten en vergeven. Het zou wel interessant zijn moesten wij de namen kennen van de schepenen die hem veroordeeld hebben.

20. F.L. Ganshof, in *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal en Letterkunde en Geschiedenis*, XIV (1960), blz. 145 - 160: *Robrecht de Fries en Alexias Gommenos*.

toen iets op gang met de bestemming van deze kerk, want reeds op 28 december 1089 werd de Sint-Donaaskerk een afzonderlijke parochiekerk, die niet meer onderhorig was aan de Sint-Salvatorskerk. De deponering van een deel van de relik uit Veurne zou bovendien de hoogmoed van de proost en kanselier nog strelen en de invloed van de Veurnse Erembalds nog groter maken. Een dergelijke deponering van een heilige die toen «en vogue» was, kon slechts de luister van de Sint-Donaaskerk verhogen. Hadden de Erembalds, die zoveel te zeggen hadden te Veurne, daar niet zelf voor gezorgd ?

In 1127 bevond zich de relik van de H. Walburga niet meer in de grafelijke schatkist van de relieken die toen in de Sint-Donaaskerk berustten. Deze zijn gekend door het verhaal van Galbert over de moord van Karel de Goede. De relik van de H. Walburga was dus toen reeds gedeponeerd in de grafelijke Walburgakapel.

Deze laatste werd dus gebouwd tussen 1089 en 1127. Ze is dus niet zo oud als A.C. Koch verondersteld heeft en de verering van de H. Walburga is dan ook zeker niet zo oud dat er, op grond van deze verering, zou kunnen sprake zijn van twee straten die zouden hebben geleid naar een «Wyc» ten noorden ervan.

De tijd is voorgoed voorbijgestreefd dat men ontdekte dat er te Brugge een burcht zou hebben bestaan die ouder was dan de burcht die Boudewijn I heeft gebouwd. Karel Verschelde was de eerste historicus die in deel 27 der Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge daarop zinspeelde. Het primitieve castrum zou in de Oudburg te situeren zijn. A. Duclos heeft Karel Verschelde gevolgd en vermeld met hem: den ouden steen, ancienne habitation du Châtelain, construite en pierres — de Zandburg, la motte du donjon — 't Oud schepenhuis, ancienne maison scabinale — le Wulhuus, entrepôt des laines en het Mercenierstraatje. Hij voegt er triomfantelijk aan toe:

Voilà donc le château, le donjon et sa motte contre la Reie, le siège du magistrat local, l'entrepôt et les merciers. Tel fut sans doute le berceau de Bruges. Ce bourg est d'origine païenne; nous n'y trouvons aucune trace d'église ancienne; ce qu'on trouve dans tout Burg construit après l'évangélisation. In 1923 heeft Hermann Flessche in «Belgische Kunstdenkmäler» gans de veronderstelling van K. Verschelde en A. Duclos overgenomen en in Duitsland verspreid. Van dat alles is niets overgebleven. Geen enkele brugse historicus legt zich nog daarbij neer. In de Oudburg is geen primitief castrum terug te vinden.

Het primitieve castrum werd gebouwd door onze eerste graaf Boudewijn I, op de plaats waar nu nog een deel van de Burg ligt. Waarom juist daar? Om de Oudburg in het noorden van Vlaanderen af te sluiten. De Noormannen immers vielen het Frankrijk binnen langs de kust en hun snekken gebruikten de bestaande waterwegen. Om het graafschap dat Boudewijn I van zijn schoonvader in leen had verkregen en de ontluikende handelsplaats die de Oudburg was geworden te beschermen bouwde hij zijn burcht op het kruispunt van de weg Oudenburg - Aardenburg en de Reie. Wij kunnen veronderstellen dat Judith, de Frankische koningsdochter, niet in een burcht heeft gewoond die langs de vier zijden slechts omringd werd door een aarden omwalling. Reeds dat alleen maakte het plausibel dat de Reie, waaruit water kon worden getrokken, langsheen de primitieve burcht, t.t.z. langsheen de westzijde ervan, liep. Laten wij nu eens veronderstellen dat de Oudburg nog niet bestond en er geen Reie liep langsheen de westzijde van het castrum, waarom zou de graaf zijn burcht juist daar hebben gebouwd? Er waren te Brugge toch plaatsen die beter geschikt waren om er een burcht te bouwen. Waarom niet op het hoogste van Brugge naast de Sint-Salvatorskerk of op het Zand?

Waarom niet op het driehoeksterrein aan de Molenbrug, waar de Vuldersrei liep ? Als de Reie niet langsheen de Oudburg liep en de Oudburg niet zou hebben bestaan, dan was er geen enkel reden om de burcht juist daar te bouwen waar hij werd opgericht.

Mag ik nog een bewijs op tafel leggen dat het groot eiland waarop het castrum werd gebouwd wel degelijk een eiland was en dat de Reie in 1127 ten westen van de burcht liep, en dat men vandaar met een bootje of groter vaartuig de zee kon bereiken ? Uit hetgeen Galbert verhaalt kan men besluiten dat men reeds in 1127 vanuit de burcht, en dat reeds vóór de doorbraak van het Zwin tot Damme, Michem en zelfs de zee kon bereiken.

Er is geen schrijver die in zijn dagboek alles zo nauwkeurig beschrijft als Galbert. Hij verhaalt hoe één van de belegerden in de burcht de gelegenheid vond om eruit te vluchten met een bootje naar de villa Michem. «Et ante, in Ramis Palmarum, Lambertus Archei, a turri elapsus, fugiens apud Michem villam, naviculo deventus est»²¹. Hij kon ontsnappen uit de toren en bereikte Michem met een bootje. Deze villa lag langsheen het Zwin, juist over kilometerpaal 3 langs de huidige steenweg naar Koolkerke ²². Hij verhaalt ook nog dat de lijken van de burggraaf van Burburg en van Walter van Lokeren, die in de Sint-Donaaskerk op 2 maart 1127 vermoord werden... uit het castrum werden weggevoerd op dezelfde dag van de moord, en dat deze twee lijken te samen met de lijken van de twee zonen van de burggraaf die vermoord werden, de ene op het Zand en de andere bij zijn Steen... «simul navibus imposita sunt et devehabantur ad proprias et domus et castra» ²³. De vier lijken werden, de dag zelf van de moord, op schepen gelegd en naar hun woning en burchten vervoerd.

21. Galbert, *a.w.*, caput 48, blz. 78.

22. J. De Smet, *De oude hydrografie van de stad Brugge*, in *Handelingen Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 1949, blz. 13.

23. Galbert, *a.w.*, c. 20, blz. 34.

De ontsnapte uit de toren hoefde slechts Michem te bereiken: hij kon dat met een eenvoudig bootje. De vier lijken werden met schepen vervoerd. De vier lijken werden langsheen de kust, dus over zee, naar Burburg gebracht, en dat met schepen die over zee konden varen. Er liep dus een waterweg van de burcht naar de zee. Uit het verhaal blijkt bovendien dat de schepen heel nabij de burcht gemeerd lagen, wellicht in de Rozenhoedkaai of de Dyver: de lijken werden immers nog dezelfde dag van de moord vanuit de burcht weggevoerd. Het is daarbij geen toeval dat de preciese Galbert hier twee verschillende woorden gebruikt: *naviculo* en *navibus*.. met een bootje.. en met schepen. Het is duidelijk dat de burggraaf en zijn twee zonen over zee naar Burburg werden vervoerd: Burburg lag aan zee.

Historici en bodemkundigen aanvaardden dat circa 1100 een kanaal gegraven werd van Brugge naar de zee, te weten het Oude Zwin, vermits waarschijnlijk omtrent hetzelfde tijdstip grote dijken werden aangelegd ²⁴. Het verhaal van Galbert over het vervoer van de lijken over zee in 1127 krijgt hierdoor een nieuwe belichting. Het grote probleem blijft echter: hoe was de verbinding van Brugge met de zee tussen 1100 en 700. Deze vraag heeft echter geen belang voor het probleem dat wij nu op te lossen hebben nl. op welk domein lag het castrum. Hierop is er slechts een antwoord: de burcht stond op oud Sijseels domein.

24. J. Ameryckx en A. Verhulst, *Enkele historisch-geografische problemen in verband met de oudste geschiedenis van de Vlaamse kustvlakte* in *Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Jaar 1958, blz. 16.

IV. HET PROBLEEM VAN DE TWEE MARKTPLEINEN.

Prof. J. Dhondt schreef terecht: Een kleine ontluikende stadsagglomeratie heeft een marktplein nodig. Het is om allerlei begrijpelijke redenen voordelig dicht bij de markt te wonen, het marktplein geraakt dus langs alle kanten met huizen omringd, kan zich niet uitbreiden en wordt spoedig te klein wanneer de agglomeratie groeit. Een groter marktplein moet dan in gebruik worden genomen, liefst dicht bij het kleine, omdat al wie handel doet rond dit laatste is gevestigd. Deze zeer algemene toestand scheen voor Brugge niet op te gaan. Wel kon men twee markten zien in de «Markt» enerzijds en de «Vrijdagmarkt» anderzijds, doch dit beantwoorde toch niet aan de algemene toestand, immers de Vrijdagmarkt ligt niet zo heel dicht bij de Markt, en anderzijds is die markt veel te groot om de primitieve markt te zijn van een ontluikende stad ²⁵. Tot zover J. Dhondt. Door «Markt» bedoelde hij de huidige grote markt met het standbeeld van de twee helden van 1302 in het midden en het belfort ten zuiden ervan; door «Vrijdagmarkt» wat vroeger en thans nog het «Zand» wordt genoemd ²⁶. In de 19de eeuw bouwde men er de spoorhalle die in 1939 gesloopt werd. Thans komt de uitgestrektheid van het Zand meer tot haar recht. J. Dhondt heeft zeer goed ingezien dat dit uitgestrekt terrein niet de primitieve markt kon zijn. Ook de grote markt kon dat niet en hij heeft dan ook gezocht naar een kleiner

25. J. Dhondt, *De vroege topografie van Brugge, in Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1957* blz. 24.

26. De Grote Markt heette bij Galbert, *De Multro, traditione et occisione Gloriosi Karoli*, Uitgave Pirenne, 1891, het forum en de Vrijdagmarkt het «Apud Harenas». Zie Galbert, *passim*.

plein dat zou kunnen in aanmerking komen als primitieve markt en hij heeft het gesitueerd rond de Sint-Kristoffelkerk.

Galbert kende in zijn tijd ook het Zand. Het was toen nog geen marktplein. Het is een eigenaardig feit dat, als hij de feiten verhaald die op het Zand geschiedden, altijd het meervoud gebruikt en nooit het enkelvoud. Hij schrijft altijd: apud Harenas, t.t.z. Ten Zande. De Diksmuidse Heerweg liep over Sint-Baafs en over de vestingen onder de naam van Hauwerstraat, recht naar het Zand toe en dwars doorheen het Zand naar de Zuidzandstraat. Deze heerweg kwam uit de richting Aartrijke. Hij verdeelde te Brugge als het ware het Zand in twee helften: een noordelijke en een zuidelijke helft. Vandaar wellicht de naam van Noordzandstraat en Zuidzandstraat. Beide straten zijn zeer oude straten.

Het valt niet moeilijk de tweede markt, die de primitieve markt heeft opgevolgd terug te vinden. Het lag langsheen de Reien en paalde aan de Oudburg, dat ten zuiden ervan lag. Een deel ervan draagt nu nog de naam van Grote Markt. Oorspronkelijk was dit marktplein veel uitgestrekter. Wij kunnen dat duidelijk aflezen uit het verhaal van Galbert van de moord op Karel de Goede. De markt of het forum (zo heet bij hem de grote markt) was toen tweemaal zo groot als thans. Hij schrijft immers dat de Sint-Kristoffelkapel «in medio foro» stond, te midden van de markt. Hoe moet dat worden uitgelegd? Het marktplein strekte zich uit vanaf de Boterbeek (de Halle was toen nog niet gebouwd) tot aan de Schouwburgplaats. De afstand tussen de Sint-Kristoffelkapel en de Boterbeek enerzijds en dezelfde kapel en de Schouwburgplaats anderzijds was daaromtrent dezelfde. De kapel stond dus werkelijk «in medio foro». Forum heeft bij Galbert altijd de betekenis van Grote Markt. Hij kan door dit woord niet de kleine vismarkt hebben bedoeld want de kapel stond in elk geval niet te midden van de kleine vismarkt.

Deze laatste wordt slechts voor het eerst in 1396 vermeld. Het is dus niet zeker dat ze reeds in 1127 bestond. De vismarkt lag bovendien ten oosten van de kapel en de Reie, tussen de kapel en de Reie. Ten noorden van de Sint-Kristoffelkapel lag in 1127 de bergpoel, dus geen vismarkt. Galbert verhaalt dat ridder Diederik van Beveren één van de belegerden, die van de verschansing van de burcht was ontsnapt, aan de staart van zijn paard bond en door de stad reed en sleepte, om hem dan eindelijk bij de bergpoel te midden van de markt te onthoofden en zijn lijk in de poel te werpen... tandem in cloacarium in medio foro projectum decapitavit²⁷. Dit cloacarium of poel is hetzelfde als de bergpoel die in 1305 onder deze benaming vermeld werd. Galbert situeert deze poel, zoals de Kristoffelkerk «in medio foro», halfweg de Grote Markt, die zich uitstreckte vanaf de Boterbeek aan de Oudburg tot aan de Schouwburgplaats²⁸. Een oorkonde van de graaf van Vlaanderen uit 1089 schijnt Galbert tegen te spreken.

Volgens deze oorkonde lag de kapel naast het marktplein en niet in het midden van de Grote Markt... *capella Sancti Christofori juxta forum*²⁹. Hoe is dat uit te leggen? Beide schrijvers hebben gelijk. Ze beschouwden de Grote Markt als een lang uitgestrekt terrein ten westen van de Reie. Galbert kon schrijven dat de bergpoel halfweg de grote markt, dus in het midden van de grote markt lag, en iemand die de Kristoffelkapel beschouwde met de rug gekeerd naar de Halle (die toen nog niet was gebouwd), en de lange streep van de markt beschouwde kon schrijven dat de kapel naast de Grote Markt stond. De kapel immers maakte geen deel uit van het marktplein, doch stond ernaast. Het kan ons ook niet verwonderen dat de Grote Markt een langgerekte strook was langsheen de linkerzijde van de Reie. Vanuit

27. Galbert, *a.w.*, c. 41, blz. 67.

28. Galbert, *a.w.*, c. 35, blz. 47.

29. M. Gysseling - A.c. Koch, *Diplomata Belgica*, nr. 170.

de Oudburg konden de handelaars en neringdoeners gemakkelijk de schepen bereiken. De rechterzijde schikte zich daartoe niet: daar immers lag het lugubre Galgeveld. A. Duclos schreef: Le Marché devait être vaste, et s'étendait vraisemblablement depuis le Vieux Bourg jusqu'à l'emplacement actuel du Théâtre. Il se trouvait sur la rive gauche de la Reie. Au milieu il y avait un marécage, paludes, cloacarium, ou l'on pouvait se noyer³⁰. Dat hij door de poel de bergpoel bedoelde blijkt duidelijk uit zijn verder schrijven: Derrière Saint-Christophe se trouvait le Bergpoel, nommé ainsi au rôle de la taille pour 1305, et encore en 1614³¹. De Grote Markt is dus gemakkelijk terug te vinden. Ze heeft een klein marktplein vervangen. Ze lag langsheen de Reie waar de schepen met hun vrachten konden aanleggen. Waar lag het kleine marktplein? Is het met vrij grote zekerheid nog terug te vinden? Het lag in elk geval in de nabijheid van de Oudburg³². De landbouwers vonden in de Oudburg een gewenst afzetgebied voor hun landbouwprodukten. Ze vonden er ook op de marktdagen de gelegenheid om allerlei waren aan te kopen voor huiselijk gebruik en konden er de ambachtsmannen opzoeken — timmerlieden, smeden en zo meer, voor het bestellen van hun wagens en landbouwgerief en het herstellen ervan. Een ontluikende stad had aan niets meer behoefte dan aan een markt, minder wellicht voor de groothandel dan voor de kleinhandel, vermits er geen winkels waren. De markt is het contactpunt tussen de boeren van de omgeving die voedingswaren te koop stellen en de stadsinwoners die deze waren (daarj ook sommige grondstoffen) nodig hebben. Prof. J. Dhondt voegt hier nog aan toe: Toen dit (het kleine marktplein) zich niet meer kon uitbreiden omdat het langs alle zijden door woningen was

30. A. Duclos, *Bruges, Histoire et Souvenirs*, blz. 28.

31. A. Duclos, *a.w.*, blz. 433.

32. A. Duclos, *a.w.*, blz. 29.

afgesloten, werd er uitgezien naar een groter marktplein in de nabijheid van de Oudburg (de grote markt)³³.

Het primitieve marktplein moest vanzelfsprekend in de onmiddellijke nabijheid van de voorstedelijke agglomeratie, t.t.z. van de Oudburg liggen, zo mogelijk er aan palen. Hierdoor alleen reeds was de zuidkant van de Oudburg uitgesloten: daar immers liep de Dyver — ook de oostkant ervan was het: daar lag het castrum. Het kleine plein lag ook niet ten noorden van de Oudburg vermits men daar het geschikt terrein heeft gevonden dat het kleine marktplein zou vervangen. Er blijft slechts een mogelijkheid over: de primitieve markt werd gehouden ten westen van de Oudburg.

Is dit plein nog terug te vinden? Zonder aarzelen durven wij bevestigend antwoorden en wij voegen erbij: het is thans nog een open plein, en het heet nu Simon Stevinplaats. Een beter geschikt terrein voor een primitieve marktplaats is er niet te vinden. De duitse geleerde Herman Flessche heeft er in 1923 reeds op gewezen dat het kruispunt Steenstraat - St. Katharinastraat een ideale plaats was voor het ontstaan van een «Wagenstand»³⁴. Zijn geschiedenis van Brugge is thans grotendeels verouderd, omdat hij hoofdzakelijk A. Duclos heeft gevolgd. Hij heeft nooit aan de kleine primitieve markt op de Simon Stevinplaats gedacht, het kleine marktplein uit de negende of tiende eeuw, en hij vermeldt slechts de Steenstraat en de St.-Katharinastraat. Hij had er kunnen de nadruk op leggen dat de Simon Stevinplaats het raakpunt was dat door al de landbouwers uit de omgeving van Brugge te bereiken was om er, zoals J. Dhondt schreef... hun wagens en landbouwgerief te bestellen en te doen herstellen. De

33. J. Dhondt, *a.w.*, blz. 18.

34. H. Flessche, *Die Städtebauliche Entwicklung der Stadt Brügge, in Belgische Kunstdenkmäler*, München, 1923, blz. 83.

Steenstraat liep via de Zuidzandstraat, dwars doorheen het Zand en via de Hauwersstraat naar de Diksmuidse Heerweg die naar Aatrijke liep... Ook de Zandstraat en de Hoge Dijken eindigden eveneens op het Zand en gaven aan de landbouwers van Oudenburg, Ettelgem, Jabbeke, Snellegem, Varsenare en St.-Andries de gelegenheid Brugge te bereiken. Al de landbouwers die in het westen, noordwesten of zuidwesten van Brugge woonden konden het. Ook deze van het zuiden van Brugge konden het via de Mariastraat en de oude Gentweg en deze van het oosten van Brugge via de Hoogstraat en de Langestraat. De Simon Stevinplaats was werkelijk voor de omgeving van Brugge een uitgelezen plaats om er hun wagens te parkeren naast de Oudburg en er hun waren te verkopen.

Laten wij eens Galbert in zijn *Passio* te rade gaan. Hij kende te Brugge drie pleinen: de grote markt (het forum), het Zand (het apud Harenas) en het primitieve marktplein (de ager consuetus). Hij vermeldt met stipte nauwkeurigheid wat er op elk van deze pleinen gebeurde. Elke verwarring is uitgesloten. Elk plein heeft bij hem een bijzondere naam. Hij zal bv. nooit schrijven: ager consuetus apud Harenas t.t.z. nooit de primitieve markt identificeren met het Zand...

A. Duclos heeft nooit aan een primitief marktplein gedacht en identificeert dat plein met het apud Harenas. Volgens hem werd bij Galbert door apud Harenas niet het Zand bedoeld, maar een plein dat lag tussen de Sint-Salvatorskerk en het Zand. Hij schrijft: En 1127, il y avait à l'intérieur de la ville, donc entre Saint-Sauveur et la place du Sablon, un champ ou se faisait les grandes réunions politiques. Galbert nous décrit tout ce qui se passa de solennité après la mort de Charles le Bon. On y entend lire la lettre du roi, on y élit le Comte, y recoit son serment sur les reliques des Saints, lui jure fidélité et lui fait hommage; il n'était pas le Sablon, mais «apud

Harenas», il était contigu au Sablon dont le rempart de la ville le séparait ³⁵.

A. Duclos heeft goed gezien waar hij schreef dat er reeds in 1127 een vestingsgracht gedolven was ten oosten van het Zand, nl. de thans overwelfde Smedenrei.

Wij hebben zelf geschreven dat het Boudewijn V was die de vestingsgracht aldaar deed delven. Het is immers niet denkbaar dat de graaf de O.L. Vrouwekerk zou hebben beschermd door ten zuiden van die kerk een vestingsgracht aan te leggen, en dat hij niet hetzelfde zou hebben gedaan om de Sint-Salvatorskerk te beschermen. De Smedenrei en de Speelmansrei vormden een eenheid. Die rei heette vroeger Poortgracht en C. Vershelde heeft er reeds op gewezen dat het woord poortgracht verwijst naar een kunstmatige waterloop en hier in het geval naar een vestingsgracht ³⁶. A. Duclos heeft zich echter vergist door aan de woorden «apud Harenas» de betekening te geven alsof daardoor een plein aangeduid werd dat tussen de Sint-Salvatorskerk en de vestingsgracht bij het Zand lag. Het is vooreerst niet te veronderstellen dat, eeuwen na het ontstaan van de Oudburg, aldaar nog zulk een onbebouwd terrein lag. De Sint-Salvatorskerk, gesticht omstreeks 800, was wel oorspronkelijk een plattelandskerk, doch ze was drie eeuwen later een stadskerk geworden. De poorters van Brugge hadden in 1127 de omwalling van de Oudbrug overschreden en het woongebied had zich verspreid rondom de enige stadskerk.

De groeiende agglomeratie had zich, toen de Oudburg als woongebied te klein was geworden, ook hier

35. A. Duclos, *a.w.*, blz. 459.

36. C. Vershelde, *Etudes sur les noms des rues et des maisons de la ville de Bruges*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 1875, p. 303, en J. De Smet, *Oude Hydrografie*, *ibidem*, 1949, blz. 11.

zoals elders, rondom de kerk gevestigd. Een groot open en onbewoond plein was er tussen de kerk en de vestingsgracht niet meer te vinden. Bovendien, indien Apud Harenas niet het Zand beduidde, dan heeft Galbert geen enkele feit vermeld dat op het Zand plaats greep. A. Duclos spreekt daarbij nog zich zelf tegen. In zijn geschiedenis van Karel de Goede schrijft hij letterlijk: Een wapenman, bijgenaamd «coterellus», dat is rover, die zeer rap was met de kruisboog, was uit eigen beweging bij de verraders in den Burg gebleven, maar had later getracht te ontvluchten. De dag dat men de toren innam, was hij langs een reep naar beneden gekomen en naar 't eiland Wulpen gevluht. Den 20^e mei werd hij gevangen genomen en geradbraakt op het Zand³⁷. In zijn werk «*Bruges, Histoire..*» vermeldt hij hetzelfde feit, en schrijft tot tweemaal toe dat Benkin geradbraakt werd op het Zand... apud Harenas. In zijn tweede vermelding preciseert hij dat Benkin ter dood werd gebracht op het Galgenhof³⁸. In 1127 stond er nog geen huizenreeks ten westen van de Vrijdagmarkt. Het Zand was er niet afgebakend door een vestingsgracht zoals langsheen de oostkant. Het Zand was dus toen, naar het westen toe, veel breder als thans, Het Galgenhof lag aan het uiteinde van het Zand. A. Duclos hield er rekening mede dat het nog op het Zand lag .. au sablon.. zoals hij schrijft in zijn eerste vermelding van de tragische dood van Benkin en de schrijver verzendt naar Galbert die schrijft dat Benkin ter dood werd gebracht ..apud Harenas. Voor A. Duclos betekent hier dus apud Harenas: op het Zand, en niet meer: het plein ten oosten van het Zand.

37. A. Duclos, *De Geschiedenis van den Zaligen Karel de Goede*, Brugge, 1884, blz. 208. In zijn *Bruges, Histoire..* schrijft A. Duclos op blz. 119 hetzelfde.

38. A. Duclos, blz. 509. Op deze bladzijde is Apud Harenas nu de westzijde van het Zand.. het Galgenhof. Blijkbaar is A. Duclos niet zeker van zijn thesis.

Blijft nog te bewijzen dat de *ager consuetus* van Galbert niet te identificeren is met het Zand. Wat schrijft Galbert over het plein waar te Brugge de poosters gewoon waren te vergaderen? «Convenerunt burgenses nostri in agrum quod suburbio adjacet intra septa villae — onze burgers kwamen te samen op het plein dat aan het suburbium paalt en binnen het paalwerk van de villa ligt³⁹.

Het woord villa heeft hier, zoals uit de tekst blijkt, een ruimer betekenis dan suburbium. De villa strekte zich uit over gans het grondgebied dat binnen de omwalling lag, zowel over het onbewoond als over het bewoond gedeelte van de stad.

Intra septa villae is te vertalen door: binnen de verdedigingsgordel die uit grachten en paalwerk bestond en in drie dagen werd afgewerkt. Zo dienen de woorden te worden uitgelegd die Galbert de proost in de mond legt: *praecepit potenter.. ut loca suburbii circumsepirent fossatis et sepibus..* de proost gaf bevel het suburbium door een gordel van grachten en paalwerk te beschermen⁴⁰. Prof. E.I. Strubbe heeft in 1963 een zeer degelijke studie laten verschijnen over de omwalling van Brugge in 1127. Zoals A. Duclos was ook hij van mening dat de vestingsgracht ten oosten van het Zand reeds in 1127 gegraven was. Hij heeft er voldoende de aandacht op gevestigd dat de tijd ontbrak om nieuwe grachten te delven of de bestaande te verbreden of uit te diepen. In drie dagen tijd was de omheining afgewerkt. Het was niet mogelijk beide werken: grachten delven en een verdedigingsgordel uit paalwerk bestaande, in zulke korte tijdsperiode uit te voeren. Wat werd er gedaan? Galbert zegt het uitdrukkelijk: *circumsepirent..* ze maakten een omheining die uit paalwerk bestond. Wel voegt hij er aan toe: *fossatis et sepibus..*

39. Galbert, *a.w.*, c. 51., blz. 80.

40. Galbert, *a.w.*, c. 25, blz. 44.

door grachten en paalwerk, doch over grachten heeft hij geen woord, terwijl hij overvloedig spreekt over het paalwerk dat van schansen, torens, en poorten voorzien was, en verhaalt vanwaar al het hout vandaan kwam, en er uitdrukkelijk op terugkomt in hoofdstuk 25: conserant (6 maart) cives quidam... bepaalde inwoners van de stad hadden door paalwerk het suburbium beschermd; van het delven van grachten is er nogmaals geen sprake — ⁴¹. Het is duidelijk: in 1127 hebben de burgers slechts tijd gehad om rondom de stad, ook door de gebieden die niet bewoond of schaars bewoond waren maar in het tracé rond de stad lagen, door paalwerk te beschermen. Men heeft een cirkel, een gordel van verdediging rond de stad getrokken, een gordel die gevormd werd door de reeds bestaande grachten en deze door paalwerk versterkt.

Ook prof. J. Dhondt heeft ingezien dat er geen open plein lag tussen de Sint-Salvatorskerk en het Zand. Hij schrijft bij de woorden: apud Harenas in exitu suburbii... ten Zande op het uiteinde van het suburbium: interessante passus omdat op dat ogenblik de omwalling — lees het paalwerk bij de omwalling — die in 1127 werd aangelegd nog niet bestond. Ofwel dus bestond er reeds een vroegere omheining, die dan tot aan het Zand reikte, ofwel was het Zand zichtbaar de grens van de agglomeratie. Het Zand wordt opnieuw (Galbert, c. 28, p. 48) als ingang van het suburbium aangegeven ⁴². J. Dhondt spreekt van een agglomeratie tot aan het Zand. Blijkbaar was ook hij van oordeel dat het suburbium reikte tot aan het Zand, dus verder dan de

41. E.I. Strubbe, *Van de eerste naar de tweede omwalling van Brugge*, in *Genootschap voor Geschiedenis Brugge*, 1963, blz. 294, noot 10.

42. J. D' Hondt, *a.w.*, blz. 23, noot 55, Een van de twee zonen van de burggraaf van Burburg werd vermoord apud Harenas, in exitu suburbii... op het Zand toen hij het suburbium verlaten had. Exire is zoveel als buitengaan. Men zal toch niet beweren dat men hem terug naar het suburbium heeft gebracht en hem daar heeft vermoord, des te meer daar het Zand de gerechtsplaats was.

Sint-Salvatorskerk. Een open plein tussen kerk en Zand was er dus in 1127 niet te vinden. Apud Harenas is het latijns woord voor: ten Zande, op het Zand, zoals in de bul van Paschalis II (9 april 1105) apud Brugense oppidum te vertalen is door: te Brugge, en ook: apud Harenas door: ten Zande. Zo zijn ook de woorden: in domo mea apud Sneldenghem te vertalen door: in mijn woning te Snellegem ⁴³.

Boudewijn V had reeds de eerste omwalling rondom de stad doen graven — ⁴⁴ zie verder in deze studie. In 1128 vreesden de bruggelingen een aanval van de graaf op de stad. Ze hebben zich toen gehaast om hun omwalling door nieuwe grachten te versterken ⁴⁵. A. Duclos veronderstelt dat door nieuwe grachten .. novis fossatis, de oude grachten werden bedoeld die in 1128 dan werden uitgediept. Ze waren toen inderdaad reeds 75 jaar oud en de noodzaak drong zich op ze te reinigen en uit te diepen.

Het laatste bewijs dat het plein niet aan het suburbium paalde, niet te identificeren is met het plein dat bij Galbert genoemd werd: apud Harenas, is bij Galbert zelf te vinden. Hij verhaalt dat, toen Gervasius van Praet met zijn wapenmannen op 8 maart op het Zand verscheen, hij het niet waagde tot de aanval over te gaan. Hij onderhandelde met de burgers die op de verschansingen de wacht hielden en het was slechts nadat hij hun had beloofd geen schade toe te brengen aan de burgers van de stad, dat hij de volgende dag met zijn legermacht in het suburbium werd binnengelaten. Het is nu wel duidelijk dat «apud Harenas» dient te worden vertaald door «op het Zand» en dat er geen open plein lag tussen de St.-Salvatorskerk en het Zand.

43. Zie noot 50 en voor de oorkonde Snellegem : J. Noterdaeme, *De ridders van Roden*, in *Album Jos. De Smet*, blz. 293.

44. E.I. Strubbe, *a.w.*, blz. 277.

45. E.I. Strubbe, *a.w.*, blz. 276.

Wij komen op de tekst van Galbert terug: de burgers kwamen te samen op een plein dat aan het suburbium paalde en binnen het paalwerk van de villa lag. Door dat plein kan in elk geval niet het Zand worden bedoeld, want het Zand lag zonder twijfel buiten het paalwerk en niet erbinnen. Ook de Grote Markt valt buiten beschouwing, want ze heette bij Galbert: forum. Het plein moet bovendien, zie boven, ten westen van de Oudburg worden gezocht. Er kan slechts één plein in aanmerking komen als vergaderplaats en primitief marktplein en dat is de zo gunstig gelegen Simon Stevinplaats. Galbert schrijft niet enkel dat de vergaderplaats binnen het paalwerk van de villa lag. Hij voegt er nog aan toe — deze détail is zeer belangrijk — dat de vergaderplaats aan het suburbium paalde. Ook aan deze voorwaarde voldeed de Simon Stevinplaats ten volle: ze paalde aan het suburbium.

Galbert verhaalt dat de koning van Frankrijk en de graaf te samen kwamen ...in agro consueto... op de gewone vergaderplaats van de burgers. Het gaat hier wel om het ene en hetzelfde plein. Er lag dus in het suburbium een plein, dat niet de Grote Markt was, een plein waarop de burgers van oudsher te samen kwamen in elke belangrijke omstandigheid. De Simon Stevinplaats bood hun het groot voordeel zich in de nabijliggende Oudburg veilig te voelen, veel veiliger dan op het Zand.

Galbert kende drie pleinen te Brugge: het Forum (de Grote Markt), het apud Harenas (het Zand), en het ager consuetus. Het laatst genoemde was de Simon Stevinplaats.

Een laatste vraag dient nog positief te worden beantwoord: was de «Ager consuetus», de akker of het plein waar de burgers van oudsher de gewoonte hadden te vergaderen, zoals men reeds in 1127 schreef, ook een marktplein, en het primitieve marktplein van Brugge ?

Wij hebben reeds geschreven dat het buitengewoon goed gelegen was om er markt te houden. Het was klein in vergelijking met de Grote Markt. Het was een knooppunt van belangrijke wegen en de landbouwers uit de omgeving vonden er plaats voor hun wagens, een «Wagenstand», en konden er hun waren aan de burgers verkopen of ruilen. Deze hadden vooral behoefte aan vlees. Het is dan ook niet te verwonderen dat er op de Simon Stevinplaats een vleesmarkt werd gehouden en dat het oudste vleeshuis van Brugge dáár werd opgericht. Het kreeg de naam van Westvleeshuis nadat er ten zuiden van de Steenhoudersdijk een tweede vleeshuis werd opgericht dat de naam kreeg van Oostvleeshuis. Dat laatste werd voor het eerst in 1396 vermeld⁴⁶. Het stond ten zuiden van de Burcht en daar de stad zich oorspronkelijk ten westen van de Burcht heeft uitgebreid, is het duidelijk dat het Westvleeshuis het oudste van de twee was.

Het Oostvleeshuis werd reeds vermeld in 1396, doch het moet ouder zijn vermits de naam van Westvleeshuis reeds in gebruik was in 1309.

Reeds vóór 1269 werd de paardenmarkt en de vee- markt gehouden Ten Zande, op het Zand⁴⁷. Het is niet geweten of deze markt vroeger op de Simon Stevin- plaats werd gehouden, doch uit oude teksten waarop J. De Smet mij gewezen heeft, blijkt duidelijk dat er een Vrijdagmarkt werd gehouden op deze plaats en dat deze Vrijdagmarkt in 1310 reeds verhuisd was naar het Zand, vermits een tekst van dit jaar reeds spreekt van de oude Vrijdagmarkt nabij de Steenstraat. Hier volgen de teksten:

46. A. Duclos, *a.w.*, Westvleeshuis, blz. 436 en 494. Cette boucherie existait avant 1396.. vermits er reeds een Westvleeshuis werd vermeld in 1309.

47. A. Duclos, *a.w.*, blz. 460.

Bi den vleshuse an die vrindachmaerckt - 1303⁴⁸.
 Van delvene bi den vleeschuse ter vrindachmaerct - 1308⁴⁹.
 Van lode ter fonteine bouf bi den vleeschuse ter vrindachmaerct - 1308⁵⁰.
 Die legt nort over jehghens den vleeschuus in die steenstrate - circa 1310⁵¹.
 In den steenstrate... niet verre vander ouder vrindachmaerct - circa 1310⁵².
 Tunc fonoribus supra arenam ubi situm est forum dicti veneris - 1285⁵³.
 Pro opere supra arenam pro foro veneris faciundo - 1285⁵⁴.

De laatste twee teksten verwijzen uitdrukkelijk naar het nieuwe vleeshuis dat op het Zand werd opgericht; de voorgaande teksten vooral dan deze waarin uitdrukkelijk sprake is van de Steenstraat en van de oude Vrijdagmarkt, naar de Simon Stevinplaats, alwaar het oude vleeshuis niet was afgebroken. Het kan niet worden geloofchend dat er op dit plein, waar de burgers te samen kwamen, ook markt werd gehouden. In 1127 bestond het grote plein langsheen de westkant van de Reie reeds, het plein dat Galbert «forum» heette en dat later de naam kreeg van Grote Markt. Nietegenstaande paard- en veemarkt op het Zand werd gehouden, ten minste van 1265 af, en het Zand de naam kreeg van Vrijdagmarkt, bleef het Vleeshuis toch staan (het bleef ernog eeuwen lang) op de Simon Stevinplaats. Waarom? Nietegenstaande de markt in 1127 verlegd was naar het forum, naar de Grote Markt, toch bleven de burgers vergaderen in 1127 op de Simon Stevinplaats. Waarom?

48. Gilliodts. Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges, Introduction*, blz. 384.

49. *Ibidem*, blz. 351.

50. *Ibidem*, blz. 398.

51. Rijksarchief te Brugge, Aanwinsten van het Sint-Janshospitaal, fol. 198.

52. *Ibidem*, folio 198 verso.

53. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges, Introduction*, blz. 351.

54. *Ibidem*, blz. 351.

Omdat deze akker, dit plein van oudsher hun vergaderplaats was, omdat dit plein het oude primitieve marktplein was.

J. NOTERDAEME

(Vervolgt).

Corrigenda. In onze eerste bijdrage zelfde jaargang, blz. 20, reek 29, staat verkeerdelijk: *negende eeuw*. Het moet zijn: *achtste eeuw*.

De «Leenbeurze» te Ieper (1534-1795)

Algemeen bekend is het reglement dat de Ieperse magistraat op 3 december 1525 uitvaardigde ter hervorming van de armenzorg in deze stad. Daardoor werden de inkomsten van de bestaande steunverlenende instellingen (de «dissen» of armentafels, de godshuizen en de fundaties) gecentraliseerd in een enige armenkas, de *Ghemeene Buerse* ¹. Vroeger werd het belang hiervan voor de vernieuwing van de armenzorg in de Zuidelijke Nederlanden enigszins overdreven. Het was nochtans geen uniek verschijnsel: in hetzelfde jaar had ook Bergen een gelijkaardig reglement uitgevaardigd en kort na 1525 volgden nog heel wat steden, waaronder Rijsel (1527), Oudenaarde (1529) en Valenciennes (1531) ². Wel uniek was de *Leenbuerse* ³ die in 1534 als eerste openbare stedelijke leenbank in onze streken, te Ieper werd opgericht. Pas een halve eeuw later, in 1573, werd het Ieperse voorbeeld voor het eerst nagevolgd met de instelling van de *Berch van*

1. *Forma subventionis pauperum quae apud Hyperas Flandrorum urbem viget (...)*, Antwerpen, 1531. - J. Nolf, *La réforme de la bienfaisance publique à Ypres au XVIe siècle*, (*Recueil de travaux publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Gand*, 45), Gent, 1915, pp. XXVIII-XXX en 20-26, dok. IV. - O. Mus, *Rijkdom en armoede. Zeven eeuwen leven en werken te Ieper*, in: *Prisma van de geschiedenis van Ieper*, Ieper, 1974, pp. 6 en 14-15.

2. P. Bonenfant, *Les origines et le caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint*, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, V (1926), pp. 887-904 en VI (1927), pp. 207-230.

3. Ook nog genoemd: *Stadts Buerse*, *Leenberg*, *Mons Pietatis*, *Berch van Charitaten* en *Berg van Goedertierenheyt*.

Charitaete te Brugge⁴. Een derde stedelijke leenbank zou tenslotte te Rijsel in 1607 gesticht worden⁵.

Openbare kassen voor pandlening werden al sedert de 15de eeuw in Spanje (*Arcas de Limosnas*) en in Italië (*Monti di Pietà*) opgericht om de woekerpraktijken zowel van de geprivilegieerde leentafelhouders als van de geheime pandleners tegen te gaan. De armen konden er in geval van plotse geldnood iets van hun schamele bezittingen verpanden. Aanvankelijk werd op het geleende geld geen intrest aangerekend, maar ca. 1500 werd in steeds meer van die leenbanken een intrest geheven⁶. In de Ieperse Leenbeurze beleende men intrestloos. Ook te Brugge en te Rijsel werd aan gratislening gedaan. Deze drie stedelijke banken van lening zijn in werking gebleven tot het einde van het *Ancien Régime*. Zij zijn er niet in geslaagd de partikuliere pandlening uit te schakelen. Dat gebeurde pas met de sedert 1618 in de meeste steden der Zuidelijke Nederlanden door Albrecht en Isabella ingestelde Bergen van Barmhartigheid, die meer commercieel ingesteld waren en waar van de beleners wél een intrest gevraagd werd⁷.

Dat de Ieperse Leenbeurze, onze oudste openbare leenbank, vrijwel onbekend gebleven is, komt hoofdzakelijk doordat bijna geen documenten bewaard zijn die ons over deze instelling inlichten. Het archief van de

4. P. Soetaert, *De «Berg van Charitate» te Brugge, een stedelijke leenbank (1573-1795). Bijdrage tot de geschiedenis van de kredietinstellingen in de Lage Landen, (Historische Uitgaven «Pro Civitate», reeks in-8°, nr. 40), Brussel, 1974.*

5. P. De Decker, *Etudes historiques et critiques sur les Monts-de-Piété en Belgique*, Brussel, 1844, pp. 51-52.

6. M. Weber, *Les origines des Monts-de-Piété, (Université de Strasbourg - Faculté de Droit)*, Rixheim, 1920, pp. 33-62.

7. Andere plannen en mislukte pogingen tot het inrichten van openbare pandhuizen ca. 1580 (Antwerpen), ca. 1586 (Gent, Mechelen en Luik) en in 1607 (Douai, Kortrijk en Mechelen) laten wij hier buiten beschouwing.

Leenbeurze, dat naast de stichtingsakte ⁸ en een 17de-eeuws handschrift over de geschiedenis van de Leenbeurze ⁹, ook de rekeningen van 1566 tot 1777 bevatte, benevens allerlei reglementen, twee registers van ontvangsten (1596-1662), inventarissen van de panden en stukken betreffende de schenkingen gedaan door particulieren, het personeel en de openbare verkopeningen van verlopen panden, is met het Ieperse Stadsarchief verloren gegaan in de Eerste Wereldoorlog ¹⁰. Slechts enkele losse stukken zijn tot ons gekomen: de rekeningen van 1727-1732 ¹¹ en van 1787-1798 ¹², twee afschriften van het reglement van 1607 ¹³, een *Memorie nopende de Leenbuurse* uit ca. 1735 ¹⁴ en de *Declaratie* door de magistraat van Ieper in 1787 naar Brussel gestuurd in

8. J.J. Lambin, *Nalezing of vervolg van de tydrekenkundige lyst van onuitgegevene handvesten, opene brieven en andere bescheiden, rustende onder de archieven der stad Ypre*, Ieper, 1829, p. 26, 1534, 19 aug.

9. *Project van d'institutie ofte narratif van d'oorsaecke van den Leenberg*. Cfr. P. De Decker, *o.c.*, p. 31, n. 1.

10. I.L.A. Diegerick, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux Archives de la ville d'Ypres*, dl. VI, Brugge, 1864, p. 296, nr. 2087; dl. VII, Brugge, 1868, p. 279, nr. 2597. E. De Sagher, *Notice sur les Archives communales d'Ypres et documents pour servir à l'histoire de Flandre du XIIIe au XVIe siècle*, Ieper, 1898, p. 365. - Id., *Deuxième supplément à l'aperçu sommaire des diverses collections composant les Archives communales d'Ypres*, Ieper, 1910, p. 28.

11. A. Pinchart, *Inventaire des Archives des Chambres des Comptes*, dl. V, Brussel, 1879, p. 199, nr. 44639.

12. O. Mus, *Inventaris van het Archief van de Commissie van Openbare Onderstand Ieper. Oud Regime zonder de oorkonden (Bijdragen tot de Geschiedenis van de Liefdadigheidsinstellingen te Ieper, XI)*, Ieper, 1972, pp. 371-373, nr. 1542; zie ook nrs. 1540-1541.

13. Ch. Mussely, *Inventaire des Archives de la ville de Courtrai*, dl. II, Kortrijk, 1870, p. 181, nr. 644 (nu: Rijksarchief Kortrijk, *Stadscharters*, 644). - Rijksarchief Brugge, *Kasselrij Ieper*, bruine pakken, 6977.

14. Cfr. *supra*, n. 8. In het vervolg afgekort als *Memorie ca. 1735*.

antwoord op het edikt door Jozef II op 20 januari van dat jaar uitgevaardigd ¹⁵.

Het is aan de hand van deze schaarse bronnen dat wij hier willen proberen een korte schets te geven van de Leenbeurze. Op veel vragen zal geen afdoend antwoord kunnen worden gegeven: vanwaar komt in Vlaanderen de idee een armenleenbank op te richten?, heeft men zich door Italiaanse of door Spaanse voorbeelden laten inspireren ¹⁶?, heeft men met de oprichting van de Leenbeurze de armenzorgpolitiek van 1525 verder willen uitbouwen?, in welke mate werd door de Ieperse bevolking op deze instelling een beroep gedaan?

Enkele stukken die ons van bijzonder belang lijken, worden in bijlage uitgegeven. Van de eerste twee zijn de originelen verloren gegaan, maar gekollationeerde afschriften bleven bewaard. Het eerste dokument laat ons zien hoe, door wie en wanneer het voor de werking van de Leenbeurze vereiste kapitaal werd samengebracht. Het tweede, een reglement uit 1607, toont hoe de belening er georganiseerd was ¹⁷. Een derde bijlage bestaat uit een overzicht van de medio 1732 in de Leenbeurze aanwezige panden.

15. L.P. Gachard, *Inventaire des Archives des Chambres des Comptes, précède d'une notice historique sur ces anciennes institutions*, dl. I, Brussel, 1837, p. 361, nr. 1649. - H. Nelis, *Inventaire des Archives des Chambres des Comptes*, dl. VI Brussel, 1931, p. 83, nr. 46849. Dit laatste in het vervolg afgekort als *Declaratie 1787*.

16. De traditioneel aanvaarde kronologische prioriteit van de Italiaanse *Monti di Pietà* (Perugia, 1462) werd onlangs in vraag gesteld door te wijzen op de oprichting in 1431 van verschillende *Arcas de Limosnas* in de Spaanse bisdommen Burgos, Palencia en Calahorra, waar behoeftigen intrestloze leningen op pand konden aangaan. J. Lopez Yepes, *Historia urgente de Cajas de Ahorro y Montes de Piedad en Espana*, (*Publicaciones del Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro. Libros de Bolsillo*, 1), Madrid, 1973, pp. 11-15.

17. In beide stukken werden de afkortingen opgelost. Het reglement van 1607 werd uitgegeven naar het te Kortrijk bewaarde afschrift, daar het te Brugge bewaarde exemplaar hiervan een secundair afschrift is.

De oprichting van de Leenbeurze

Buiten Spanje en Italië is Nürnberg de eerste stad geweest waar een openbaar pandhuis werd ingesteld ¹⁸. In dezelfde stad werd in 1522 een reorganisatie van de armenzorg doorgevoerd die grote gelijkenis vertoont met het Ieperse reglement van 1525 ¹⁹. Hebben kontakten met Nürnberg Ieper geïnspireerd tot het oprichten van een leenbank? Of bestond er te Ieper een kring van humanisten die de idee van een openbaar pandhuis direkt uit het Zuiden importeerde ²⁰? De grote Spaanse humanist en pedagoog Vives, die met zijn *De subventione pauperum* zo dicht bij de Ieperse hervorming van 1525 stond, dat men hem — ongegrond — deze realisatie heeft toegeschreven ²¹, rept in dit werk met geen woord over het oprichten van openbare pandhuizen. Wel ziet hij het lenen van geld als één van de middelen om in de tekorten van de traditionele armenzorg te voorzien ²². Gillis Wyts, een Brugs jurist die als raadpensionaris deel uitmaakte van de humanistisch georiënteerde magistratenkring te Brugge, werkte in 1562 Vives' projekt uit tot een plaatselijk hervormingsplan voor deze stad. Hij is wél op de hoogte van wat er in Italië aan *Monti di Pietà* bestaat, noemt de Ieperse

18. In 1498. M. Weber, *o.c.*, p. 73.

19. P. Bonenfant, *o.c.*, VI (1927), pp. 216-220.

20. H. Pirenne, *Histoire de la Belgique des origines à nos jours*, dl. II, Brussel, 1949, p. 166, meent in de hervormingen van ca. 1525 een onmiskenbaar renaissancistische denkwereld te kunnen herkennen. Dit wordt echter ten zeerste betwijfeld door P. Bonenfant, *o.c.*, V (1926), pp. 897-904 en VI (1927), pp. 207-211.

21. F. Ehrle, *Beiträge zur Geschichte und Reform der Armenpflege*, (*Ergänzungshefte zu den «Stimmen aus Maria-Laach»*, 17), Freiburg i. Br., 1881, p. 33, nr. 1.

22. J.L. Vives, *De subventione pauperum, sive de humanis necessitatibus Libri II*, Brugge, 1526 (2de uitg.), lib. II, cap. 6. Over Vives: J. Theys, art. *Vives*, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. IV, Brussel, 1970, kol. 913-928.

Leenbeurze en kondigt de oprichting van zo'n instelling te Brugge aan ²³.

Ondertussen was Joos de Wulf te Ieper de grote promotor geweest bij het in het leven roepen van de Leenbeurze. Te weinig is over hem bekend. Hij was priester, maakte deel uit van een familie die bij het stadsbestuur betrokken was ²⁴ en zou zich ook intens met de Ieperse hervorming van 1525 hebben ingelaten ²⁵. Uit een van hem bekende brief, op 22 augustus 1531 geschreven aan een onbekende korrespondent, leren we niet alleen dat hij vlot het Latijn hanteerde en zichzelf Judocus Lupus of Lupsus noemde, maar ook hoe hij stond tegenover de nieuwe aanpak van het armoedeprobleem. Hij beschouwt het als een grote vooruitgang dat de armen nu — door het bedelverbod — thuis blijven en niet langer de stad aflopen met als enig doel hoe dan ook medelijden op te wekken, dat zij nu de predikaties bijwonen en tot de sakramenten toetreden en dat men nu geen geschreeuw of geroep van bedelaars meer hoort in de huizen der burgers, hun stank de kerken niet meer verpest en in de herbergen niet langer dronkenschap, uitspattingen en diefstal regeren ²⁶. Als vertegenwoordiger van de burgerij blijkt De Wulf op de eerste plaats bekommerd te zijn om de rust en de orde in de stad; het meelijwekkende beeld van de arme hoort er niet meer bij zoals dat in de Middeleeuwse stad wel het geval was. Het is deze «moderne» visie op het armoedeprobleem die in de

23. E. Wytsius, *De continendis et alendis domi pauperibus, et in ordinem redigendis validis mendicantibus (...) consilium*, Antwerpen, 1562, f° 7-7v° en 68-69. Over Wyts: A. Roersch, art. *Wyts*, in: *Biographie Nationale*, dl. XXVII, Brussel, 1938, kol. 427-429.

24. Colard de Wulf, raadpensionaris, maakte op 10 september 1530 deel uit van de bijeenkomst waarop afgevaardigden van de Ieperse magistraat de zich tegen het reglement van 1525 verzettende bedelorden ontmoetten. J. Nolf, *o.c.*, p. 41.

25. *Ibid.*, pp. XXXIV en XLIII.

26. *Ibid.*, pp. 142-144, dok. XXI.

17de-18de eeuw zal leiden tot het opsluiten van de werkonwilligen in de tuchthuizen, ja zelfs van de andere marginalen als armen, zieken en bejaarden in de *hospitaux généraux* ²⁷.

Met negen andere burgers ²⁸ verzocht deze Joos de Wulf in 1534 het Ieperse stadsbestuur een openbaar pandhuis op te richten om de misbruiken van de geheime pandlening tegen te gaan ²⁹ en om de armen van de stad in hun nood tegemoet te komen. Door de voogd, de schepenen en de leden van de «gemene grote raad» der stad werd op 19 augustus van dat jaar een reglement uitgevaardigd aangaande de oprichting en de werking van de Leenbeurze. Vijf «regierders» werden aangesteld om toezicht te houden op haar werking: de voogd van de wezen, de stadsgriffier, een «regierder» van de Gemene Armen³⁰, één van de H. Geeststichting ³¹ en de pastoor van de St.-Maartenskerk ³². Jan

27. Bijv.: F. Coen, *Het Rasp- en het Spinhuis te Brugge vanaf hun ontstaan tot aan hun afschaffing (17e-18e eeuw)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.G., 1965-1966; G. Henry-Joris, *Tentatives liées géoises pour créer un hôpital général au XVIIe siècle*, in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, IX (1971), pp. 93-111. - Men leze vooral het hoofdstuk «Le grand renfermement» van M. Foucault, *Histoire de la folie à l'âge classique*, (*Bibliothèque des Histories*), Parijs, 1972, pp. 56-91.

28. Volgens bijlage 1: Jacob de Pape, Michiel de Corte sen., Nicolaas de Corte, Joos Lamsaem, Nicolaux van Houtte, Wullem van Heule, Wullem Zelverin, Jan Wouterman en Cornelis Mailliaert.

29. De pandlening van de geprivilegieerde leentafelhouders bleef evenwel bestaan zolang in de stad van regeringswege geen Berg van Barmhartigheid werd geopend. Zie bijv. de vernieuwing in 1625 van het oktrooi van de Ieperse leentafelhouder Anthoine Adriany: Algemeen Rijksarchief Brussel, *Geheime Raad*, Spaans tijdvak, cart. 1194 (Brussel, 17 febr. 1625).

30. De instelling der Gemene Armen verleende sedert de 13de eeuw bijstand aan de armen die door de armentafels onvoldoende geholpen werden. J. Nolf, *o.c.*, pp. 267-268.

31. De H.-Geeststichting ondersteunde de arme weduwen van de stad. J.E. Cornillie, *Ieper door de eeuwen heen*, Langemark, 1951, pp. 151-153.

32. Bijlage 2, art. 1. Deze samenstelling van het college van «regierders» bleef gehandhaafd tot het einde van de 18de eeuw.

Wouterman was de eerste «administrateur» of tafelhouder van de nieuwe leenbank. De «administrateur» werd op advies van de «regierders» door het kollege van schepenen en voogd aangesteld.

Enige verwantschap blijkt wel te hebben bestaan tussen onze Leenbeurze en de twee scholen voor arme kinderen die in 1542 (voor jongens) en in 1550 (voor meisjes) te Ieper werden opgericht³³. Het aantal «regierders» of «vaders» van deze scholen bedroeg eveneens vijf. Belangrijker is het feit dat zeven van de tien burgers die bijdroegen tot de instelling van de Leenbeurze, ook genoemd worden als stichter en/of «vader» van deze scholen³⁴. Vooral Joos de Wulf blijkt een centrale figuur te zijn geweest in de hervorming van de Ieperse armenzorg: hij was van dichtbij betrokken bij de oprichting van zowel de Gemene Beurze, de Leenbeurze, als de Arme Jongens- en de Arme Meisjes-school.

De financiering

Het beginkapitaal, dat op 19 augustus 1534 80 ponden groten bedroeg, hadden de initiatiefnemers aanvankelijk slechts te leen gegeven aan de Leenbeurze. Bij akte van 11 april 1535 werd deze som verhoogd tot 100 ponden groten en omgezet in een definitieve schenking. Dit geld — en wat er zou worden aan toegevoegd — mocht uitsluitend voor de belening van panden worden aangewend³⁵. De groei van het kapitaal van de Leenbeurze kan gemakkelijk worden nagegaan aan de hand van het hier in bijlage 1 gegeven overzicht van de middelen

33. J. Nolf, *o.c.*, pp. XXXI-XXXIV.

34. Namelijk: Joos de Wulf, Jacob de Pape sen., Michiel de Corte sen., Joos Lamsaem, Nicolaus van Houtte, Wullem Zelverin en Cornelis Mailliaert. *Ibid.*, pp. 172-173 en 240.

35. *Memorie ca. 1735*.

waarover de Leenbeurze in 1561 beschikte. De schenkingen gebeurden onregelmatig en namen af met het vorderen der jaren:

1534:	80 lb.gr.
1535-1539:	90 lb.gr.
1540-1544:	55 lb.gr.
1545-1549:	48 lb.gr.
1550-1554:	39 lb.gr.
1555-1561:	0 lb.gr.
totaal:	312 lb.gr.

De Leenbeurze werkte ook met geleende gelden, die door de eigenaars steeds terug konden worden opgevraagd. In 1561 bedroegen deze gelden 96 ponden groten. Noteren wij hier ook de speciale procedure die door Joos de Wulf in het werk werd gesteld bij een testamentaire schenking in 1551: hij schonk 40 ponden groten aan de beide armenscholen, maar stipuleerde daarbij dat deze som eerst gedurende zeven jaar ter beschikking diende te worden gesteld van de Leenbeurze om te kunnen voorzien in de belening aan de armen ³⁶.

Wie waren de geldschieters van de Ieperse bank van lening? Joos de Wulf zelf schijnt wel het grootste deel te hebben binnengebracht. Jan Wouterman, de eerste tafelhouder, deponeerde 20 ponden groten. Ook andere stichters hebben — zowel bij leven als bij testament — de Leenbeurze financieel op gang geholpen. Nog andere schenkers verkozen anoniem te blijven.

Aanvankelijk was het beschikbare kapitaal van de Leenbeurze eerder bescheiden. In 1561 bedroeg het een goeie 400 ponden groten. Door schenkingen en leningen moet het dan langzaam zijn opgelopen. Op het einde van het *Ancien Régime* bezat de Leenbeurze voor een kapitaal van 1170 gulden een rente ten laste van de

36. I.L.A. Diegerick, *o.c.*, dl. VII, Brugge, 1868, p. 279, nr. 2597, 21 maart 1550 (o.s.).

stad Ieper ³⁷ en een andere voor 1200 gulden ten laste van de kasselrij Ieper ³⁸; deze renten leverden jaarlijks een intrest van 4 % op. Een andere regelmatige bron van inkomsten voor de Leenbeurze was het in 1713 geërfde recht op één oord ³⁹ per in de stad Ieper binnengebrachte rasier ⁴⁰ kolen en zout ⁴¹.

De werking

Om te weten hoe de werking van de Leenbeurze georganiseerd was, moeten we haar reglementen nakijken. De eerste twee reglementen, uitgevaardigd door de Ieperse magistraat op 19 augustus 1534 en 9 oktober 1542, zijn niet bewaard. Een derde reglement dateert van 21 april 1607. De artikelen 4 tot 28 van deze ordonantie lijken een geheel te vormen; misschien gaat dit terug op één van de oudere reglementen. Daar ook de op 25 januari 1680 in druk gegeven versie van de reglementen betreffende de Leenbeurze niet voorhanden is ⁴², zijn wij hoofdzakelijk aangewezen op de *Ordre ende instructie nopende tfaict van de Leenbuerse ofte Berch van Charitate* uit 1607 (bijlage 2) om ons een beeld van de werking van het Iepers pandhuis te vormen ⁴³.

De belening gebeurde door de *ontfanghere ofte administratuer* op elke werkdag, uitsluitend aan inwoners van de stad en niet aan valse armen of aan rijken die hun nood alleen maar voorwendden, evenmin aan lediggangers, verkwisters of tussenpersonen die voor anderen kwamen lenen. Alleen *goet dat bewaerlick es* mocht ter

37. Archief C.O.O. Ieper, *Oud Regime*, 1540, 16 en 18 sept. 1752.

38. *Ibid.*, 1541, 1 maart 1779.

39. Een oord is een munt ter waarde van het vierde van een stuiver.

40. De rasier is een Ieperse graanmaat ter waarde van het twaalfde van een mud.

41. Archief C.O.O. Ieper, *Oud Regime*, 1542, rekening over de jaren 1787-1798.

42. De vier reglementen worden opgesomd in de *Memorie ca. 1735*.

43. Dit reglement regelde in de 18de eeuw nog steeds de werking van de Leenbeurze.

verpanding worden aangeboden, wat in de praktijk neerkwam op juwelen en kledingstukken. Goederen die ervan verdacht waren uit plaatsen te komen waar een besmettelijke ziekte heerste of van kerken afkomstig te zijn, dienden, evenals gestolen goed, te worden gemeden. Op het pand werd een beleensom uitgekeerd die drie kwart bedroeg van de door de ontvanger geschatte waarde. Aan één belener kon slechts tot drie ponden groten worden geleend.

De lossing van het pand gebeurde door restitutie van de beleensom zonder intrestbetaling en diende voor de grote panden binnen de drie maanden na de belening plaats te grijpen. Panden beleend voor maximaal anderhalf pond groten bleven zolang «staan» als in de plaatselijke lommerd; daarvoor beliep de wachttijd dus een jaar en een dag⁴⁴. Was een pand niet gelost vóór het verstrijken van de gestelde staantijd, dan kwam het in aanmerking om geveild te worden op de maandelijkse openbare verkopen van de «verlopen» panden. Werd het pand er voor minder verkocht dan erop beleend was, dan kon het verschil op de belener verhaald worden! Aanvankelijk werd een overschot — na aftrekking van de kosten der verkoping — ter beschikking van de belener gehouden, maar ingevolge een arrest van de Brusselse Raad van Financiën diende deze som sedert 1594 te worden overgemaakt aan de kas van de Gemene Armen⁴⁵. Uit de bewaarde rekening over de jaren 1787-1798 valt te berekenen dat de in deze jaren gehouden verkopen jaarlijks gemiddeld ca. 37 ponden parisis opbrachten⁴⁶.

44. Cfr. R. De Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges. Italian Merchant-Bankers and Money-Changers. A Study in the Origins of Banking*, (*The Mediaeval Academy of America*, 51), Cambridge (Mass.), 1948, p. 132.

45. I.L.A. Diegerick, *o.c.*, dl. VI, Brugge, 1864, p. 296, nr. 2087, arrest van 5 dec. 1594.

46. 298-6-6 lb. sch. d. parisis voor de verkopen van 1787, 1788, 1789, 1790, 1791, 1792, 1793 en 1796. Archief C.O.O. Ieper, *Oud Regime*, 1542.

Naast het instaan voor de goede gang van zaken bij de belening en de lossing en het toezicht houden op de verkopeningen, moest de tafelhoeder ook het beheer van het kapitaal van de Leenbeurze behartigen en regelmatig de rekeningen van de leenbank voorleggen aan de «regierders», tegenover wie hij verantwoording moest kunnen geven van zijn beleid. Voor dat alles werd hij van stadswege geremunereerd. Aanvankelijk was deze vergoeding afhankelijk van het aantal in de leenbank verrichte lossingen. Eerst ontving hij een halve stuiver voor een pand tot één pond groten en een stuiver voor een pand van één tot drie ponden groten⁴⁷. Later werd een tarief van drie schellingen parisis per pond groten ingesteld. In 1641 werd deze *gage* ingetrokken, maar toen de Leenbeurze daarop zo'n achteruitgang maakte, werd door het stadsbestuur op 10 mei 1661 beslist aan de tafelhoeder een vast loon van 100 ponden groten 's jaars toe te kennen⁴⁸. In de tweede helft der 18de eeuw beliep deze wedde 450 gulden, waarvan 300 door de stad werden betaald en 150 op rekening van de Leenbeurze kwamen⁴⁹. Daarnaast woonde de tafelhoeder nog gratis in het huis van de Leenbeurze, dat aan de noordzijde van de Recollettenstraat (de huidige Cartonstraat) gelegen was, en door de stad gehuurd en onderhouden werd⁵⁰. Hij was ook vrijgesteld van het verlenen van logies aan soldatenvolk en samen met één van zijn knechts vrij van nachtwacht.

47. P. De Decker, *o.c.*, p. 32, n. 3.

48. *Memorie ca. 1735*.

49. Archief C.O.O. Ieper, *Oud Regime*, 1542.

50. In 1597 werd dit huis door een nieuw vervangen. In de voorgevel werd volgend opschrift aangebracht: «Wacht U van woeker / Leent zonder bate / Wt charitate / 1598». In de 17de-18de eeuw betaalde de stad jaarlijks aan de administrateurs van de kapel van O.L.V.-in-den-Tuin 84 lb. par. voor de huur van het pandhuis. A. Vandenpeereboom, *Ypriana. Notices, études, notes et documents sur Ypres*, dl. V: *Tuindag et Notre Dame de Tuine*, Brugge, 1881, pp. 76-77 en 298-299. - J.E. Cornillie, *o.c.*, p. 132.

Een armenleenbank?

Kan de Ieperse Leenbeurze een armenleenbank genoemd worden ⁵¹? De bedoelingen van de stichters, de statutair voorziene belening aan *schamele ende benaude personen*, de gratis belening en de beperking tot drie ponden groten per persoon wijzen in deze richting. Dezelfde karakteristieken treft men aan in de Brugse Berg van Charitate: daar werd aanvankelijk slechts tot tien, later tot twintig schellingen groten en in de 17de-18de eeuw tot twee ponden groten per pand beleend ⁵².

Interessanter nog dan de reglementaire beschikkingen zijn de gegevens over de feitelijke belening. Maar aangaande de Leenbeurze van Ieper is de dokumentatie daaromtrent zo goed als onbestaande. Er bleef niets meer bewaard dan twee lijsten van de panden aanwezig in de magazijnen van de leenbank op respectievelijk 21 juli 1732 ⁵³ en 5 februari 1798 ⁵⁴. Alleen de eerste lijst kan enig idee geven van de belening in de Leenbeurze, daar de tweede dateert uit de tijd dat de activiteiten van deze leenbank al lang niet meer normaal plaats vonden.

Zetten wij de gegevens van de eerste lijst (bijlage 3) om van ponden parisis in ponden groten en maken wij een klassifikatie der panden per halve pond groten beleensom, dan bekomt men volgende cijfers:

51. Cfr. P. Soetaert, *Een armenleenbank in de 18de eeuw: de «Berg van Charitate» te Brugge*, in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, XI (1973), pp. 27-49.

52. Id., *De «Berg van Charitate»*, p. 66.

53. Algemeen Rijksarchief Brussel, *Rekenkamers*, reg. 44639.

54. Archief C.O.O. Ieper, *Oud Regime*, 1542.

beleensom in ponden groten	aantal bewaarde panden			
	juwelen	stoffen	totaal	%
tot 1/2	352	2023	2375	60,5
1/2 - 1	403	245	648	16,5
1 - 1 1/2	285	36	321	8,2
1 1/2 - 2	177	9	186	4,8
2	92	2	94	2,4
2 1/2	87	1	88	2,2
3	213	—	213	5,4
totalen	1609	2316	3925	100,0

Deze 3.925 panden werden beleend voor een totaal van 31.352 ponden parisis, wat een gemiddelde beleensom per pand van ca. 13 schellingen groten oplevert. De gemiddelde beleensom van de panden die in hetzelfde jaar in de Brugse Berg van Charitate werden beleend, ligt lager: ca. 10 schellingen groten (= een half pond groten). In de volgende veertig jaar zou dit gemiddelde er trouwens nog verminderen tot 7 1/2 schellingen groten⁵⁵. Het gemiddelde van de Leenbeurze ligt dicht bij de gemiddelde beleensom der in de tien Bergen van Barmhartigheid op 31 december 1752 bewaarde panden, die op 15 schellingen groten kan berekend worden⁵⁶. Deze Bergen van Barmhartigheid waren in de 18de eeuw al lang geen liefdadigheidsinstellingen meer, maar op commerciële basis geleide instellingen voor kredietverlening⁵⁷. Vandaar hun hoge gemiddelde beleensom.

55. P. Soetaert, *o.c.*, pp. 91-92.

56. Men telde 143 518 panden beleend voor een kapitaal van 648 419-8-2 fl. ct. Algemeen Rijksarchief Brussel, *Bergen van Barmhartigheid*, 23.

57. P. Bonenfant, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime*, (*Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Mémoires*, in-8°, 2de reeks, XXXV), Brussel, 1934, p. 156.

Hoe kan de relatief hoge gemiddelde beleensom per pand in de Leenbeurze verklaard worden? Daartoe dienen eerst nog twee andere aspecten van de belening te worden bekeken, die ons tevens zullen toestaan de vergelijking met de Brugse Berg van Charitate door te trekken⁵⁸. Vooreerst de verhouding kleine / waardevolle panden. Te Brugge was het relatieve aandeel van kleine panden groter dan te Ieper, waar wij vaststelden dat toch al 60,5 % van de panden voor minder dan een half pond groten beleend waren. Van een steekproef bestaande uit 2.607 panden te Brugge beleend in 1777-1788, werd 72,4 % beleend voor hoogstens een half pond groten⁵⁹. Meer nog wordt gereveleerd door de verhouding juwelen / textielgoederen in beide pandhuizen te beschouwen. Waardevolle juwelen kon men in de Brugse Berg niet verpanden; van gouden en zilverwerk werden er alleen trouwringen en kettinkjes aanvaard⁶⁰. Een steekproef van 1.866 panden beleend in 1780 en 1789 telde slechts 9 % gouden, zilveren of koperen voorwerpen en 91 % textielgoederen⁶¹. Die verhouding blijkt in de Ieperse Leenbeurze anders te hebben gelegen. Niet alleen waren de er in 1732 bewaarde panden voor 41,2 % juwelen en slechts voor 58,8 % textielgoederen, maar de 213 voor drie ponden groten beleende panden (slechts 5,4 % van het totaal) vertegenwoordigden er een kwart (24,5 %) van het totale beleende kapitaal⁶².

58. Daar voor de Ieperse Leenbeurze alleen de rekeningen over de jaren 1727-1732 bruikbaar zijn en voor de Brugse Berg van Charitate van de leen- en losboeken alleen die van 1777-1789 bewaard zijn, moet genoegen genomen worden met ongeveer een halve eeuw verschil in het vergelijkingsmateriaal!

59. P. Soetaert, *o.c.*, pp. 78-79.

60. *Ibid.*, bijlage IV (reglement op de werking van de Berg van Charitate, 28 juli 1663), art. XVI.

61. *Ibid.*, pp. 79-83.

62. Namelijk 7 668 lb. par. op 31 352 lb. par.

Al is de basis van voorgaande analyse zeer smal (er is geen ander materiaal beschikbaar!), toch leert zij ons iets over de eigen aard van de Leenbeurze. Het grote aandeel der kleine panden wijst op een zeker belang voor de lagere en arme bevolingsklassen⁶³. De gratis belening kwam de minder bedeelden die in plotse geldnood verkeerden, ongetwijfeld ten goede. Toch lijkt de Leenbeurze ons een minder specifieke armenleenbank te zijn geweest dan de Brugse Berg van Charitate. Het feit dat men er alle soorten juwelen kon verpanden en dat de maximale beleensom al vanaf de aanvang drie ponden groten bedroeg, heeft ongetwijfeld ook andere, rijkere burgers de gratis belening in de Leenbeurze doen verkiezen boven de lening op interest bij de geprivilegieerde lommerdhouder of — later — in de Berg van Barmhartigheid⁶⁴. Deze concurrentie zal er niet vreemd aan zijn dat de Ieperse Berg van Barmhartigheid veruit het laagste verrichtingencijfer had van de tien Bergen der Oostenrijkse Nederlanden⁶⁵.

Aan de werking van de Leenbeurze is met de annexatie van onze gewesten bij Frankrijk een einde gekomen. Een onherstelbaar verlies werd geleden toen de ontvanger der belastingen Cayeux op 26 november 1794 de gehele kasinhoud aansloeg en liet vervangen door de weinig geapprecieerde assignaten. Tot overmaat van

63. Cfr. het oordeel van de Ieperse magistraat over de Leenbeurze in de *Declaratie 1787*: «Cette fondation est d'un grand secours pour les pauvres. Ils y portent en gage leurs hardes et nippes sur les quels, de quelque valeur qu'ils puissent être, on ne donne jamais plus de dix huit florins, et toujours sans qu'on puisse exiger ou prendre aucune retenue d'intérêt, ce qui la distingue des Monts de piété appellez Lombards».

64. Over de Ieperse Berg van Barmhartigheid: J.E. Cornillie, *o.c.*, p. 97. Zie ook foto in: O. Mus, *o.c.*, tegenover p. 337.

65. In 1760 boekte men er 15 114 verpandingen tegen gemiddeld 44 227 in de andere Bergen. Algemeen Rijksarchief Brussel, *Bergen van Barmhartigheid*, 22, overzicht der beleningen van 1760 tot en met 1779.

ramp voor de instelling, werd houder Petrus Rabaut in 1795 verplicht alle voor niet meer dan 10 gulden beleende panden te lossen zonder restitutie van de beleensom ! Dat bracht het einde van de leenbank mee ⁶⁶. In 1798 heeft het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen nog voorstellen gedaan om de Leenbeurze terug op gang te brengen, maar zulks bleek onmogelijk ⁶⁷. Pas in 1804 zou de Ieperse bevolking met de heropening van de Berg van Barmhartigheid ⁶⁸ zich weer tot een openbare bank van lening kunnen wenden.

Besluit

Konden veel van de vragen die wij ons hier omtrent de Leenbeurze van Ieper stelden, bij gebrek aan documentatie slechts gedeeltelijk worden beantwoord, toch werd een en ander duidelijk over dit pandhuis. Het was de eerste van de drie stedelijke leenbanken die in onze streken werden opgericht en die zich van de later in respectievelijk het Noorden en het Zuiden ingestelde Banken van Lening en Bergen van Barmhartigheid vooral door hun intrestloze belening onderscheidden.

De oprichting van de Leenbeurze (1534) blijkt door de centrale rol van Joos de Wulf niet los te kunnen worden gezien van enkele andere initiatieven op het gebied van de armenzorg in die tijd te Ieper genomen: de instelling van een Gemene Beurze (1525) en de opening van een Arme Jongens- (1542) en een Arme Meisjesschool (1550). Al was de Leenbeurze een stedelijke instelling, toch diende haar kapitaal door partikuliere giften te worden opgebouwd. Haar stedelijk karakter komt tot uiting in de aanstelling door het stadsbestuur van de vijf «regierders» en van de «administrateur» of leentafelhouder. De

66. Archief C.O.O. Ieper, *Oud Regime*, 1542.

67. Stadsbibliotheek Ieper, hs. *Résumé chronologique des principaux faits concernant les divers hospices et fondations de la ville d'Ypres, 1797-1810*, reg. 2, 1er jour compl. VI (= 17 sept. 1798).

68. Op 2 april 1804. P. De Decker, *o.c.*, p. 284. Te Brugge kon de Berg van Charitate al in 1802 heropenen; de Berg van Barmhartigheid in 1806.

stad stond ook in voor de huisvesting van de Leenbeurze en voor de vergoeding van haar houder. Deze vergoeding was aanvankelijk evenredig met het aantal geloste panden; later werd een vaste jaarwedde toegekend.

De belening in de Leenbeurze vertoont veel gelijkenis met de in de vroegere pandhuizen ontwikkelde techniek van het beleenbedrijf. Specifiek zijn nochtans: de intrestloze belening, de belening aan arme inwoners der stad met uitsluiting van tussenpersonen, de beperking van de beleensom tot drie ponden groten en verschillende staantijden: drie maanden voor de grote en een jaar voor de minder waardevolle panden. Deze karakteristieken leren ons de Leenbeurze kennen als een instelling die zeker meer om de hulp aan armen en minder bedeelden bekommerd was dan de Banken van Lening en de Bergen van Barmhartigheid, die pure commerciële kredietinstellingen waren. Toch is zij niet zo'n uitgesproken armenleenbank als de Berg van Charitate te Brugge. Een (toevallige) blik die wij konden werpen in de magazijnen van de Leenbeurze in het jaar 1732, liet ons immers zien dat er nogal wat waardevolle juwelen in pand gehouden werden. Ons besluit moge dan zijn dat de Ieperse Leenbeurze, die gesticht was als een armenleenbank, door haar intrestloze pandlening van een speciale betekenis was voor de arme volksklassen, maar niet uitsluitend door hen bezocht werd.

P. SOETAERT,

Aspirant N.F.W.O.

Bijlagen

1. *Samenstelling van het eigen en het geleend kapitaal van de Leenbeurze te Ieper. Ieper, 16 maart 1561.*

A. Origineel: niet voorhanden.

B. Afschrift naar A: Algemeen Rijksarchief Brussel, *Rekenkamers*, reg. 46849, 2 fol. (kopie uit 1787).

Hier naer volgt t'fondament, de wortelle ende de groeyte van der Leenbeurse genaemt Mons Pietatis ofte den Berg van Goedertierenheyt, de welke by der Weth ende den gemeenen grooten Raede van Ipre den 19 dagh van oust in tjaer ons Heeren 1534 geinstitueert was ende den 9 van october 1542 wederom geapprobeert, geratifieert ende geconsenteert, ter begeerte ende versoeke van meestere Joos de Wulf, meestere Jacob de Pape presbyteri, Michiel de Corte d'Oude, Nicolaï de Corte, meestere Joos Lamsaem, Nicoulaux van Houtte, meestere Wullem van Heule, Wullem Zilverin, Jan Wouterman ende Cornelis Mailliaert als ontfangers met meer andere personen die dese selve Beursee tot eender masse van penninghen ter eeuwigheyden geincorporeert ende gefondeert hebben.

De partien van de penninghen van der geincorporeerde masse tot den daghe van hedent 16 maerte 1561.

Alvooren den 19 oust 1534 was de masse geincorporeert by de voornoemde personen voor een fundament totter somme van	80 lb. gr.
Den 11 april 1535 nog by diversche personen	20 lb. gr.
Den 8 wedemaent 1536 van eene goede persoone, wiens naeme God bekent is, was de masse nog geincorporeert ende gemeest met	20 lb. gr.
Den 16 wedemaent 1537 by diversche personen	30 lb. gr.
Anno 1539 nog geincorporeert by Jan Wouterman en syn wyf, ontfanger van de selve Leenbeurse, met	20 lb. gr.
Den 20 sporckel 1541 van meestere Joos de Wulf, commende van eene goede persoone ter augmentatie van de masse, nogh geaugmenteert	30 lb. gr.
Den 20 april 1542 over testament geincorporeert by meestere Colaert de Wulf met	4 lb. gr.

Den 20 hoymaent 1542 door eene deughdelyke vrouwe met	20 lb. gr.
Den 20 novembre 1554 (1) geincorporeert by Michiel de Corte d'Oude met	20 sch. gr.
Den 9 oust 1545 door eene deughdelyke persooene	30 lb. gr.
Den 12 oust 1545 by meestere Joos de Wulf met	3 lb. gr.
Den 30 maerte 1545 over testament geincorporeert by vrouw Moere Zelfers met	20 sch. gr.
Den 7 novembre 1547 by Geraert de Roy ende Michiel de Corte de Jonge by testament van Michiel de Corte d'Oude met	4 lb. gr.
Den 20 sporkel 1549 by meestere Joos de Wulf	5 lb. gr.
Den 28 sporkel 1549 van eene deughdelycke vrouw persooene met	5 lb. gr.
Den 26 lauwe 1550 by eene deughdelyke persooene	20 sch. gr.
Den 28 novembre 1551 by meestere Joos de Wulf met	18 lb. gr.
Den 27 maerte 1552 par testament van meestere Joos de Wulf, presbyteri, met	20 lb. gr.
Somme van de voorseyde geincorporeerde penninghen	312 lb. gr.

Partien van penninghen in de masse van de Leenbeurse ingeleyt by diversche personen, op de retour theurlieder wederroepen, volgens de cedulen hemlieden danof gegeven.

Den 10 dagh van wedemaent 1544 ingelegt by meestere Joos de Wulf, meestere Joos Lamsaem, Wullem Zelverin, Jan Florizeune ende Pieter de Peau by retour volgens heurlieder cedula	20 lb. gr.
Item van Marie Rabaut, weduwe Guilliaeme Bueden, by retour volgens haere cedula	12 lb. gr.
Synde alsoo door diversche persoonen de leeninge op retour geaugmenteert totter somme van	96 lb. gr.

Cornelis Mailliaert, gecommiteert ter administratie van de penninghen van der Leenbeurse, hedent 16 maerte 1561 in camer voor myn heeren voogd ende schepenen van der stede van Ypre comparende ende overbrengende dit tegenwoordig cahier, verclaerde in zijn bevel ende administratie te hebben drie hondert twaelf ponden grooten de voorseyde Leenbeurse toebehoorende, die geincorporeert, gedestineert ende gegeven syn in eeuwigheden in vervoorderinge van de caritaete van der leeninge de inwoonende van de voorseyde stede te doene, naer der ordonnantien ende statuten op tfait van de selve leeninghe gemaekt, ende hem Cornelis overgegeven, ende voorts

(1) *Sic*, vermoedelijk 1544.

sesentnegentigh ponden grooten die subyet syn ter restitutie, soo tsaemen vierhondert twaelf ponden grooten, wanof hy gehouden is rekeninge, bewys ende relique te doene, dies versoght zynde, onder-teekent Huele met parafhe.

Collationné toorconden, clerc signant der stad Ipre,

(Ondertekend) de Haerne.

2. *Reglement op de werking van de Leenbeurze te Ieper.*
Ieper, 21 april 1607.

A. Origineel: niet voorhanden.

B. Afschrift naar A: Rijksarchief Kortrijk, *Stadscharters*, 644.

C. Afschrift naar B: Rijksarchief Brugge, *Kasselrij Ieper*, bruine pakken, 6977.

Orde ende instructie nopende tfaict van de Leenbuerze ofte Berch van Charitaten by maniere van provisie ende tot ander ordonnantie gheadviseert by myne heeren vooght, scepenen, raeden ende hoofmannen der stede van Ypre, volghende dauthorisatie hemlieden daertoe verleent by tgrooten ghemeene der zelve stede den XXIjen maerte XVc zessentneghentich laetsleden.

1. Alvooren dat omme tgene dependerende van de voorseyde Leenbuerze wel ende ghetrauwelick te administreren ende bezorghene sonder de voorseyde Buerze te vervlercken, voor regierders ofte superintendentes van de zelve ghecommitteert werden vyf persoonen, te wetene den upervooght van alle poorteren weezen, den greffier, een van de bursmeesters van den ghemeenen armen ende een van de vooghten ofte gouverneurs van den heylighen gheest, by myne heeren vooght ende scepenen daertoe te denommeren, metgaders den pastor van Sinte Maertens, volghende tversouck dies an tvoorseyde ghemeene ghedaen.

2. Item dat by advyse van de zelve vyf persoonen, myne heeren vooght ende scepenen committeren zullen een goet ghetrauwe ende ghestaet persoon voor ontfanghere ende administratuer van de zelve Burze, die de pennynghen daertoe ghedestineert zal ontfanghen ende by leenynghe onteghenen ende alle andere zaeken doen die de voorseyde Buerze concerneren. Daertoe alsnu bequame ghevonden hebbende den persoon van Gillis de Raedt, midts hem verbyndende de panden goet te houden ende souffisant voor tgene hy daerup zal gheleent hebben, ende voorts eede doende van hem ghetrauwelick te

quicten ende employeren der voorseyde administratie, zonder ten upziene van dies yet te nemen, ontfanghen, nemaer hem contenterende mette gaigen van der stede weghe hem toegheleyt ofte te legghene, niemandt faveur ofte andere onbehoorlicheynt hierinne te draghen, rekenynghe, bewys ende reliqua te doene tallen tyden dies vermaent zynde, ende andersins in als hem te reguleren naer dordonnantie ende instructie hem ghegheven ofte te gheven van myne voorseyde heeren ende de regierders weghe, zonder dies te zyn in ghebreke, ende voorts generalick ende specialick al te doene dat een goet ghetrauwe ontfangher van de Leenbuerze schuldich ende ghehouden es te doene.

3. Item omme de voorseyde Buerze te vervoorderen ende an alle de gonne die yet zullen willen gheven ofte leenen tot behouven van de voorseyde Burze, tot wat somme dat zy ghegheven werden by myne voornoemde heeren over ende uuter name van der stede volghende dautorisatie voorscreven goede brieven van verzeketheyt ende verbande thuerliedder contentemente, te wetene an de gene doende eenighe gifte ofte donatie, dat de pennynghen danof procederende ter eewicheyt wel ende ghetrauwe gheemployeert werden ten oorboire ende profpyte van de voorseyde Leenburze ende tot gheen ander ghebruuc voor zoo vele als in hemlieden wert. Ende zoo verre by fortune van oorloghen ofte andere ghewelt andersins ghebuerde, dat in zulcken ghevalle de stede verbonden blyven zal de voorseyde pennynghen wederomme up te legghen ende furnieren tot behouve van de voorseyde Burze, zoohaest alst tzelve bequamelick zal connen gheschieden tghewelt cesserende, ende dat metten interesse daeranne clevende den pennynck xvj^e, oock tghewelt gheduerende midts de zelve interesten applicquierende ten profpyte van de voorseyde Buerze ofte by faulte van dien tot profpyte van het Semenarium ofte andere by de donateurs ghedenommeert ofte te denommeren, twelck daeranne recht ende actie hebben zal, zoo verre als tvoorseyde interest in de Buerze niet gheleyt en zy binnen drie maenden naer sommatie. Ende angaende de gene die tot de voorseyde Buerze yet leenen zullen, de zelve werden brieven ghegheven zulce als vooren van de pennynghen commende, van de zelve pennynghen weder te gheven, ende restitueren de principale pennynghen uut de voorscreven Buerse, ofte in cas van tcesseren van diere, van stede weghe ten daeghe by hemlieden besproken, ende dat met interest als vooren naer manynghe, om by den leendere besteedt te worden zoo zyne discretie ghedraghen zal, midts den voorseyden ontfanghere ofte de stede daertoe vermanende drie maenden van te vooren, updat hy daertoe zyne gereedschap maken mach in tyden ende wyken.

4. Ende angaende den voorseyden ontfanghere ofte administratuer zal hem voorts reguleren naer dinstructie hiernaer volghende tot ander ordonnantie.

5. Te wetene dat hy niemandt leenen en zal dan inwoonenden deser stede.

6. Ende dat schamele ende benaude personen die om schamelick den cost te winnen dies ghebreck hebben, andere rycke ende ghes-taete personen die noodt rekenen daer gheene en es, zal hij ontzeggen, ende insghelix voorby zenden die ledighe ende onnutte personen ende die thuerlieden verquisten.

7. Ende en zal niet leenen an boden ofte tusschenspraken comende uut andere lieden name, maer den gheenen diet angaet, omme te schuwen de behendicheyd en die daerup zouden moghen loopen.

8. Ende omme tzelve verzekeren, zal dies moghen verzoucken affirmatie van den gheenen die de leenynghe begheeren zullen ofte voor hemlieden es ofte niet, in cas van twyffelachticheyt ende indien hem dynct daertoe redene te wesen.

9. Ende en werdt niet ghehouden te leenen dan up goet dat bewaerlick es, ende dat niet lichte arghen en mach, als juweelen, cleederen zonder vellen, tin, eerewerck en dierghelicke.

10. Niet te leenen boven de somme van iij pont grooten an een persoon, ende niet langher dan voor den tyt van drie maenden in tregardt van de panden excederende de dertich schellynghen grooten, ende vandaer nederwaert zoo langhe als de panden in den Woucker ghetolereert worden, omdat men te meer personen zoude gheriefven ende secoureren.

11. Ende en zal oock niet moghen leenen dan met ghevalueerden gelde ende zulck weder ontfanghen om de onghestadicheyt van de munte.

12. Ende en werdt niet ghehouden te leenen dan up pant dat een vierde meer weerdich wert naer consient by hem gheestimeert, dan de leenynghe bedraecht, om hem te verhouden van de schade, die daerup zoude moghen vallen.

13. Item zal alle de personen die leenynghe begheeren alvooren vraghen of zy tevreden zyn den pandt te laeten vercoopen thende drie maenden ofte voorscreven ghezetten tyde, zo verre als zy die onder-tusschen niet en lossen, midts voorgaende sommatie generale by hallegbode ende cloppen van der venduwe naer costume, doende thalleghebodt achte daeghen van te voeren, zonder breder wettelicheden daertoe te moeten oorboiren, refuserende de leenynghe zoo verre zy daerinne zwaericheyt maken.

14. Ende zal van maende te maende venduwe houden van de panden die ten dien tyde werden verlooopen ende ghebleven onghelost, ofte andersins alst de regierders goet vynden zullen, midts voorgaende generale vermanynghe ofte sommatie ter bretesque ende by tcloppen van den coopdach als voeren.

15. Ende dit al met ghereeden ghelde te betaelene ende zonder uutstel, midts de Burze niet stille staen en mach.

16. Ende zal den ontfanghere contrerolle houden van de venduwen, zonder dat hem gheoorloft wert eenighe panden te coopen of te vercoopen by der handt op peyne van privatie ofte andersins ter discretie.

17. Angaende doncosten clevende an de zelve vercoopynghen, zal die distribueren up de vercochte panden, an Marq la Bure ten naesten hem doende, ten eynde van elck dies te myncken zyne portie zonder meer ende tsurplus te furnieren an den ghenen dies gherecht zynde promptelick ende zonder weygherynghe ofte dilay.

18. Item en zal niet moghen leenen up bortocht zekere ofte bezet om niet te vallen in achterloop ofte vervolch.

19. Item ghenomen den pandt sinisterlick vercreghen ware en zal nochtans niet mogen ghelicht zyn, dan furnieren de pennynghen daerup gheleent.

20. Ende zoo verre tpandt vercocht zynde te cort quame, den ontfanghere zal zyn active houden omme de cortheyt te verhaelen up den gheenen die tpant beleent heeft zoo hy rade wert, midts hy tzelve in regardt van de Burze heeft tzyne plichte zoo voorscreven es.

21. Item den voorseyden ontfanghere wert ghehouden telcken drie maenden ende andersins dies verzocht zynde an de voorseyde regierders ende superintendenten rekenynghe ende bewys te doene van zyne handelynghe ende administratie up zulcken voet als de zelve regierders adviseren zullen voor tbeste, houdende ten dien fyne goet ende ghetrauwe bouck van den ontfanck ende uutgheven ende andersins zoo dat behoort.

22. Ende zal oock den voorseyden ontfanghere ghehouden zyn neerstighen toesich te nemen, dat hy niet en ontfanghe eenighe panden commende uut plaetsen suspect van de smettende zichten. Ende zoo verre zulx ghebuerde, zal die moghen refuseren tot ordonnantie van de regierders naer dat zy gheinformeert werden van de sicke, kiesende altyts tzeckerste voor tonzekerste.

23. Ende om dit inconvenient te schuwen, zal by halleghebode ende vorme van poleticque ordonnantie elcken verboden zyn zoo men verbyedt by dese zulcke panden te bryngghen up de boete van lxj ponden parisis, een derde den heere, ende die tweede derde deelen ten profyfte van de Buerze ende boven dien arbitraire correctie.

24. Zal oock hem wachten te leenen up eenighe goedyngghen ofte panden suspect van toe te behooren eenighe kercke ofte andersins te commen van quader handt, nemaer zal vermoghen die inne te houden, verstellende den persoon daermede commende tot hy naeder zoude gheinformeert zyn van der zake.

25. En zal oock niet leenen up zondaeghen of mesdaghen, ten eynde van die niet te belemmeren ende retarderen den goddelicken dienst.

26. Ende zal den administratuer van den voorseyden Berch hebben voor zynen dienst ende het onderhoudt van tgonne voorscreven, in den eersten huushuere voor niet, ende vry wesen van alle lasten ende oncosten die men up thus van den voorseyden Berch zoude moghen heeschen.

27. Ten anderen vry van logement van soldaten, oock exempt van de wachte met eenen zyner dienaren die hem met de affairen van den Berch occuperen zal zonder meer, midts voor hemlieden beede stellende ter zeker wacht een persoon bequame ende souffisant.

28. Ten derden ende laetsten zal hebben ende ontfanghen in advenante van drie schellynghen parisis van t'pont grooten van de gheloste panden, danof hy billietten telcker rekenynghe den toezieners ende regierders overleveren zal, omme daerof ghemaect te zyne totale somme.

29. Ende zoo by den IIen article deser instructie ghezeyt es daertoe bequame ghevonden te zyne den persoon van Gillis de Raede, die hem verbynden zal zoo hy verbyndt by dese zyn persoon ende goet, ende speciaelick eyst noodt, de panden goet ende souffisant te houdene voor t'gonne hy daerup zal gheleent hebben, ende voor de masse van den Berch, zoo in proprityte als leenynghe competerende, telcker rekenynghe ende t'zinen afscheeden te verandwoorden, ende die goet te doene. Es besproken zoo verre zulx ghebuerde als by den IIJen article belooft es van der stede weghe an den gonnen die den Berch by gifte ofte leenynghe vervoorderen zullen, te weten dat by fortune van oorloghe ofte ander ghewelt, oock door den brant zonder zyne culpe ofte van zyne huusghezinne, ofte duer het afsterfven van de gonne van huuse door de contagieuse siecte de panden tot niet ghebrocht wierden (danof Godt den Berch believe te bewaren), in zulcke ghevalen en zal den jeghenwoordighen administratuer nochte zyne successeurs daervooren niet en andwoorden maer zullen ghes-taen ende dies ontslegghen zyn met bewys van huerlieden laetste rekenynghe. Dus in cas van contagie ende afsterfven als vooren, zullen van stede weghe eenighe persoonen van goeder trauwen, tzy religieusen ofte andere, ghecommiteert wesen tot toezicht ende bewaerensse van den Berch ende alle de panden van dien dependende.

Aldus de voorscreven poincten ende articlen gheconcipt ende gheadviseert by myne voorseyde heeren vooght, scepenen, raden ende hoofmannen, uut crachte van de autorisatie voorscreven, ende anderwarf ende laetst by de zelve heeren vuerzien, ghesloten ende ghearresteert den XXJen van april XVJc zeven. My toorconden.

Ghecollationneert jeghens de voorseyde originele instructie ende daermede bevonden accorderende. My toorconden,

(Ondertekend) Vandebrouke.

3. *Overzicht van de panden aanwezig in de Leenbeurze te Ieper medio 1732.*

Naar de rekening van de Leenbeurze over de jaren 1727-1732, gesloten op 21 juli 1732: Algemeen Rijksarchief Brussel, *Rekenkamers*, reg. 44639. In lb. sch. d. par.

beleensom per pand	juwelen		stoffen	
	aantal	kapitaal	aantal	kapitaal
36 lb.	213	7668- 0- 0	—	0- 0- 0
30	87	2610- 0- 0	1	30- 0- 0
24	92	2208- 0- 0	2	48- 0- 0
20	92	1840- 0- 0	4	80- 0- 0
18	85	1530- 0- 0	5	90- 0- 0
16	71	1136- 0- 0	1	16- 0- 0
15	35	525- 0- 0	4	60- 0- 0
14	69	966- 0- 0	9	126- 0- 0
12	110	1320- 0- 0	22	264- 0- 0
10	83	830- 0- 0	43	430- 0- 0
9	68	612- 0- 0	25	225- 0- 0
8	82	656- 0- 0	37	296- 0- 0
7	67	469- 0- 0	55	385- 0- 0
6	103	618- 0- 0	85	510- 0- 0
5	88	440- 0- 0	143	715- 0- 0
4	94	376- 0- 0	285	1140- 0- 0
3	79	237- 0- 0	252	756- 0- 0
50 sch.	34	85- 0- 0	182	455- 0- 0
40	32	64- 0- 0	269	538- 0- 0
30	16	24- 0- 0	258	387- 0- 0
24	4	4-16- 0	157	188- 8- 0
20	2	2- 0- 0	237	237- 0- 0
16	2	1-12- 0	102	81-12- 0
12	—	0- 0- 0	73	42-16- 0
10	1	0-10- 0	27	13-10- 0
8	—	0- 0- 0	25	10- 0- 0
6	—	0- 0- 0	12	3-12- 0
4	—	0- 0- 0	1	0- 4- 0
totalen	1609	24222-18- 0	2316	7129- 2- 0

De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814)

INLEIDING

Het tijdperk van de Franse overheersing in ons land, en vooral het eerste decennium ervan, was er een van intense belangstelling voor de statistiek, o.a. voor de bevolkingsstatistiek, bij de landsbesturen te Parijs.

Wanneer men voor ogen houdt dat de Revolutie de nieuwe inrichting van de Franse staat grotendeels op de bevolkingscijfers stelde, dat het probleem van de bestaansmiddelen dikwijls nijpend was, dat op bepaalde delen van de bevolking (tegenstanders van de revolutie, dienstplichtigen) toezicht diende uitgeoefend, dat een nieuw burgerlijk wetboek werd uitgevaardigd, dat o.a. de wetgeving over het huwelijk wijzigde en de registratie van geboorten, huwelijken en overlijdens aan de burgerlijke overheid toevertrouwde, dan is het geen verrassing te constateren dat er in die periode heel wat archiefdocumenten en publicaties ontstonden die voor de kennis van de toenmalige demografische toestanden van groot belang zijn.

Bovengenoemde voorbeelden benadrukken het dienend karakter van deze statistische bronnen. Het streven naar een onbaatzuchtige en wetenschappelijke bevolkingsstatistiek, in Frankrijk en elders reeds in de 18e eeuw ingezet, zou echter ook, zij het moeizaam, aan

bod komen: het is bekend hoe o.a. de ministers François de Neufchâteau en Chaptal metterdaad veel belangstelling hadden voor statistieken, hoe in 1800 in het Franse Ministerie van Binnenlandse Zaken een afzonderlijk *Bureau de Statistique* (zij het met zeer speciale opvattingen!) werd opgericht, enz.¹

Een laatste bedenking verhoogt het belang van de tellingen uit deze tijd: ze getuigen van een opvallende demografische groei in onze streken en leveren ongetwijfeld een kostbare bijdrage tot de verklaring ervan.

Deze bronnen dienen uiteraard aan historische kritiek onderworpen te worden. Een van de eerste vragen die men zich daarbij stelt is deze naar de oorsprong.

Op het vlak van het landsbestuur heeft M. Reinhard voor Frankrijk reeds de wetten en ministeriële besluiten en maatregelen bestudeerd die het ontstaan gaven aan archieven met demografische inslag en meteen notities verzameld over de publicaties, de antwoorden en de bewaarde archivalia². Er weze hierbij opgemerkt dat in de beknopte samenvattingen van de normatieve teksten in Reinhard's werk fouten en onduidelijkheden geslopen zijn die wij hier ter geleger tijd zullen rechtzetten.

1. Zie vooral M. REINHARD, *Etude de la population pendant la Révolution et l'Empire*, Gap, 1961, in-8°, 72 p., en *Premier supplément*, hierop, Parijs, 1963, in-8°, 76 p.; IDEM, *La statistique de la population sous le Consulat et l'Empire*, in *Population*, 1950, p. 103-120; IDEM, *La population des villes sous le Consulat et l'Empire*, in *Population*, 1954, p. 283-284; IDEM, *La révolution française et le problème de la population*, in *Population*, 1946, p. 419-428; H. COPPEJANS-DESMEDT, *Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, dl. CXXVI, 1, Brussel, 1960, in-8°, 60 p.; J. FESTJENS, *De Mémoire Statistique van Viry, prefect van het Leiedepartement (1800-1804)*, Leuven, 1967, in-4°, 258 p. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); laatste gegevens bij J.N. BIRABEN, *La statistique de population sous le Consulat et l'Empire*, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, dl. XVII, 1970, p. 30-45.

2. Zie hierboven, voetnoot 1, eerste referentie.

Het opzet van dit artikel is meer beperkt:

1° Wij stelden alleen belang in de bestuurlijke maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen van het huidige West-Vlaanderen — d.w.z. achtereenvolgens de Arrondissementsbesturen van West- en Oost-Vlaanderen, het Hoofdbestuur van het Leiedepartement en de Prefectuur van het Leiedepartement — voorzover ze voor de volledige gebiedsomschrijving bedoeld waren. Deze maatregelen worden voorgesteld onder de hoofding: «normatieve teksten», in de chronologische orde van de eerste wet of bestuursmaatregel van de hoogste overheid daaromtrent. Er dient daarbij opgemerkt dat tot 6 december 1796 (16 frimaire V) de Franse wetten in de voormalige Oostenrijkse Nederlanden slechts geldig waren mits een speciale uitvaardiging³: vandaar voor deze periode de paragraaf: «In België». Dit was echter niet nodig voor maatregelen van de uitvoerende macht zoals besluiten en omzendbrieven van de Franse ministers. Na voornoemde datum werd de naasting van België ook op dit gebied volledig van kracht en waren de Franse wetten automatisch rechtsgeldig in het Leiedepartement.

2° Het gaat hier uitsluitend over maatregelen die tot doel hadden de vervaardiging van officiële documenten over de *stand* van de bevolking, nl. bevolkingsregisters en volkstellingen die het geheel van de bevolking per gemeente betreffen. In de toenmalige bronnen worden voor de aanduiding van lijsten of statistische gegevens over de bevolking zeer uiteenlopende en veranderlijke benamingen gebruikt⁴, die wij zullen citeren waar het

3. Zie daarover P. POULLET, *Les institutions Françaises de 1795 à 1814. Essai sur les origines des institutions Belges contemporaines*, Brussel, 1907, p. 58-59.

4. Voor wat wij een «nominatieve volkstelling» noemen, vindt men in het arrondissement Kortrijk de volgende benamingen: «état de population, tableau des domiciliés, tableau de population, cahiers de population, recensement général». Hetzelfde geldt voor de normatieve bronnen: wat ergens omzendbrief of besluit genoemd wordt, kan evengoed een unieke brief zijn. Ook de hoogste bestuursinstanties gebruikten geen geijkte termen, wat bewijst hoever de statistiek nog verwijderd was van het volwassen stadium.

nodig blijkt. In dit artikel echter worden met «bevolkingsregisters» bedoeld: de naamlijsten van de inwoners van een gemeente, opgesteld in opdracht van het gemeentebestuur, waarop regelmatig de wijzigingen veroorzaakt door geboorten, overlijdens of migratie moeten aangetekend worden. In de «tellingen van de bevolking» of «volkstellingen» onderscheiden wij twee soorten: 1° «nominatieve tellingen» of «naamtellingen» noemen wij de naamlijsten van alle inwoners van een gemeente op een bepaald ogenblik⁵; 2° «numerieke tellingen» bepalen wij als opgaven van de getalsterkte van de bevolking van een gemeente, op een bepaald ogenblik⁵, al of niet onderverdeeld in enkele grote categorieën (bijv. naar geslacht, burgerlijke stand, enz.).

3° De «feitelijke verwezenlijking» (antwoorden, bewaarde archieven, publicaties) is niet het voorwerp van dit artikel en dus ook niet van exhaustieve opzoekingen. Wij meenden nochtans dat het van nut kon zijn de voorlopige gegevens die wij daarover verzamelden (meestal uit het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen) bekend te maken.

4° Een laatste en belangrijke beperking geldt de heuristiek.

Wij waren helaas niet in de gelegenheid de Archives Nationales te Parijs op dit punt grondig te exciperen (hiervoor komt vooral de reeks F²⁰ in aanmerking, maar ook stukken uit F^{1e}, F⁷, e.a.)⁶.

Wat de periode na 1800 betreft, is onze voornaamste bron een uitgegevene: nl. de departementale verzameling van besluiten, omzendbrieven, enz. van de prefect, waarvan jaarlijks tenminste één boekdeel gepubliceerd

5. «Bepaald ogenblik» dient hier, gezien nogmaals de toenmalige stand van de statistiek, met een korreltje zout genomen. Zo werd bijv. met de nominatieve telling van Izegem, afgesloten op 9 oktober 1799, reeds een aanvang gemaakt einde 1798.

6. Het komt ons, na enkele steekproeven, voor dat deze fondsen toch vooral van belang zijn voor de uitvoering en de resultaten.

werd ⁷. Voor onduidelijkheden en gegevens over de uitvoering werd het archief der Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen, bewaard in het Rijksarchief te Brugge, geraadpleegd.

Laatstgenoemd archieffonds vormde trouwens onze voornaamste bron voor het revolutionnair tijdperk, vóór 1800 dus, waarin de bevolkingsregisters en -tellingen door hun innoverend karakter en hun aantal zeer belangwekkend zijn. Zelfs voor dit beperkt tijdvak zijn de documenten van het voornoemd fonds waarin bestuurlijke maatregelen kunnen voorkomen of vermeld worden zo talrijk en — wegens de talrijke wisselingen in de bevoegdheid van de onderscheidene burelen — zo variabel van aard, dat zich een pragmatische beperking opdrong. Kern van ons archiefonderzoek vormden déze nummers die volgens de inventaris expliciet bevolkingsregisters en -tellingen of briefwisseling daarover bevatten ⁸. Deze bundels werden volledig nagezien en de besluiten, omzendbrieven en brieven ⁹ van het arrondissements- resp. departementsbestuur daarin vernoemd, werden opgezocht vooreerst in de reeksen of repertoria van al of niet gedrukte omzendbrieven en besluiten, de registers over het van kracht worden van de wetten, de binnenkomende brieven van de hogere overheid, meer speciaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken, en daarna ook — voorzover deze archivalia lonend leken en niet overdreven tijdrovend in het gebruik — in de registers en repertoria van de verscheidene burelen met de uitvoering gelast.

Voor de telling van het jaar III (bevolking en bestaansmiddelen) kwam ook het archief van de *Administration Centrale et Supérieure de la Belgique* en van de *Conseil du Gouvernement* evenals van het Arrondissement Oost-Vlaanderen in aanmerking.

7. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, Brugge, vanaf 1800. Voortgezet onder licht gewijzigde titels.

8. Nrs. 60-67, 121-122, 1233-1246, 1566-1569, 2801, 2828-2830.

9. Over de onvaste terminologie, zie p. 233, voetnoot 4.

De besluiten of omzendbrieven, in deze bronnen geciteerd, waarvan de inhoud onduidelijk bleef, worden hier alle samen in een laatste paragraaf opgesomd. Ook enkele tellingen waarvoor geen normatieve bron bekend is, vinden daar een plaats.

In de bijlagen volgen dan de normatieve teksten uitgaande van de hoofdbesturen van het Leiedepartement en uitzonderlijk — waar een rechtzetting of aanvulling van vroegere publicaties nodig blijkt — ook van de hogere instanties¹⁰.

Hoewel elk historisch werk noodzakelijk onvolledig is hopen wij hier op het niveau van de Westvlaamse hoofdbesturen tijdens de Franse overheersing de voornaamste trekken van het administratieve kader te kunnen schetsen waarin de zeer talrijke plaatselijke tellingen en bevolkingsregisters dienen geplaatst te worden. Uiteraard valt hier de grootste nadruk op de normen door de centrale overheid voorgeschreven; studie van de lokale uitvoering is onontbeerlijk om de waarde van de demografische gegevens nauwkeuriger te bepalen¹¹. Precies om dit plaatselijk onderzoek te stimuleren hebben wij de notities over de feitelijke verwezenlijking toegevoegd.

10. Zie bijvoegsel achter in het tijdschrift.

11. Een dergelijk lokaal onderzoek werd door ons reeds gedeeltelijk gepubliceerd onder de titel *De omvang en de demografische structuur van de bevolking van Izegem tijdens de Franse Overheersing (1794-1815)*, in *De Leiegouw*, dl. IX, 1967, p. 85-126 en 211-230.

Lijst der afkortingen

- A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*
ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, *Administration Centrale et Supérieure de la Belgique et Conseil du Gouvernement.*
- R.A.
RIJKSARCHIEF
- S.A.
STADSARCHIEF.
- F.H.
Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen (1794-1814).
- Dép. Escaut
Archives de l'arrondissement de la Flandre Orientale et du Département ou Préfecture de l'Escaut (1794-1814).
- PAS.
PASINOMIE ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et réglemens généraux qui peuvent être invoqués en Belgique. Brussel, vanaf 1833.
- RECUEIL Huyghe,
Recueil des proclamations et arrêtés des représentans du peuple français envoyés près les armées du Nord et de Sambre-et-Meuse, etc. ainsi que des ordonnances, réglemens et autres actes du Magistrat et autres autorités constituées de la Ville et Quartier de Bruxelles émanées à Bruxelles depuis.. le 21 messidor l'an II de la République, 9 juillet 1794, vieux style, dln. I-V.
- R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*
L'arrondissement du Brabant sous l'occupation française (1794-1795) - Aspects administratifs et économiques, Brussel, 1964, in-8°, 560 blz.
- M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*
Etude de la population pendant la Révolution et L'Empire, Gap, 1961, in-8°, 72 p.
- M. REINHARD, *Supplément*
Etude de la population pendant la Révolution et l'Empire. Premier supplément, Paris, 1963, in-8°, 76 p.

1. Een belangrijke vernieuwing: het gemeentelijk bevolkingsregister (wet van 19-22 juli 1791).

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk.

*Decreet van 19-22 juli 1791 uitgevaardigd door de Nationale Vergadering over de ordehandhaving in de gemeenten*¹².

In titel I, artikel 1 en 2, werd hier aan de gemeenten opgelegd een bevolkingsregister te houden, «*état des habitans*» of «*registre*» genoemd, dat de verklaringen moest bevatten van de inwoners van de gemeente betreffende hun naam, leeftijd, geboorteplaats, laatste domicilie, beroep en andere bestaansmiddelen. Dit register moest opgemaakt worden door de leden van het gemeentebestuur¹³, ofwel door de politiecommissarissen, ofwel door burgers die daartoe opdracht kregen. Ieder jaar, in de loop van de maanden november en december, diende dit register nagezien te worden en gewijzigd waar dit nodig was.

Hiermede werd de basis gelegd voor het opstellen en bijhouden van de bevolkingsregisters, een noodzakelijk middel voor de handhaving van de openbare orde, die het doel was van deze wet en waarvoor in de overige artikelen nog omstandige maatregelen getroffen werden. Het buitengewoon belang van deze registers voor de demografie zal wel niemand ontgaan: zij bieden ons immers een jaarlijks bijgehouden en zeer gedetailleerd

12. PAS., 1e reeks, dl. III, p. 114.

13. In de wettekst: «*officiers municipaux*».

overzicht van de bevolking. Jammer genoeg zou de realisatie van deze wet in de eerstvolgende decennia nog heel wat te wensen overlaten. M. Reinhard¹⁴ vermeldt trouwens voor Frankrijk geen verdere uitvoeringsbesluiten.

2) Voor België.

a) *Besluit van 24 frimaire IV (15 december 1795), uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk*¹⁵.

Door dit besluit werd de wet van 19-22 juli 1791 ook in België van kracht, met uitzondering van enkele artikels, die echter niet de bevolkingsregisters betreffen.

b) *Besluit van 7 pluviôse V (26 januari 1797), uitgevaardigd door het Uitvoerend Bewind (Directoire Exécutif)*¹⁶.

In dit overzicht van alle wetten die in België op dat ogenblik geldig waren, werd ook de wet van 19-22 juli 1791 vernoemd.

3) Voor het Leidedepartement.

In het Leidedepartement werden, voor zover ons bekend uit de geraadpleegde bronnen, geen besluiten getroffen die uitsluitend aan de wet van 19-22 juli 1791 gewijd waren; wel werd er melding van gemaakt in één, misschien twee besluiten over andere onderwerpen.

a) *Besluit van 3 messidor VII (21 juni 1799), uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van het Leidedepartement*¹⁷.

Dit besluit vermeldde uitdrukkelijk de wet van 19-22 juli 1791: paragraaf 3 maakte de gemeentebesturen attent op het onderscheid dat diende gemaakt tussen «bevolkingstabel» («*tableau de population*») vereist door

14. M. REINHARD, *Etude de la population pendant la Révolution et l'Empire*, Gap, 1961, p. 32, nr. 5.

15. PAS., 1e reeks, dl. III, p. VIII.

16. PAS., 1e reeks, dl. III, p. CXVII.

17. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 312. Tekst in bijlage 1.

de wet van 10 vendémiaire IV en de «staat» («état») die volgens de wet van 19 juli 1791 jaarlijks moet vernieuwd worden.

b) *Instructie van de prefect van het Leidedepartement op 24 nivôse IX (14 januari 1801) over het bestuur van de gemeenten*¹⁸.

Aan de maires werd zorg gevraagd voor de «tellingen» («recensements des habitants») en de «bevolkingstabellen» («tableaux de population»). Laatstgenoemde «bevolkingstabellen» moesten ieder jaar in de eerste helft van fructidor (d.i. dus in de laatste maand van het republikeins jaar) naar de prefectuur gezonden worden¹⁹.

Werden met deze «bevolkingstabellen» de bevolkingsregisters bedoeld, vereist door de wet van 19-22 juli 1791, die op het einde van ieder (in 1791 nog gregoriaans) jaar dienden vernieuwd? Op deze vraag kan niet met volledige zekerheid geantwoord worden. De wet van 19-22 juli 1791 rept immers met geen woord over het jaarlijks opsturen van de bevolkingsregisters naar het departementaal bestuur en bovendien zijn in het archief der Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen zulke registers niet te vinden²⁰.

Het lijkt ons waarschijnlijker dat het hier de naamlijsten volgens de wet van 10 vendémiaire IV betreft, die inderdaad in groten getale naar het departementaal bestuur gezonden werden, en waarvan de minister van binnenlandse zaken nog rond 1800 de jaarlijkse aanvulling of vernieuwing wenste²¹.

18. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, dl. I, Brugge, jaar IX, p. 383.

19. «Les tableaux de population doivent être remis à la préfecture dans la première quinzaine de fructidor de chaque année».

20. In R.A. BRUGGE, F.H., nrs. 1235-1246, worden enkele nominatieve tellingsregisters, die een uitvoering zijn van de wet van 10 vendémiaire IV, klaarblijkelijk bij vergissing aangeduid als uitvoering van de wet van 19-22 juli 1791.

21. Zie hierna, p. 309.

Een vertaling van deze «*tableaux de population*» door «statistieken over de loop van de bevolking» (aantal geboorten, huwelijken, sterfgevallen, migraties) lijkt hier niet aangewezen, omdat in dit geval de prefect de onzinnige eis zou stellen deze statistieken op te maken vóór het jaar volledig verlopen was.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking.

In het decreet van 19-22 juli 1791 wijst niets erop dat men de bevolkingsregisters elders moet gaan zoeken dan in het archief van de gemeenten zelf. Inderdaad treft men in de meeste gemeentearchieven naamlijsten van de bevolking aan, maar slechts een nauwkeurig nazicht van de stukken kan laten blijken welke wet aan de oorsprong van deze lijsten ligt; vooral met de wet van 10 vendémiaire IV is er veel verwarring ontstaan²². Gezien de geringe nadruk waarmede het decreet van 1791 achteraf geürgeerd werd, was het opstellen en bijhouden van de bevolkingsregisters hoofdzakelijk afhankelijk van de ijver van de gemeentebesturen en van de behoefte aan politieel toezicht die zij aanvoelden. Dit laatste motief verklaart waarschijnlijk grotendeels waarom de frequentie van de bevolkingsregisters in die periode toeneemt met het bevolkingsaantal van de gemeente²³.

2. De telling van bevolking en bestaansmiddelen in België in het jaar III.

A. Normatieve teksten.

22. Zie voetnoot 20 en ook M. REINHARD *Supplément*, p. 6: zelfde verwarring in Frankrijk.

23. Zo werden bijv. voor Gent en Leuven de bevolkingsregisters ongeveer om de twee jaar vernieuwd. Zie voor Leuven: W.G. JONCKHEERE, *Bevolking en mortaliteit, Aspecten van de demografische evolutie te Leuven onder het Frans Bewind (1794-1814)*, 2 dln., Leuven, 1960 (onuitgegeven licentieverhandeling).

In de door ons gebruikte bronnen troffen wij alleen normatieve teksten aan voor België en het arrondissement Oost-Vlaanderen.

1) Voor België.

a) *Besluit van 26 brumaire III (16 november 1794), uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber en Maas*²⁴.

Op voornoemde datum vaardigden de Vertegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber en Maas een reeks besluiten uit die, zoals uit de motivatie blijkt²⁵, erop gericht waren de ontelbare misbruiken uit te roeien die, sedert de herovering van de Oostenrijkse Nederlanden op 26 juni 1794, gepaard gingen met de militaire en burgerlijke opeisingen. Deze laatste waren georganiseerd door ontelbare en oncontroleerbare afgevaardigden van het «handelsagentschap», waarvan de handelingen tot dan toe een onontwarbaar labyrint hadden geschapen en dat om deze reden thans werd opgeheven²⁶.

Om dit doel te bereiken was het nodig voorlopige bestuurslichamen op te richten, die het vertrouwen van de bevolking genoten, teneinde de orde herstellen en vooral (sic) teneinde aan het moederland (Frankrijk) de voordelen en hulpmiddelen te verschaffen die door de chaos dreigden verloren te gaan²⁷. Er werden aldus 8

24. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 63-66. De Vertegenwoordigers van het (Franse) Volk bij de legers van het Noorden en van Samber en Maas voerden sinds de slag van Fleurus (26 juni 1794) het hoogste gezag in de Oostenrijkse Nederlanden. Het waren leden van de Franse Nationale Conventie, belast met een tijdelijke maar veelomvattende opdracht door het «Comité de Salut Public», het opperste regeringsorgaan in Frankrijk, de enige instantie waaraan zij verantwoording verschuldigd waren. Zie daarover o.a. R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*, p. 164-172.

25. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 57-60. Zie ook hierna p. 246 en bijhorende voetnoot 43 voor wat de opeisingen betreft.

26. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 80-83.

27. Deze doelstelling duidelijk benadrukt bij R. DEVLEESHOUWER, *Le cas de la Belgique in Occupants-occupés 1792-1815 (Colloque de Bruxelles, 29 et 30 janvier 1968)*, p. 50 en voetnoot 8.

arrondissementele besturen en 1 hoofdbestuur te Brussel opgericht, die de bestaande plaatselijke bestuurslichamen overkoepelden. Zeer belangrijk was dat voortaan alle militaire opeisingen slechts via deze nieuwe beheerslichamen mochten uitgevoerd worden²⁵. Een ander besluit van dezelfde dag schreef trouwens een algemene opeising voor van bepaalde hoeveelheden voedingsmiddelen, paarden en kledingstukken voor het leger²⁸.

Op dezelfde datum besloten de voornoemde Vertegenwoordigers ook tot een algemene telling van de bestaansmiddelen en de bevolking van België²⁹, wellicht uit eigen initiatief³⁰. Overigens zijn in 1794-1795 nog talloze andere tellingen in België ingericht, met de bedoeling een intensieve economische controle uit te oefenen, een inventaris op te maken van de rijkdommen van het nieuwe wingewest, teneinde, naar de wensen van het *Comité de Salut Public*, er op een ordelijker wijze dan voorheen zoveel mogelijk voordeel uit te halen voor

28. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 67-70.

29. Zie hierboven voetnoot 24.

30. Bij F.A. AULARD, *Recueil des actes du Comité de Salut Public*, 28 dln., Parijs, 1889-1951, en het *Supplément*, dl. I, Parijs, 1966, is geen spoor te bekennen van een beslissing van het Comité de Salut Public daaromtrent. Wel wordt er melding van gemaakt in een brief van de Vertegenwoordigers van het Volk Joubert en Portiez aan het voornoemde «Comité» dd. 24 december 1794 (dl. XIX, p. 69-70), waaruit wij het volgende lichten: «Notre premier soin est de pourvoir à la nourriture de nos braves frères d'armes... Nous avons ordonné un recensement dans tous les cantons, afin de connaître l'état des subsistances entre Meuse et Rhin. Les commissions chargées de ce travail sont en pleine activité; nous espérons avoir sous peu des résultats. La même opération se fait dans toute d'étendue de l'administration centrale de Bruxelles». Op 27 brumaire III zinspelen vijf Vertegenwoordigers van het Volk wellicht ook op het hier besproken besluit wanneer zij naar het «Comité» schrijven: «Nous avons pris plusieurs arrêtés... nous espérons qu'il mériteront votre approbation»; (F.A. AULARD, *o.c.*, dl. XVIII, p. 200). Het lijkt er dus wel op dat deze telling een eigen initiatief is van de Vertegenwoordigers, zoals ook het andere zeer belangrijke besluit van 26 brumaire III (zie voetnoot 25) tot oprichting van een hoofdbestuur en arrondissementsbesturen in België (zie R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*, p. 172-173).

Frankrijk³¹. Deze strekking wordt expliciet uitgedrukt in de briefwisseling van de Vertegenwoordigers van het Volk over de gelijktijdige nijverheidstelling³², en kwam, gezien de chaotische en willekeurige opeisingen in de voorafgaande maanden, ongetwijfeld ook aan de toenmalige bevolking als de enige voor³³. Zij werd trouwens in de traditionele Belgische geschiedschrijving voldoende in de verf gezet, samen met de wandaden waartoe sommige tellingscommissarissen zich leenden³⁴.

Nochtans waren de motieven waarvoor de wetgevers openlijk uitkwamen van nobeler aard: met behulp van dit globale overzicht wilden zij de bestaansmiddelen waarover de natie beschikte rationeel over de bevolking verdelen; overschotten dienden ter beschikking gesteld van behoeftige gebieden³⁵. De arrondissementsbesturen stonden in voor de bevoorrading van de markten van steden en gemeenten³⁶. De schaarste aan levensmiddelen die sinds geruime tijd in Frankrijk heerste had trouwens aldaar ook aanleiding gegeven tot gelijkwaardige graantellingen: zie bijv. de omzendbrieven van 10 en 11 sept. 1793 (die ook controle ter plaatse voorzagen), de wet van 5 november 1793 (telling binnen de 15 dagen), de omzendbrief van 13 december 1793 (graan en voedergewassen), en het decreet van 26 juni 1794, waarbij bevolen werd na de oogst van 1794 in

31. Zie o.a. R. DEVLEESHOUWER, *o.c.*, p. 193 en 164.

32. Zie H. COPPEJANS-DESMEDT, *Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, dl. CXXXVI. 1, Brussel, 1960, p. 2-6.

33. Zie bijv. A.R.A. *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van de nationale agent van Oost-Vlaanderen naar de nationale agent van België: «Le cultivateur Belge croit se tirer de l'inquiétude que lui cause le recensement, quoiqu'on puisse lui dire à cet égard» (8 februari 1795).

34. Zie bijv. P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination Française, 1792-1814*, dl. I, p. 464-465.

35. Art. 3-6.

36. Art. 12.

iedere gemeente een telling van bevolking, graan en voedergewassen te houden³⁷.

Zoals R. Devleeshouwer duidelijk aangetoond heeft³⁸ was precies deze tweespalt in de motivering van de Franse gezagvoerders t.o.v. de Belgen typisch voor deze periode van de tweede Franse bezetting vóór de inlijving (op 1 oktober 1795). Enerzijds was er de hogervermelde politiek van het *Comité de Salut Public* dat in de verovering van de relatief rijke Oostenrijkse Nederlanden een redmiddel zag voor de dreigende economische ineenstorting van het revolutionnaire Frankrijk. Ook het leger en zijn vele verwante diensten verkeerde in nood en sleepte grotendeels eigenmachtig alhier zoveel mogelijk in de wacht. Anderzijds konden de hoogste Franse burgerlijke gezagvoerders alhier (Vertegenwoordigers van het Volk, Hoofdbestuur van België) geen afstand doen van de revolutionnaire principes, waarmede zij hun handelingen wensten te rechtvaardigen. Overigens deden de Belgen die met hen medewerkten bijtijds beroep op deze gevoelige snaar om aan de schreeuwende onrechtvaardigheden, waarmede men ter plaatse geconfronteerd werd, te verhelpen en de inwoners van de «*chaumières*», om wie de revolutie in principe begonnen was, te beletten van honger om te komen.

Deze dualiteit zal bij de hiernavolgende bespreking van het verloop van deze telling herhaaldelijk te voorschijn treden.

Het Hoofdbestuur van België stond voor deze telling in en diende ze te doen uitvoeren door de besturen van

37. Zie A. COCHIN en M. DE BOUARD, *Précis des principales opérations du Gouvernement révolutionnaire*, Parijs, 1936, p. 118-125. Over het decreet van 26 juni 1794 (PAS, 1e reeks, dl. VI p. 207) nadere bijzonderheden bij M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 41-42.

38. Zeer duidelijk bij R. DEVLEESHOUWER, *Le cas de la Belgique, in Occupants, occupés, 1792-1815. Colloque de Bruxelles, 29 et 30 janvier 1968*, p. 43-53.

de arrondissementen en de daaraan ondergeschikte besturen van hoofdplaatsen (*chefs-lieux*) en municipaliteiten³⁹.

Een artikel was speciaal aan de controle gewijd: de juistheid van de verklaringen moest bij middel van huisbezoeken nagegaan worden⁴⁰. Niet-aangegeven levensmiddelen en grondstoffen werden in beslag genomen en de gemeente liep een boete op gelijk aan de waarde van de ontduiking, die zij op de schuldige aangever mocht verhalen⁴¹.

Noteren we hier dat slechts twee artikels het uitdrukkelijk hadden over opeisingen ten bate van het leger en de republiek; duidelijk met de bedoeling een einde te maken aan de warboel in dit opzicht werd hier bepaald dat deze opeisingen voortaan zouden dienen te gebeuren via het Hoofdbestuur van België, dat ze dan verder over en door zijn ondergeschikte bestuurslichamen op een rechtvaardige wijze zou omslaan⁴². In werkelijkheid zouden deze bepalingen dode letter blijven⁴³!

39. Art. 1.

40. Art. 8.

41. Art. 7.

42. Art. 10 en 11.

43. Het Hoofdbestuur van België verklaarde op 26 jan. 1795 (7 pluviôse III) dat het nog niet over voldoende gegevens beschikte om deze verdeling op zich te nemen, zodat de Vertegenwoordigers van het Volk de organisatie van de opeisingen aan de militairen overlieten. Wel moesten deze laatsten kennis geven van hun opdrachten aan de plaatselijke arrondissementsbesturen, die hun opmerkingen mochten geven, zonder echter de opeising te mogen verhinderen (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van de nationale agent van België aan deze van Gent). Nog op 12 juli 1795 (24 messidor III) werden in het arrondissement Oost-Vlaanderen opeisingen rechtstreeks door de militairen opgelegd (zie R.A. GENT, *Dép. Escout*, nr. 1483, p. 163).

Over de bevolkingstelling werd letterlijk slechts met één woord gerept, nl. in artikel 2, waarin voorgeschreven werd dat de telling zou gaan over: «1° de grondstoffen... enz. 2° de bevolking en de noden van iedere gemeente, zowel aan levensmiddelen als aan grondstoffen om fabrieken en werkhuizen te bevoorraden». De rubrieken en uitvoeringsmodaliteiten zouden in de volgende uitvoeringsbesluiten van het Hoofdbestuur van België nader gespecificeerd worden. Toch kan men op grond van het besluit van 26 brumaire reeds stellen dat alle nadruk viel op de telling van de bestaansmiddelen. Als fiscale telling is deze historisch van fundamentele betekenis geweest, hoewel men gezien de hierboven geschetste toestanden, zeker met een neiging tot ontduiking van de aangifte van levensnoodzakelijke goederen vanwege de bevolking moet rekening houden. Anderzijds is het niet onmogelijk dat bepaalde gemeenten zouden trachten het aantal inwoners zo hoog mogelijk te stellen om een argument te meer te hebben om de «noden» van de bevolking te accentueren.

Noteren wij tenslotte dat dit besluit in de twee talen werd gedrukt en overal waar nodig diende voorgelezen, afgekondigd en uitgeplakt te worden⁴⁴.

b) *Besluit van 6 frimaire III (26 november 1794), uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van België, na overleg met de Agent National*⁴⁵.

Zoals gezegd bevat dit besluit de uitvoeringsmodaliteiten van het voorgaande. Nochtans voelde het Hoofdbestuur duidelijk de nood aan om de geplunderde en hongerlijdende Belgen weer wat vertrouwen in te boezemen en liet een uitvoerige motivatie voorafgaan,

44. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 66: art. 18 en slotformule. Op het stadhuis van Brussel gebeurde deze afkondiging pas op 4 frimaire III (24 november 1794)!

45. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 232-242.

beginnend met de slagzin: *La république française veut le bonheur de la Belgique*. Daarin werd toegegeven dat de Belgen totnogtoe redenen hadden om grotelijks veront- rust te zijn over de onvolledige, wisselvallige en tegen- strijdige maatregelen i.v.m. de bestaansmiddelen. Daarom zouden er nu algemene gelijkvormige schik- kingen getroffen worden om zowel leger als burgerbe- volking de levensmiddelen te bezorgen waarop zij recht hadden.

Wij noteren hier alleen de maatregelen i.v.m. de volkstelling. Om de ordelijke verdeling van de voe- dingsgewassen te organiseren dienden de *officiers muni- cipaux* de bij het besluit van 26 brumaire opgelegde telling (*recensement*) nopens de bevolking en de hoe- veelheden tarwe, spelt, *blé mêlé* en rogge in haar bezit, uit te voeren volgens het formulier A⁴⁶. Kopies van die ingevulde formulieren dienden binnen vijf dagen naar het dichtsbijzijnde centrum gestuurd, dat ze dan ogen- blikkelijk moest doorspelen naar het arrondissements- bestuur. Op kosten van eventuele nalatige gemeente- besturen zouden speciale commissarissen ter plaatse de telling uitvoeren⁴⁷. Er was ook een model C voorzien voor het aantekenen van de wijzigingen in de aantallen van bevolking, granen, voeders en dieren sedert de telling, dat om de halve maand langs de hiërarchische weg naar de centrale overheid diende gestuurd⁴⁸. Op het einde van iedere maand moest iedereen trouwens aan het gemeentebestuur de blijvende veranderingen in het aantal personen van zijn familie mededelen⁴⁹. Note- ren we hierbij dat voor de opnemng van de behoeften

46. Art. 4. Door art. 1. werden trouwens, gezien de nijpende schaarste, alle voorraden van deze granen in beslag genomen ten voordele van de gemeenschap. In iedere gemeente diende een voor- raadschuur («grenier d'abondance») aangelegd.

47. Art. 9.

48. Art. 11 en 17.

49. Art. 14.

aan graan of brood van ieder gezin, zoals voorgeschreven in artikel 2, *geen* formulier of model gegeven werd! Voor dit werk mochten de gemeentebesturen de medewerking vorderen van de meest ontwikkelde inwoners, geestelijken niet uitgezonderd⁵⁰.

Dit besluit werd door het Hoofdbestuur van België en door de Nationale Agent van België⁵¹ ondertekend en nog dezelfde dag goedgekeurd door de Vertegenwoordigers van het Volk⁵².

In de uitgegeven wetsverzamelingen werden de voornoemde tabellen niet afgedrukt, maar toch beschreven⁵³. Deze beschrijving stemt letterlijk overeen met de tabellen getiteld A, B en C, waarvan in het archief van het Hoofdbestuur van België zowel de eerste ontwerpen als de definitieve modellen bewaard zijn⁵⁴ en die de goedkeuring dragen van voorzitter Bethune⁵⁵.

50. Art. 18.

51. Volgens R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*, p. 175, voetnoot 78, is de nationale agent het uitvoerend orgaan van het Hoofdbestuur van België en van de arrondissementsbesturen. Hij waakt over de uitvoering van de wetten en reglementen; de besluiten worden steeds genomen na zijn oordeel gehoord te hebben. Uit de archieven door ons voor deze studie geraadpleegd blijkt dat de rol van deze agenten zeer belangrijk was; zo gebeurde bijv. de uitvoering van het besluit van 27 frimaire III uitsluitend onder hun leiding. In Oost-Vlaanderen werd het arrondissementsbestuur zelfs blijkbaar niet op de hoogte gesteld van de tellingsresultaten en meende dus zelf een dergelijke telling ongeveer tegelijk te moeten opzetten (zie hierna p. 252). In het algemeen gaf de nationale agent van België doorlopend bevelen aan de arrondissementele nationale agenten en werd er een drukke briefwisseling over en weer gevoerd.

52. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 242; uit de slotformule blijkt dat dit besluit slechts 22 dagen later, op 28 frimaire III (18 dec. 1794) door het stadsbestuur van Brussel afgekondigd werd.

53. ARRETES *des Représentants du Peuple en mission et Lois Françaises, publiés dans la ci-devant Belgique avant sa réunion à la République par la loi du 9 vendémiaire quatrième année*, Gent (Steven), z.d., p. 148-149.

54. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544.

55. Bethune was op dat ogenblik inderdaad voorzitter van het Hoofdbestuur van België: zie ondertekening van het besluit van 6 frimaire III in RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 242.

De definitieve modellen voor de volkstelling vindt men in de bijlagen afgebeeld⁵⁶.

Wat tabel A betreft werd in de titel van het ontwerp eerst nog de opname van diervoeder, rijst, vee en aardappelen voorzien, maar dit werd geschrapt, blijkbaar in overeenstemming met artikel 8 van hetzelfde besluit dat daarvoor de modellen B voorzag. In het ontwerp was een afzonderlijke laatste kolom voorzien voor de globale opgave van alle soorten meel; deze werd eveneens geschrapt en de opgave van het meel werd over de opgave van de verscheidene soorten graan verspreid.

Opvallend voor A en C is de splitsing van de bevolking in twee leeftijdsgroepen, nl. ouder en jonger dan 10 jaar; misschien heeft dit verband met de schatting van de behoeften, hoewel deze schatting in de hieronder besproken richtlijnen aan de militaire tellers «per kop», zonder onderscheid van leeftijd, gebeurt. Dezelfde splitsing zal trouwens in de telling van het jaar IV voorgeschreven worden⁵⁷. Overigens kon er twijfel ontstaan betreffende de kinderen die precies 10 jaar oud waren; de beschrijving van de tabellen die in de uitgegeven wetsverzamelingen na het besluit van 6 frimaire volgt is duidelijker: de tweede kolom bevat de kinderen van 10 jaar en jonger.

De tabellen A en B werden ook gebruikt door de commissarissen aangesteld in uitvoering van het besluit van 27 frimaire hierna besproken. Van de tabel C ontmoetten we totnogtoe slechts één toepassing⁵⁸.

c) *Besluit van 27 frimaire III (17 december 1794), uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber-en-Maas*⁵⁹.

56. Bijlagen 2 en 3.

57. Zie hierna p. 321.

58. Zie hierna p. 257, voetnoot 85. Voor tabel C zie p. 275.

59. RECUEIL Huyghe, dl. II, p. 263-266.

Reeds de dag vóór de afkondiging te Brussel van het besluit van 6 frimaire III troffen de Vertegenwoordigers van het Volk nieuwe maatregelen⁶⁰. «Teneinde de algemene telling van graan, voeder en vee te bespoedigen en op dezelfde wijze te werk te gaan als in het land tussen Maas en Rijn» — aldus de aanhef van het besluit — richtten zij thans een organisatie van verantwoordelijke commissarissen op. Hier volgen de belangrijkste maatregelen i.v.m. de volkstelling.

Door de *Commissaire-Ordonnateur-Général* van de Legers van het Noorden en van Samber en Maas⁶¹ en door de *Agent National* bij het Hoofdbestuur van België⁶² zouden acht commissies benoemd worden die zich elk naar een arrondissement zouden begeven om, in overleg met de arrondissementele nationale agent, de telling van alle bestaansmiddelen onverwijld — tenminste approximatief — uit te voeren⁶³. Deze commissies mochten de medewerking van elke willekeurige burger en het leger opeisen, alsmede de inzage van alle burgerlijke en militaire documenten die zij nuttig achtten⁶⁴. Zij mochten alle nodige vervoermiddelen vorderen⁶⁵ en, onder begeleiding van een plaatselijke magistraat, ook huiszoekingen verrichten⁶⁶. Dagelijks dienden zij een schriftelijk verslag van hun werkzaamheden op te maken en aan de algemene betaalmeeester van het leger en aan de nationale agent bij het Hoofdbestuur van België te laten geworden⁶⁷. Er werd herhaald dat zij tegelijk

60. Zie hiervoor p. 249, voetnoot 52.

61. Op dat ogenblik Sabin-Bourcier.

62. Op dat ogenblik Louis Warengien.

63. Art. 2.

64. Art. 4, 5 en 6.

65. Art. 7.

66. Art. 8.

67. Art. 11.

met de telling van de bestaansmiddelen een summiere staat van de bevolking van elke gemeente dienden op te maken⁶⁸.

Ieder lid van deze commissie en ieder van hun helpers hadden recht op een vergoeding van 15 pond per dag, terwijl de plaatselijke overheid hen ook het nodige voedsel — tegen de officiële maximumprijs — en onderdak moest verschaffen⁶⁹.

Belangrijk is artikel 14, bepalend dat de maatregelen i.v.m. de telling van de bestaansmiddelen voorgeschreven in de besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III verder dienden uitgevoerd te worden. Het was ook de taak van de nieuwe commissarissen deze telling door de gemeentebesturen te doen verrichten en ze tijdens of na de voltrekking te controleren. Er grijpt hier dus een versmelting plaats van de opdrachten van de commissarissen i.v.m. de telling van bestaansmiddelen en bevolking uitgevaardigd door de 3 besluiten. Voortgaande op de bewaarde resultaten blijkt trouwens het besluit van 27 frimaire niets anders te bevatten dan uitvoeringsmodaliteiten van de voornoemde twee besluiten⁷⁰, alhoewel dat niet expliciet uit de tekst blijkt. Daaruit mag men echter niet afleiden dat de opheffing van de organisatie in het leven geroepen door het besluit van 27 frimaire III noodzakelijk een einde stelde aan de tenuitvoerlegging van de voorgaande besluiten, zelfs wat de tellingen betreft. Uit het verloop der uitvoering in het arrondissement Oost-Vlaanderen⁷¹ blijkt integendeel

68. Art. 13.

69. Art. 15.

70. Alle bewaarde tellingsformulieren ondertekend door de commissarissen aangesteld bij besluit van 27 frimaire III zijn opgemaakt volgens de modellen A en B van het besluit van 6 frimaire III. Cfr. *infra* p. 257, voetnoot 85.

71. Voor de gebiedsomschrijving van dit arrondissement, zie hierna p. 264, voetnoot 112.

dat de actie van de commissarissen aangesteld volgens het besluit van 27 frimaire III de realisatie van de telling van 6 frimaire III door de gemeentebesturen vertraagde of hinderde en — wat belangrijker is — dat aldaar een volledige scheiding werd gehandhaafd tussen de twee tellingen. De telling volgens het besluit van 27 frimaire III, uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk, werd uitgevoerd door de commissarissen *ad hoc*, aangesteld door en onder toezicht van de nationale agenten van België en Gent, die de resultaten blijkbaar voor zich hielden en ze alleen aan de Vertegenwoordigers van het Volk overmaakten. Het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen kreeg blijkbaar geen inzage in de resultaten. De feitelijke rol van de militaire tellingscommissarissen blijkt in Oost-Vlaanderen weinig belangrijk, en hier was, in een periode waarin de militairen zeer eigenmachtig optraden, evenmin enige hoop op doorstroming van de resultaten naar burgerlijke overheden die niet hun opdrachtgevers waren. De telling volgens het besluit van 6 frimaire III, uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van België, diende in principe verricht door de ondergeschikten van het Hoofdbestuur, zijnde de gemeentebesturen onder toezicht en leiding van de arrondissementsbesturen. Wanneer deze laatsten het besluit van 6 frimaire III scrupuleus toepasten, zoals in het arrondissement Oost-Vlaanderen, dan bleven zij de uitvoering ervan eisen, ook nog lang nadat de commissarissen aangesteld volgens het besluit van 27 frimaire III, in feite dezelfde gegevens op identieke tabellen reeds aan de nationale agenten te Gent en te Brussel hadden doorgespeeld⁷². Ook voor vele gemeenten van het arrondissement West-Vlaanderen zouden twee tellingen uitgevoerd worden, zij het in de chronologische orde van de besluiten van 6 frimaire III en 27 frimaire III⁷³.

72. Cfr. *infra* p. 264-267 en 288-295.

73. Cfr. *infra* p. 274-288.

Voor de reactie van de bevolking is de rol van de tellingscommissarissen i.v.m. de opeisingen eveneens zeer belangrijk. Hierover zouden trouwens dra moeilijkheden rijzen⁷⁴. Art. 11 schreef de commissarissen voor alle inlichtingen over de aan de gang zijnde opeisingen in hun omschrijving door te spelen aan de nationale agent en aan de *commissaire-ordonnateur*. Artikel 12 bepaalde dat zij geen enkele opeising mochten hinderen, maar integendeel alle nodige maatregelen moesten treffen om ze te bespoedigen, conform het tweede besluit van dezelfde dag, dat onmiddellijk na het hier besprokene diende afgedrukt en aangeplakt te worden⁷⁵.

Dit tweede besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk van 27 frimaire III (17 december 1794)⁷⁶ handelde uitsluitend over de opeisingen, die dus in de geest van de opstellers een nauw verband blijken te hebben met de telling. Het eerste artikel had dezelfde inhoud als artikel 12 hierboven besproken; noteren wij nochtans dat de opeisingen voor het leger en voor de voorraadschuren van de gemeenten⁷⁷, in het bijzonder van de meest bevolkte gemeenten, hier in één adem vernoemd worden. Het tweede artikel schreef overleg voor tussen de *commissaire-ordonnateur-général* en de nationale agenten van de hoofdbesturen van Aken en van België, teneinde de werkzaamheden van de tellingscommissarissen i.v.m. de opeisingen te regelen en de leveringsplaatsen vast te stellen. De overige artikels bepaalden de prijzen die voor de opgeëiste granen zouden betaald worden.

74. Zie hierna p. 261.

75. In de stad Brussel gebeurde deze afkondiging pas 10 dagen later, nl. op 29 december 1794.

76. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 266-268.

77. Zie p. 248, voetnoot 46.

Beide besluiten van 27 frimaire werden in de twee landstalen door het Centraal Bestuur van België op één plakbrief gepubliceerd, die gedateerd is 29 frimaire III (19 december 1794)⁷⁸.

d) *Omzendbrief van 30 frimaire III (20 december 1794) van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten*⁷⁹.

Drie dagen na de uitvaardiging van het besluit van 27 frimaire III (17 december 1794) — en nog vooraleer het gedrukt was — bracht de nationale agent bij het Hoofdbestuur van België, Warenguien, zijn collega's in de arrondissementen op de hoogte van de essentiële gegevens eruit. De bedoeling hiervan was dat deze laatsten reeds vóór de aankomst van de tellingscommissarissen een aantal plaatselijke adjuncten zouden aanduiden — hetzij bestuurders van arrondissementen of gemeenten, hetzij gewone burgers — voldoende om het werk te verdelen en in de kortst mogelijke tijd te beëindigen.

e) *Onderrichtingen voor de tellingscommissarissen, benoemd in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 december 1794), uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van België*⁸⁰.

Volgens de uitgegeven tekst — die wij D noemen — waren deze ongedateerde onderrichtingen ondertekend door Lambrechts, *vice-président* en Vanderfosse, *secrétaire-adjoint*; het was bijgevolg het Hoofdbestuur van België dat ze publiceerde. Deze definitieve tekst dateert in ieder geval van na 2 nivôse III (22 december

78. Een exemplaar is bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52.

79. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544. Tekst in bijlage 4.

80. RECUEIL des proclamations, arrêtés, etc. émanés des représentants du peuple et de l'administration centrale supérieure de la Belgique, Brussel (Hayez), j. III, p. 199-200. Een gedrukt exemplaar van deze onderrichtingen is bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52.

1794), datum van een minuut — die wij C zullen noemen⁸¹ — die letterlijk overeenstemt met de uitgegeven tekst D, behoudens dat zij art. 7 (een speciale bepaling voor het arrondissement Saint-Hubert) niet bevat, waardoor uiteraard het rangnummer van de volgende artikels één eenheid kleiner is. Document C is trouwens reeds een herziene en uitgebreide uitgave van opstel B, volgens een randnota vastgesteld in de zitting van... frimaire III (dag van de maand ontbreekt, maar uiteraard is dit tussen 27 en 30 frimaire III). In document C is de versie B trouwens duidelijk van een andere hand. In dezelfde archiefbundel⁸¹ bevindt zich ook nog een ouder veelvuldig gewijzigd ontwerp — dat wij A noemen — met ongeveer de tekst van de art. 1, 2, 3, 4, 5, 6 en 9 van D. Ontwerp A werd geschreven door dezelfde hand als andere gewijzigde en niet ondertekende ontwerpen van brieven en lijsten van de *agent national* bij het Hoofdbestuur van België in dezelfde bundel bewaard⁸². Volgens een slotnota bij A en C en ook volgens art. 5 diende na deze onderrichtingen de tekst van de in dit artikel geürgeerde paragrafen van de besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III voornoemd afgedrukt te worden.

De voornaamste onderrichtingen — volgens de definitieve versie D — kunnen als volgt samengevat worden.

81. A.R.A. *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544.

82. Bijv. brief van 12 nivôse aan Sabin-Bourcier (zie hierna p. 269) in de ik-vorm, en het antwoord erop, gericht aan Warengnien, «agent national» bij het Hoofdbestuur van België; minuut van de omzendbrief van 30 frimaire III van Warengnien aan alle nationale agenten bij de arrondissementsbesturen (zie p. 255); sommige lijsten van kandidaat-commissarissen. Andere projecten van brieven van Warengnien, van een andere hand en voorzien van de randnota «expédié» dragen intengendeel steeds onderaan een goedkeuringsformule «Vu bon» gevolgd door een onleesbare paraaf.

De commissarissen dienden zonder verwijl over te gaan tot de uitvoering van de taak hen opgedragen door het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794) en van de werkzaamheden die ermee verband hielden, vermeld in de voornoemde besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III (16 en 26 november 1794)⁸³.

Zij dienden bij de gemeentebesturen aan te dringen op de ogenblikkelijke verwezenlijking van de drie voornoemde besluiten die zij moesten controleren. Ingeval de gemeentebesturen vertraging opliepen waren de commissarissen gehouden zelf de telling te verrichten. Zij beschikten daartoe over tellingstabellen of staten per gemeente⁸⁴. Uit de kontekst kan men met grote waarschijnlijkheid afleiden dat het hier gaat om de tabellen A en B voorgeschreven door het besluit van 6 frimaire III en de feitelijk bewaarde tabellen van de tellingscommissarissen bevestigen dit⁸⁵.

De commissarissen dienden ook de reeds opgeëiste hoeveelheden te noteren⁸⁶.

De plaatselijke magistraten diende op het hart gedrukt dat zij persoonlijk verantwoordelijk waren voor de uitvoering van bepaalde artikelen uit de besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III, die vooral betrekking hadden op de juistheid van de aangiften van de bestaansmiddelen, het verbod van uitvoer van bestaansmiddelen, de betaling in assignaten en het verbod of beperking van productie van jenever, bier, stijfsel en poeder. In geval van overtreding hiervan waren de tellingscommissarissen gelast met het opmaken van procesverbaal⁸⁷.

83. Art. 1.

84. Art. 2 en 3.

85. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 61-64. Voor Oost-Vlaanderen is dit eveneens het geval bij de steekproef van 10 % door ons genomen op de tellingstabellen bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nrs. 780-1057.

86. Art. 4.

87. Art. 5.

Verder werden andere bepalingen van het besluit van 27 frimaire III nopens het overleg met de arrondissementele nationale agenten, de medewerking van allen en de eventuele militaire hulp herhaald⁸⁸.

f) *Onderrichtingen voor de tellingscommissarissen, benoemd in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794), uitgevaardigd door de Commissaire-Ordonnateur-Général van de legers van het Noorden en van Samber en Maas, vóór 1 januari 1795*⁸⁹.

Door het besluit van 27 frimaire was de *Commissaire-Ordonnateur-Général* eveneens gemachtigd per arrondissement twee tellingscommissarissen aan te stellen. Aan dezen⁹⁰ gaf hij een speciale onderrichting in 10 artikelen, waarin met geen woord over de bevolkingstelling gerept wordt, maar waaruit duidelijk zijn hoofdbedoeling blijkt.

Volgens het opschrift was de voornaamste taak van de commissarissen de vaststelling van de voorradige eetwaren (*denrées*) van alle aard. Na overleg met de tellingscommissarissen benoemd door het Hoofdbestuur van België dienden zij zich bij de arrondissementsbesturen te melden om er de tellingstabellen, de naamlijsten van alle lokaliteiten, de uitslagen van eventuele vroegere tellingen in ontvangst te nemen⁹¹. Na de nodige plaatselijke adjuncten te hebben aangesteld moesten zij

88. Art. 6, 7 en 10.

89. Minuut in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544; afschrift o.a. in R.A. BRÜGGE, *F.H.* nr. 60: register getiteld: «Copie d'instructions et lettres divers de la Commission du Recensement Général dans la Flandre Occidentale». Voor de datering zie p. 271. Tekst in bijlage 5.

90. Dit blijkt uit het opschrift van de minuut vermeld in vorige voetnoot, waarin van de commissarissen gezegd wordt: «pour y parvenir après s'être concertés avec l'agence nommée par l'administration centrale». Zijn eigen commissarissen duidt Sabin-Bourcier overigens in dezelfde tekst ook aan als «agences militaires». Het verkeerde gebruik van het woord «agence» is misschien een veelbetekende lapsus!

91. Art. 1 en 2.

in alle gemeenten de nalatige tellingsplichtigen door de plaatselijke overheid doen samenroepen en door bezoek ter plaatse, onder begeleiding van minstens één lid van het gemeentebestuur, de aangiften gaan controleren⁹². Zij mochten op de medewerking van iedereen, ook van de gewapende macht beroep doen⁹³. Belangrijk was dat deze commissarissen ook met een dringende opeisingsopdracht belast waren⁹⁴. Daarenboven dienden zij de behoeften voor vijf maanden vast te stellen a rato van 2 kwintalen graan per hoofd en 6 kwintalen voeder per paard en per maand en een tijdsschema per decade vast te stellen voor de vordering en de levering van de rest ten behoeve van het leger⁹⁵.

In de geest van Sabin-Bourcier was de telling blijkbaar een middel te meer om — eigenmachtig — de opeisingen te organiseren. Daartegen zou echter reactie komen vanwege de burgerlijke overheid⁹⁶.

g) *Omzendbrief van 9 nivôse III (29 december 1794) van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten*⁹⁷.

Deze omzendbrief was tevens een machtigingsbrief aan de tellingscommissarissen gegeven. Aan de nationale agenten werd speciaal de keuze van goedwillende en rechtvaardige adjunctcommissarissen toevertrouwd en de medewerking met en een waakzaam toezicht op de commissarissen gevraagd. Tevens werd de aandacht getrokken op het feit dat de commissarissen aangesteld door de burgerlijke resp. militaire overheden samen één commissie vormden.

92. Art. 3 en 4.

93. Art. 7 en 9.

94. Art. 8.

95. Art. 5.

96. Zie hierna sub i en j.

97. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: minuut, met melding: «expédiée, enregistrée». Tekst in bijlage 6.

h) *Omzendbrief van 12 nivôse III (1 januari 1795) van de nationale agent van België naar de arrondissementele nationale agenten*⁹⁸.

Op het ogenblik dat de meeste tellingscommissarissen uit Brussel vertrokken⁹⁹, zond de nationale agent van België een uitvoerige instructie naar zijn arrondissementele ondergeschikten, waarin herinnerd werd aan de voorgaande circulaire van 9 nivôse III. Er werd aangedrongen op de keuze van actieve, patriottische en voor dit doel onderlegde adjunctcommissarissen, in een aantal dat zou toelaten de taak ten spoedigste af te werken. Alle commissarissen dienden iedere opgemaakte tellingstabel ogenblikkelijk door te sturen naar de arrondissementele nationale agent, die op zijn beurt gehouden was de nationale agent van België dagelijks op de hoogte te houden van de stand der werkzaamheden. Bij deze omzendbrief werd ook de lijst gevoegd van de commissarissen door Sabin-Bourcier aange-steld¹⁰⁰ en een kopie van de instructies waarvan zij drager waren.

i) *Uittreksel uit de notulen van het Hoofdbestuur van België dd. 14 nivôse III (3 januari 1795)*¹⁰¹, *verzonden bij omzendbrief van de Nationale Agent van België dd. 15 nivôse III*¹⁰².

98. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: minuut, met melding: «expédiée, enregistrée». Kopie in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4, op datum. Tekst in bijlage 7.

99. Cfr. *infra* p. 270-271.

100. Uit een minuut van een brief van de Nationale Agent van België aan Sabin-Bourcier, dd. 14 nivôse III (3 januari 1795) blijkt dat de laatstgenoemde nog geen commissarissen voor Luxemburg aange-steld had (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544). Volgens een brief van Sabin-Bourcier aan de Nationale Agent van België dd. 19 nivôse III (8 januari 1795) waren het de «agens principaux des vivres et des fourages» die de militaire commissarissen de facto moesten aanduiden (IBIDEM, nr. 52).

101. Dergelijk uittreksel o.a. bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52. Tekst in bijlage 8.

102. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52; minuut, met de meldingen: «expédiée, enregistrée». Tekst in bijlage 9.

Op voornoemde datum maakte de nationale agent van België zijn Hoofdbestuur attent op het feit dat volgens de instructies van de *commissaire-ordonnateur-général* Sabin-Bourcier diens commissarissen belast waren met opeisingen voor het leger. Hoofdbestuur en agent verklaarden dat de commissarissen door hen benoemd niet de minste bevoegdheid hadden om tussen te komen in verband met deze opeisingen, die totaal vreemd waren aan hun opdracht. Er werd besloten dat de nationale agent van België deze verklaring naar alle arrondissementele nationale agenten zou zenden, ten behoeve van de door hem benoemde tellingscommissarissen, wat deze dan ook deed bij zijn omzendbrief van de volgende dag. Dit is dus een eerste en duidelijke reactie tegen de eigenmachtige interpretaties van de militaire overheid.

j) *Uittreksel uit de notulen van het Hoofdbestuur van België dd. 22 nivôse III (11 januari 1795)*¹⁰³, verzonden bij omzendbrief van de Nationale Agent van België dd. 25 nivôse III (14 januari 1795)¹⁰⁴.

Op voornoemde datum gaf de nationale agent van België aan de vergadering van zijn Hoofdbestuur lezing van een brief van Woussen, nationale agent van het arrondissement West-Vlaanderen, betreffende de telling en de middelen om aan de vorderingen van de *commissaire-ordonnateur-général* te voldoen. De nationale agent van België werd gemachtigd hierop te antwoorden dat, vermits de telling uitgevaardigd werd door het Hoofdbestuur met de bedoeling aan het volk de nodige levensmiddelen te verzekeren en aan het

103. Dergelijk uittreksel o.a. bewaard in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr 60. Tekst in bijlage 10.

104. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: minuut, met de meldingen: «expédiée, enregistrée». Tekst in bijlage 11.

Hoofdbestuur de gegevens te verstrekken om de vorderingen op een rechtvaardige manier te verdelen, het niet waarschijnlijk was dat de commissarissen bij dit heilzame werk een weerstand zouden ondervinden van die aard dat de hulp van de gewapende macht moest ingeroepen worden. Wel werd toegegeven dat bij de opeisingsopdracht van de commissarissen van Sabin-Bourcier wel eens krachtiger maatregelen konden nodig zijn; deze commissarissen moesten deze eventuele steun rechtstreeks aan Sabin-Bourcier vragen en van hem verkrijgen. Een uittreksel van deze beraadslaging diende naar *alle* arrondissementele nationale agenten te worden gestuurd.

Het Hoofdbestuur van België distancierde zich hier nogmaals nadrukkelijk van de militaire vorderingen. Men notere hier dat, in tegenstelling met de praktijk in het arrondissement Oost-Vlaanderen¹⁰⁵, op het niveau van het centrale Belgische beheer wel degelijk het volledige bestuur — d.w.z. niet alleen de nationale agent, maar ook het Hoofdbestuur — betrokken is bij de uitvoering van het besluit van 27 frimaire III.

De nationale agent van België zorgde op 25 nivôse III (14 januari 1795) voor de verzending van het uittreksel, waarbij hij een omzendbrief voegde waarin ten overvloede nogmaals gesteld werd dat de commissarissen van het Hoofdbestuur van België zich alleen met de telling dienden te bemoeien. De arrondissementele nationale agenten dienden er nauwlettend voor te zorgen dat de bedoelde commissarissen zich strict aan deze regel hielden¹⁰⁴.

105. Cf. *supra* p. 252-253.

k) *Besluit van 27 pluviôse III (15 februari 1795) van de Vertegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber-en-Maas*¹⁰⁶.

Door dit besluit gelastten Haussmann en Peres, Vertegenwoordigers van het Volk, het Hoofdbestuur van België alle tellingscommissarissen terug te roepen, hun bevoegdheden op te heffen en hen hun statistieken te doen neerleggen. De volgende dag deelde de nationale agent van België dit mede aan zijn collega's in de arrondissementen¹⁰⁷.

1) Voor het arrondissement West-Vlaanderen¹⁰⁸.

Ongeveer onmiddellijk na de ontvangst van de bemerkingen (i.v.m. de opeisingen) van het Hoofdbestuur van België dd. 12 december 1794 nopens het besluit van 6 frimaire III (25 nov. 1794), gaf het arrondissementsbestuur dat door aan zijn ondergeschikte besturen van kasselrijen, hoofdplaatsen en grote gemeenten, samen met een beperkt aantal exemplaren van voornoemd besluit¹⁰⁹.

Elf dagen later, nl. op 30 december 1794 (10 nivôse III) beklaagde het arrondissementsbestuur zich bij de besturen van de ondergeschikte hoofdplaatsen¹¹⁰, over de

106. Minuut in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544. O.a. een afschift door het hoofdbestuur van België in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60. Tekst in bijlage 12.

107. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: omzendbrief van 28 pluviôse III (16 februari 1795).

108. Het arrondissement West-Vlaanderen omvatte het gebied van de vroegere «Vergaderinge van West-Vlaender», nl. Ieper, Veurne, Waasten en hun kasselrijen, Menen, Poperinge, Roeselare, Wervik en de erbijhorende gebieden, de Acht Parochiën van Veurne-Ambacht en de steden Diksmuide en Lo. Cfr. J. DESMET, *Het arrondissement West-Vlaanderen te Yper* (12 december 1794 - 26 november 1795), in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, dl. LXXIII, 1930, p. 74-100.

109. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 2, nr. 4: omzendbrief van 29 frimaire III (19 december 1795). Tekst in bijlage 13. Voor de brief van het Hoofdbestuur v. België, zie p. 267.

110. Wij herinneren eraan dat de oude bestuursinstellingen bleven bestaan, maar alleen overkoepeld werden door het arrondissementsbestuur.

luttele werkzaamheid die aan de uitvoering van het besluit van 6 frimaire III gewijd werd. Zonder verwijdienden de resultaten binnengeleverd te worden; slechts op die manier immers konden vergissingen bij de opeisingen, zoals het belasten van onvermogen gemeenten, vermeden worden. Men herhaalde dat voor dit werk alle bekwame begoede personen (*personnes aisées*) mochten opgevorderd worden. Alle gemeenten dienden een kopie van deze brief te krijgen¹¹¹.

Voor wat de uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 december 1794) betreft, berustte de verantwoordelijkheid volledig bij de nationale agent en de tellingscommissarissen: op arrondissementeel vlak komt hun werking ons als louter «uitvoering» voor, zodat wij hier geen «normatieve» teksten vonden.

2) Voor het arrondissement Oost-Vlaanderen¹¹².

Voor dit arrondissement troffen wij alleen normatieve teksten aan i.v.m. het voornoemd besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk dd. 6 frimaire III (26 nov. 1794).

a) *Omzendbrief van 14 nivôse III (3 januari 1795) van het Arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement*¹¹³.

111. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 9 en 10. Zie bijlage 14.

112. Het arrondissement Oost-Vlaanderen bevatte de huidige provincie Oost-Vlaanderen, Zeeuws-Vlaanderen, het Brugse Vrije en de kasselrij Kortrijk. Het bestuur ervan zetelde te Gent.

113. De inhoud ervan wordt aangehaald in de omzendbrief van 5 pluviôse III (24 januari 1795), waar verkeerdelijk 12 nivôse aangegeven is (zie p. 265). Tekst in R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 179, f° 67 r° en v°. Zie bijlage 15.

Ruim meer dan een maand na de uitvaardiging van het besluit van 6 frimaire III werd hierbij aangedrongen op de onmiddellijke uitvoering — d.w.z. binnen 3 dagen — van de art. 4 en 8 van dit besluit, nl. de vervaardiging van de tabellen van bevolking, graan en vee. Daartoe diende art. 9 toegepast worden, d.w.z. het zenden van speciale commissarissen die het werk zouden opknappen op kosten van de nalatige gemeenten. Het arrondissementsbestuur dreigde trouwens met dezelfde dwangmaatregel t.o.v. de aangeschreven bestuursinstanties.

b) *Omzendbrief van 28 nivôse III (17 januari 1795) van het Arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement*¹¹⁴.

Het betrof een aanmaning om aan de voorgaande omzendbrief te voldoen op straf van dezelfde sancties t.o.v. de aangeschreven besturen. De termijn van 3 dagen was intussen allang verstreken.

c) *Omzendbrief van 5 pluviôse III (24 januari 1795) van het Arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement*¹¹⁵.

De vorige omzendbrieven haalden blijkbaar weinig uit, want een week later diende het arrondissementsbestuur nogmaals dezelfde rondvraag te stellen, met bevel tot uitvoering binnen de 3 dagen, op straf van dezelfde sancties en met de bedreiging het Hoofdbestuur van België te verwittigen.

114. Vermeld in R.A. GENT, *Dép. Escaut*; nr. 1483, p. 87 (rapport en voorstel tot omzendbrief van 19 ventôse III: zie sub d).

115. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 31-32. Feitelijk ook gezonden: zie R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 179, f° 97-98. Tekst in bijlage 16.

Overigens mochten de aangeschreven besturen geen voorwendsel zoeken in de tabellen, tellingen en andere werkzaamheden hen opgedragen door de commissarissen aangesteld krachtens het nieuwe besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk dd. 27 frimaire III, om het besluit van 6 frimaire niet uit te voeren.

d) *Besluit van 19 ventôse III (9 maart 1795) van het Arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen*¹¹⁶.

Vele besturen van hoofdplaatsen en gemeenten hadden aan de vorige omzendbrieven nog altijd niet voldaan, blijkbaar dikwijls met de slechte bedoeling de bestaansmiddelen aan de opeisingen te onttrekken en het hamsteren van graan te bevorderen. Daarom besloot het Arrondissementsbestuur, in overleg met de nationale agent en in toepassing van art. 9 van het besluit van 6 frimaire III (26 nov. 1794) tot de aanstelling van speciale commissarissen, op kosten van de nalatige bestuurders van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen.

Volgende personen werden daartoe door het Arrondissementsbestuur opgevorderd:

Voor de stad en kasselrij Gent: Cannaert, advokaat.

Voor de stad en het Vrije van Brugge: Augustin Vancuyl.

Voor de stad en de kasselrij Kortrijk: Smits, ontvanger.

Voor de stad en het Land van Aalst: Van Wambeke zoon.

Voor de stad en het Land van Dendermonde: Lippens.

Voor de stad Nieuwpoort: David.

Voor het Land van Bornhem: Wallaert de Thumis.

Voor de Vrijheid van St.-Amand: Colnet zoon.

Voor de stad Ninove: Rappallier.

116. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 86-91. (voorstel van 3e Bureau). Identiek besluit van dezelfde datum in R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 76, volgnummer 118. Tekst in bijlage 17.

Voor de stad Oostende, de stad en de kasselrij Oudenaarde, het Ambacht van Axel en Neusen, de stad Philippine, het Vrije van Sluis, voor Hoofdplaats, Breskens en Nieuwvliet werden in dit besluit geen namen aangeduid.

Deze commissarissen dienden ervoor te zorgen dat de besturen van steden en hoofdplaatsen ondergeschikte commissarissen zouden benoemen die op kosten van de nalatige gemeentebesturen de tabellen van bevolking, graan en vee volgens art. 4 en 8 van het besluit van 6 frimaire III zouden opstellen. Ingeval van weigering vanwege de besturen van steden en hoofdplaatsen, mochten de eerstgenoemde commissarissen zelf adjuncten aanstellen.

De tellers hadden recht op een dagelijkse vergoeding van 15 of 20 pond naargelang ze al of niet in hun woonplaats hun taak uitoefenden. Ingeval de nalatige gemeentebestuurders weigerden dit loon te betalen, zou het arrondissementsbestuur hen daartoe dwingen.

Het arrondissementsbestuur diende om de 24 uur verslag te krijgen van de werkzaamheden. De hierboven genoemde commissarissen werden persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor de uitvoering van de telling.

Gans deze organisatie is duidelijk — en soms letterlijk — geïnspireerd door de organisatie bij besluit van 27 frimaire III door de Nationale Agent van België opgericht.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking

1) In België

a) *Uitvoering van het besluit van 6 frimaire III (26 nov. 1794).*

Op 12 december 1794 (22 frimaire III) gaf het Hoofdbestuur van België een interpretatie van zijn besluit van 6 frimaire III in verband met de opeisingen, die echter ook van belang is voor de volkstelling. In een brief aan

alle arrondissementele besturen werd namelijk opgemerkt dat het voornoemd besluit slechts volledig zou toegepast worden na de voltooiing van de telling, d.w.z. dat slechts dan de gemeenten de hoop konden koesteren niet meer rechtstreeks onderworpen te zijn aan de opeisingen van de *commissaire-ordonnateur-général*¹¹⁷.

b) *Uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794)*.

In de dagen volgend op de uitvaardiging van het besluit van 27 frimaire III, hield Warengnien zich bezig met het opstellen van de onderrichtingen voor de tellingscommissarissen¹¹⁸ en hun keuze: een tiental ongedateerde naamlijsten met veel wijzigingen en enkele aanbevelingen voor kandidaten zijn daarover bewaard¹¹⁹. We noteerden terloops de beroepen van de kandidaten in de lijst die het meest recent lijkt: 1 advocaat, 1 procureur, 1 notaris, 1 inspecteur van het brood te Brussel, vier onderchefs bij arrondissementsbesturen, 4 bedienden of chefs bij het beruchte handelsagentschap, 1 nationale agent, 1 oud-militair, 1 landmeter, twee handelaars. De verhouding tussen Fransen en Belgen is moeilijk vast te stellen; de meerderheid verbleef blijkens voornoemde naamlijsten op dat ogenblik te Brussel.

Op 28 december 1794 (8 nivôse III) drong J.B. Lacoste, Vertegenwoordiger van het Volk, vanuit Mons bij de nationale agent van België aan tot spoedige uitvoering van de telling, *la plus importante opération*, om reden dat de Henegouwse boeren hun graan verborgen of wegsmokkelden; hij stelde tevens voor een veel uitgebreider personeel in te spannen¹²⁰.

117. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 55, p. 1.

118. Cfr. *supra* p. 255-258.

119. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544.

120. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52.

Op dezelfde datum was de keuze van de commissarissen blijkbaar reeds vastgesteld, want de nationale agent van België berichtte aan Jeannot, algemene betaalmeester van het leger, dat hij, in uitvoering van art. 17 van het besluit van 27 frimaire in totaal reeds voor 48.800 pond mandaten uitgeschreven had ten behoeve van de 16 tellingscommissarissen¹²¹. Elke tellingscommissaris kreeg een voorschot van 300 pond; het saldo werd verdeeld over de arrondissementele nationale agenten, die omwille van de efficiënte afwikkeling, belast werden met de vergoeding van de commissarissen bij middel van mandaten op de plaatselijke ontvangers van de algemene betaalmeester.

Vermits op dat voorstel de volgende dag nog geen antwoord gekomen was, werd het vertrek van de commissarissen uitgesteld¹²², hoewel hun machtigingsbrieven, in de vorm van een circulaire aan de arrondissementele nationale agenten, op dezelfde 29 december 1794 (9 nivôse III) door de nationale agent van België werden opgesteld¹²³. Nog op dezelfde 29 december 1794 liet de nationale agent van België de door het Hoofdbestuur van België goedgekeurde lijst van zijn 16 commissarissen geworden aan de *commissaire-ordonnateur-général*, met het verzoek ook diens lijsten en instructies ter inzage te bekomen, teneinde tot een gecoördineerde werking te komen¹²⁴.

Op dezelfde dag beantwoordde de nationale agent van België ook de brief van J.B. Lacoste voornoemd: de relatieve vertraging was te wijten aan het opstellen van

121. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: minuut van 8 nivôse III, met melding: «expédiée, enregistrée».

122. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: minuut van 9 nivôse III, met melding: «expédiée, enregistrée».

123. Cfr. supra p. 259.

124. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: brief van Sabin-Bourcier aan Warengien, dd. 10 nivôse III (30 dec. 1794).

de instructies voor de commissarissen door het Hoofdbestuur van België; overigens waren er ook nog andere remmende factoren te voorzien: de strenge winter¹²⁵ en zijn korte dagen, de vele details en de controle die men eiste, het enorme bevolkingsaantal en de grote afstanden tussen de woningen. Er werd hierbij opgemerkt dat men voor de nederlandssprekende gebieden Belgische commissarissen had moeten aanduiden¹²⁶. In een gelijkaardige brief van zes dagen later, zou de nationale agent van België ook de omvang van het voor de telling vereiste drukwerk in de twee landstalen als moeilijkheid opwerpen¹²⁷.

Op 30 december 1794 beloofde de *commissaire-ordonnateur-général* aan de brief die de nationale agent van België hem de vorige dag geschreven had, te voldoen¹²⁸; op 1 januari 1795 stelde hij 3 januari voor als datum van vergadering van alle commissarissen¹²⁹.

Maar intussen waren op 31 december 1794 en 1 januari 1795 reeds verscheidene commissarissen van de nationale agent vertrokken en de overigen zouden dit

125. De winter 1794-1795 brak ongeveer alle records van de hier bestudeerde periode. Wij beschikken slechts over gedetailleerde meteorologische statistieken voor Parijs gepubliceerd in *ANNUAIRE de l'observatoire de Montsouris pour l'an 1883*, Parijs, 1883, p. 93, 101, 105, 109, 121, maar een vergelijking met de jaarlijkse maxima en minima van Mons (prov. Henegouwen) brengt een grote gelijkenis aan het licht (zie W.G. JONCKHEERE, *Bevolking en Mortaliteit, Aspecten van de demografische evolutie te Leuven onder het Frans Bewind (1794-1814)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), dl. II, Leuven, 1960, p. 35. In Parijs noteerde men het record van de laagste temperatuur, nl. -23,5° op 25 januari 1795 en van het aantal opeenvolgende vriesdagen nl. 42. Aantal vriesdagen per maand te Parijs: 1794: nov.: 3, dec.: 18; 1795: jan.: 29, febr.: 11, maart: 3.

126. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: minuut van 10 nivôse III, met melding: «expédiée, enregistrée».

127. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: minuut van 16 nivôse III (5 januari 1795), met melding: «expédiée, enregistrée».

128. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: brief van 10 nivôse III.

129. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: brief van 12 nivôse III.

de volgende dag doen¹³⁰. Ze waren voorzien van een brief aan de arrondissementele agent, van hun machtiging en van hun onderrichtingen; de exemplaren van het besluit van 27 frimaire III en de tabellen bestemd voor de tellingscommissarissen waren intussen aan de arrondissementele nationale agenten over de post toegezonden¹³¹.

De lijst van de tellingscommissarissen was pas op 1 januari door het Hoofdbestuur van België definitief goedgekeurd, omdat verscheidene aangeduiden goede redenen (gezondheid, vrijstelling van opeising) hadden om hun ontslag in te dienen. Allen zouden in werking treden op 3 of 4 januari, na voorafgaandelijk overleg met de arrondissementele nationale agenten ter plaatse, die verder daarover in voortdurend contact zouden blijven met de agent van België. Het is van belang hierbij te noteren dat in dezelfde brief¹³² de nationale agent van België aan de *commissaire-ordonnateur-général* de lijst vraagt van de opeisingen waarmede hij de door hem benoemde commissarissen blijkens artikel 8 van zijn onderrichtingen belast had. Sabin-Bourcier antwoordde op 3 januari 1795¹³³ en twee dagen later gaf Warenguien, de nationale agent van België, lucht aan zijn verwondering en deze van het Hoofdbestuur van België over de omvang van deze — blijkbaar eigenmachtige — vorderingen¹³⁴. Laatstgenoemd bestuur zou trouwens zijn opmerkingen in dit opzicht overmaken aan de Vertegenwoordigers van het Volk¹³⁵ en zich

130. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: brief van Warenguien aan Sabin-Bourcier dd. 12 nivôse III. Daarin wordt ook vermeld dat de twee commissarissen van Gent reeds op 31 december moeten ter plaatse gekomen zijn en dat een derde op 2 januari zou vertrekken.

131. Omzendbrief van 12 nivôse III (zie p. 260).

132. Zie boven, voetnoot 130.

133. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief dd. 14 nivôse III.

134. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief dd. 16 nivôse III.

135. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52.

in speciale omzendbrieven, van 3 en 11 januari hoger vernoemd, herhaaldelijk distanciëren van de opeisingsopdracht waarmee Sabin-Bourcier zijn commissarissen belast had¹³⁶.

Overigens hebben wij, uit de hiernavolgende studie van de uitvoering in de arrondissementen Oost- en West-Vlaanderen¹³⁷, de indruk opgedaan dat Sabin-Bourcier weinig commissarissen effectief aan het werk gekregen heeft. Misschien lag dit ook aan het feit dat de meeste van zijn commissarissen geen speciale vergoeding kregen voor het tellingswerk, gezien zij reeds uit hoofde van een ander ambt een wedde trokken¹³⁸. In de algemene afrekening door Warengnien, nationale agent van België, aan de Vertegenwoordigers van het Volk blijkt dit ook, behalve dat hen eventueel een supplement toegekend wordt om op het niveau van het tellersloon à 15 pond per dag te komen. Alleen in de arrondissementen Doornik (2 commissarissen), Henegouwen, Luxemburg en Oost-Vlaanderen (telkens 1 commissaris) werden dusdanige supplementen uitbetaald¹³⁹.

136. Zie p. 260, sub i en j.

137. Cf. *infra* p. 276 en 297.

138. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief van Sabin-Bourcier aan Warengnien dd. 3 pluviôse III (22 januari 1795), waarin dit principe geponereerd wordt voor de «commissaires de guerre». A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: omzendbrief van de nationale agent van België dd. 20 pluviôse III (8 februari 1795) waarin een brief van Sabin-Bourcier dd. 15 pluviôse III (3 februari 1795) geciteerd wordt, met dezelfde strekking: «les employés nommés commissaires au recensement ne peuvent être payés que de leurs appointemens, sauf à leur accorder une gratification».

139. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Compte général aux Représentans du Peuple rendu par Louis Warengnien, agent national de l'Administration Centrale de la Belgique, des dépenses dans les huit commissions... en exécution de l'arrêté du 27 frimaire III», jaar III.

Uit voornoemde afrekening blijkt integendeel dat de burgerlijke commissarissen wel in groten getale gewerkt hebben. Zeker heeft dit «werk» aanleiding gegeven tot misbruiken bij sommige tellers¹⁴⁰; in de door ons onderzochte archieven vonden wij daar één enkel spoor van¹⁴¹.

Op 12 februari 1795 meldde de nationale agent van België aan de Vertegenwoordigers van het Volk dat de telling in de arrondissementen Doornik en Henegouwen volledig, en deze in Luik, West-Vlaanderen en Namen grotendeels afgewerkt was¹⁴². Ook in Oost-Vlaanderen was men ongeveer klaar¹⁴³ toen de Vertegenwoordigers van het Volk er op 15 februari in België een punt achter zetten¹⁴⁴.

Met voorziene budget van 200.000 pond was slechts met ongeveer 15 % overschreden¹⁴⁵, maar men mag daarbij de enorme en steeds toenemende depreciatie van de assignaten¹⁴⁶ en de laattijdige uitbetaling van sommige commissarissen¹⁴⁷ niet uit het oog verliezen. Sommige adjunct-commissarissen waren ontevreden

140. Enkele voorbeelden bij P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination Française*, dl. I, p. 464-465.

141. Cf. infra p. 285.

142. A.R.A. *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief van 24 pluviôse III.

143. Cf. infra p. 301.

144. Cf. supra p. 263.

145. Volgens het stuk vermeld in voetnoot 139: 222.112 pond; volgens een waarschijnlijk definitieve afrekening dd. 10 fructidor III (27 augustus 1795!), (bewaard in dezelfde bundel): 231.140 pond.

146. Zie o.a. R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*, tabellen bij pp. 472 en 492: in Oost-Vlaanderen haalden de assignaten in januari 1795 ongeveer 18 % van hun nominale waarde; in februari 16 %; in maart 11 %; in april 8 %; in mei 4 %; in juni 3 %; in juli en augustus 2 %. Dit om de uitspraak van P. VERHAEGEN, *o.c.*, p. 465: «De faire compter largement... leurs journées, rétribuées à raison de 15 livres» te relativieren!

147. Cfr. p. 303, waar blijkt dat sommigen pas einde juli 1795 betaald werden! Volgens een brief van de nationale agent van België aan de Vertegenwoordigers van het Volk dd. 15 prairial III (3 juni 1795) diende op dat ogenblik nog 32.412 pond uitbetaald te worden (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52).

met hun loon, dat niet in verhouding stond met de duurte van de levensmiddelen en de ontberingen van een buitengewone winter¹⁴⁸; anderen vonden het in die omstandigheden de moeite niet waard hun loon op te halen¹⁴⁹. De nationale agent van België stelde trouwens de Vertegenwoordigers van het Volk voor aan de meest verdienstelijke tellers die erom vroegen een toeslag te verlenen¹⁴⁸.

2) In het arrondissement West-Vlaanderen.

a) *Uitvoering van de besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III (16 en 26 nov. 1794).*

Op 15 december 1794, d.i. drie dagen na zijn eerste zitting, vroeg het hoofdbestuur van het arrondissement West-Vlaanderen aan het gemeentebestuur van Ieper alle documenten op, afkomstig van het Hoofdbestuur van België, die het arrondissement betroffen en o.a. ook de graantellingen die de gemeenten van «West-Vlaanderen» bij voornoemd gemeentebestuur hadden ingediend¹⁵⁰. Het betrof hier blijkbaar de telling zoals voorgeschreven door het besluit van 26 brumaire III, want het duurde nog tot 19 december (29 frimaire III) vooraleer het voornoemd arrondissementsbestuur exemplaren (voorlopig in onvoldoende aantal) van het besluit van 6 frimaire III aan de gemeentebesturen kon laten geworden. Nochtans werd hierbij opgemerkt dat laatstgenoemd besluit slechts volledig zou toegepast worden na de voltooiing van de telling, d.w.z. dat slechts dan de gemeenten de hoop konden koesteren niet meer rechtstreeks onderworpen te zijn aan de opeisingen van de *commissaire-ordonnateur-général*, zoals ook het hoofdbestuur van België reeds per brief dd. 12 december 1794 had medegedeeld¹⁵¹. Zoals in

148. Zie in voorgaande voetnoot aangehaalde brief van 15 prairial III. Over de winter zie p. 270, voetnoot 125.

149. Zie hierna p. 288 en 303.

150. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 2.

151. Zie hoger p. 267-268.

Oost-Vlaanderen werd dus ook hier de dreiging van de opeisingen gebruikt als drukingsmiddel om de telling te doen uitvoeren.

Op 30 december 1794 was er nochtans weinig of niet gebeurd¹⁵².

Nochtans zou in de loop van januari 1795 heel wat verwezenlijkt worden. Van 28 gemeenten zijn in het archief der Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen tabellen volgens het model A bewaard, opgesteld tussen 1 en 24 januari — met één uitzondering op 13 februari (Moorslede) —, alle opgemaakt door de leden van de gemeentebesturen, in één geval (Wijtschate) bijgestaan door J.B. Pollin, onderpastoor «te dien effecte gerequireerd bij het besluit van 6 frimaire III». Overigens maakt ongeveer de helft van de formulieren uitdrukkelijk melding van voornoemd besluit¹⁵³. Alleen voor Rollegem-Kapelle komen periodieke wijzigingstabellen volgens model C voor, gedateerd op 2 januari 1795, als correctie op de cijfers reeds op 15 december 1794 (25 frimaire III) opgegeven. Bij de wijzigingstabel voor de bevolking wordt de reden aangegeven: massale ontduiking bij de eerste telling¹⁵⁴.

In een andere bundel van hetzelfde fonds¹⁵⁵ bevinden zich de globale overzichten van de tellingen in nivôse III uitgevoerd in de 41 gemeenten van de kasselrij Ieper volgens het besluit van 6 frimaire III. Ze zijn op 25

152. Zie hoger p. 263. Wellicht eveneens in uitvoering van bovenvermelde besluiten vroeg het arrondissementsbestuur op 7 januari 1795 (18 nivôse III) aan Desbureaux, «receveur-général des moyens courants» van West-Vlaanderen dringend een afschrift van de «états de la population» van gans West-Vlaanderen die in zijn bezit waren.

153. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 65. In de inventaris wordt geen onderscheid gemaakt tussen de tellingen opgesteld in uitvoering van het besluit van 6 frimaire III en deze in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III.

154. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 65. Bevolkingsaantal bij de eerste telling: 858; bij de tweede telling: 1069!

155. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 67.

februari 1795 (7 ventôse III) opgesteld volgens de rubrieken van het model A en ondertekend door het arrondissementsbestuur. Alle tellingen blijken inderdaad uitgevoerd door de gemeenten tussen 30 december 1794 en 21 januari 1795 (10 nivôse en 2 pluviôse III); in één andere gemeente werd het werk door een *commissaire-recenseur* gedaan.

Zowel betiteling als de formele inhoud bewijzen hier dus dat men te doen heeft met een aparte uitvoering van het besluit van 6 frimaire III. Dit wordt overigens bevestigd door het feit dat de cijfers van deze tabel verschillen van de uitslagen van de gelijkaardige formulieren wat later onder controle van de tellingscommissarissen opgesteld in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III¹⁵⁶.

Overigens zou 3 dagen later nl. op 28 febr. 1795 (10 ventôse III) het arrondissementsbestuur nog navraag doen naar de tellingstabellen van 9 kleine lokaliteiten uit de kasselrij Ieper opgemaakt volgens het besluit van 6 frimaire III, daar men niet zeker was of ze wel in grotere omschrijvingen opgenomen waren geweest¹⁵⁷.

b) *Uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794).*

Door de nationale agent van België werden voor het arrondissement West-Vlaanderen uiteindelijk de volgende personen als tellingscommissarissen aangesteld: François Vandamme en Vandenherreweghe, *négotiants* te Brussel, met Spinael, voormalig bureauchef bij het Handelsagentschap, als adjunct¹⁵⁸. Niet alleen Spinael, maar ook de twee eerstgenoemden schijnen dus betrokken te zijn in de kwalijk riekende handelspraktijken van die periode.

156. Vergelijk met R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 62 en 64.

157. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 53: brief van 10 ventôse III.

158. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: diverse lijsten.

Op 29 december 1794 namen zij hun functie op¹⁵⁹. Zoals overall in België liep ook in het arrondissement West-Vlaanderen het deel van de organisatie waarvoor de *commissaire-ordonnateur-général* Sabin-Bourcier instond, in het honderd. Eén van zijn aangestelden, Pellet, *commissaire de guerre*, was praktisch ogenblikkelijk ter plaatse, maar beweerde slechts belast te zijn met het verhaasten van de gevorderde leveringen¹⁶⁰. Een tweede, Lamond, kwam pas op 7 februari 1795, d.i. acht dagen vóór het beëindigen van de telling, te Ieper en bracht er niets van terecht: *n'a rien fait*¹⁶¹. Een derde, Laveilland, daagde nooit op¹⁶⁰.

Het was dus wel ten onrechte dat men zich in Brussel en Ieper heel wat zorgen maakte over de respectievelijke rol van de twee soorten commissarissen. Hoewel de burgerlijke overheden zich op 3 januari expliciet distancierden van de opeisingsopdracht waarmee de commissarissen van Sabin-Bourcier belast waren¹⁶², vreesden de burgerlijke commissarissen van West-Vlaanderen blijkbaar voor hevige oppositie, vermits zij op 6 januari 1795 aan de commandant van Ieper 100 ruiters ter voortdurende beschikking vroegen, voor het goede verloop van de opeisingen en de telling¹⁶³. Woussen, nationale agent van het arrondissement West-Vlaanderen, maakte de vraag op 7 januari over aan

159. Hun benoemingsbrief, gericht aan de nationale agent te Ieper, in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4, sub dato 9 nivôse III. Dit klopt met het «journal des payements faits aux commissaires...» in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60.

160. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van de nationale agent van Ieper aan deze van België dd. 20 nivôse III (9 januari 1795).

161. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: bijlage bij «Journal des payements faits aux commissaires...».

162. Zie hoger p. 260-261.

163. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: «Copies d'instructions et lettres diverses de la Commission de recensement...», f° 1 v°, sub dato 17 nivôse III.

zijn collega te Brussel¹⁶⁴. De zaak werd belangrijk genoeg geacht om er een beraadslaging van het Hoofdbestuur van België aan te wijden, waarvan het verslag op 11 januari 1795 naar alle arrondissementsbesturen gezonden werd¹⁶⁵. Op 12 januari stuurde de nationale agent van België tegelijk met dit verslag nog een uitvoerig antwoord aan de agent van West-Vlaanderen, waarin hij ten overvloede nog eens benadrukte dat de tellingscommissarissen aangesteld door het Hoofdbestuur van België — die wij verder gemakshalve burgerlijke commissarissen zullen noemen — zich allerminst met opeisingen mochten inlaten. Meer nog: het gebrek aan coördinatie van en informatie over de maatregelen van de *commissaire-ordonnateur-général* met deze van het voornoemd Hoofdbestuur leidden volgens de nationale agent van België tot een volledige onafhankelijkheid van de burgerlijke commissarissen in die zin dat zij hun tellingswerkzaamheden mochten aanvatten zonder nog verder op de commissarissen van Sabin-Bourcier te wachten, wat — zoals hierboven gezegd — inderdaad gebeurde. In afwachting dat het resultaat van de telling bekend was, zou de verdeling van de bestaansmiddelen verder gebeuren op de zelfde wijze als voorheen, d.w.z. dat ieder gemeentebestuur instond voor de plaatselijke bevoorrading en daarvoor eventueel op de plaatselijke militaire bevelhebbers mocht beroep doen¹⁶⁶.

Overigens bleken er, volgens een brief van 29 januari 1795¹⁶⁷ uiteindelijk toch 100 huzaren naar Ieper te zijn gezonden; de nationale agenten van Ieper en van België

164. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4, sub dato 22 nivôse III.

165. Zie hoger, p. 261-262.

166. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4, sub dato 23 nivôse III.

167. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68, brief van Woussen aan Warengchien dd. 3 pluviôse III (22 januari 1795); antwoord van Warengchien dd. 10 pluviôse III (29 januari 1795).

vonden wel dat ze nuttig konden gebruikt worden om de dreigende wanordelijkheden en plunderingen te voorkomen, maar helemaal niet om de telling te bevorderen.

Overigens is ons slechts één geval bekend waarin een teller zich zó bedreigd voelde dat hij de hulp van de gewapende macht vroeg¹⁶⁸. Inderdaad dienden baljuw en schepenen van Watou, als gevolg van een brief van de tellingscommissie van West-Vlaanderen¹⁶⁹, proces-verbaal op te stellen ten laste van Pierre Claeys. Op 3 februari 1795 werd deze laatste door Desoutter, adjunct-tellingscommissaris, en de plaatselijke greffier Vandendoogarde tijdens hun huisbezoeken in de gemeente met het oog op de controle van de aangiften, op heterdaad betrapt bij het stelen van hout uit het Garennebos, iets wat hij geregeld deed. Daarover vermaand, antwoordde Claeys zeer grof en dreigde o.a. hen neer te knuppelen wanneer zij zich voortaan nog zouden wagen in het voormelde bos dat zij, uit de aard van hun zending, dikwijls moesten doorkruisen. Volgens hun gids, Plochín, was Claeys inderdaad in staat om zijn bedreiging ten uitvoer te brengen¹⁷⁰.

Waarover men zich in Ieper wel terecht en in Brussel (om van Parijs te zwijgen!) te weinig zorgen maakte, was de grote schaarste aan levensmiddelen in het arrondissement. Talloos waren de klachten die bij Woussen, de nationale agent te Ieper, binnenliepen vanwege gemeentebesturen die geen middel meer zagen om hun bevolking te voeden en aan de opeisingen te voldoen. Deze realiteit drong zich blijkbaar zo sterk op dat Woussen deze droevige getuigenissen niet alleen haast

168. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: *Copie d'instructions et de lettres diverses de la commission de recensement*, f°8 v°.

169. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60, f° 7 v°.

170. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr 68: proces-verbaal dd. 22 pluviôse III (10 februari 1795).

alle naar Brussel doorstuurde maar ook zelf herhaaldelijk aandrong bij het hoofdbestuur en de nationale agent van België, bij de *commissaire-ordonnateur-général* en bij de Vertegenwoordigers van het Volk om de wanordelijke vloed van eigenmachtige opeisingen door talloze *commissaires de guerre* — ook van buiten het eigen arrondissement —, waarvan de burgerlijke overheden onkundig bleven, te coördineren door alle opeisingsbevelen vanuit één bestuursorgaan te laten verdelen, dat dan, volgens artikel 10 van het besluit van 26 brumaire III, het hoofdbestuur van België was. Anders zouden zowel de telling als de bevoorrading van de burgerbevolking en het leger stranden in een onontwarbare chaos¹⁷¹. Op 7 januari confereerde Woussen met de tellingscommissarissen en met Pellet; zij kwamen eensgezind tot het besluit dat het vijfde artikel van de onderrichtingen van Sabin-Bourcier onuitvoerbaar was: voor het berekenen van de noden van iedere gemeente, de aanduiding van de leveringsplaatsen en -hoeveelheden per decade was een veel uitgebreider organisatie nodig dan deze waarover men nu beschikte¹⁷². In antwoord op deze opmerkingen van Woussen, zou het Hoofdbestuur van België zich en zijn commissarissen op 11 januari uitdrukkelijk distancieren van de opeisingsopdrachten voor de commissarissen van Sabin-Bourcier — zoals het dit reeds op 3 januari gedaan had¹⁷³ — en de nationale agent van België zou in een

171. Vb. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr 58, p. 18, 20, 21, 30, 41. Zie ook A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 491: brief van het bestuur van West-Vlaanderen aan het Hoofdbestuur van België dd. 29 nivôse III (18 jan. 1795), met antwoord van dit laatste dd. 3 pluviôse III (22 jan. 1795): «nous applaudissons... adressez-vous au commissaire-ordonnateur-général».

172. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warenguien dd. 18 nivôse III (7 jan. 1795).

173. Cfr. supra p. 260-261.

brief aan Woussen dd. 12 januari nog duidelijker stellen dat de burgerlijke commissarissen zich op geen enkele wijze met voornoemd artikel V mochten inlaten¹⁷⁴. Deze beperking werd dan ook uitdrukkelijk opgenomen in het benoemingsformulier van de adjunct-commissarissen¹⁷⁵. Op 17 januari 1795 vroeg het arrondissementsbestuur te Ieper de opschorting van alle opeisingen van bestaansmiddelen tot de telling zou afgewerkt zijn: de twee beroerde oorlogsjaren vóór de definitieve bezetting door de Fransen hadden reeds alle graan vernietigd of doen verdwijnen, terwijl de laatste oogst één derde minder opbracht dan normaal¹⁷⁶. Op 28 maart verzocht hetzelfde bestuur de *commissaire-ordonnateur-général* om de stopzetting van alle opvoedingen, gezien de vreselijke schaarste aan graan in alle gemeenten¹⁷⁷. Het enige tastbaar resultaat van al deze klachten was dat einde januari 1795 de Vertegenwoordigers van het Volk aan de *commissaire-ordonnateur-général* en aan de militaire agenten opdroegen hun vorderingsopdrachten vooraf aan de arrondissementsbesturen voor te leggen; deze laatste mochten dan daarover wel opmerkingen naar voor brengen, zonder echter de vorderingen te hinderen¹⁷⁸. Een ander

174. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brief van 23 nivôse III.

175. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60, f° 2 v° - 3 r°.

176. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 18-19: nr. 40.

177. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 76: nr. 138.

178. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief van de nationale agent van België aan alle arrondissementele nationale agenten dd. 20 pluviôse III (8 febr. 1795), waarin verwezen wordt naar de brief van Sabin-Bourcier daaromtrent dd. 15 pluviôse III (3 februari 1795). Een gelijkaardig voorstel van Fievet, nationale agent van Oost-Vlaanderen daterend van 26 januari 1795, (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van 7 pluviôse III) had de nationale agent van België trouwens bij Sabin-Bourcier sterk aanbevolen, («je t'invite à...») erop wijzend dat de Vertegenwoordiger van het Volk J.B. Lacoste een dergelijke regeling voor Namen dd. 8 nivôse III (28 december 1795) voor gans België had doen gelden (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: ongedateerde minuut). In de voornoemde brief van 20 pluviôse III interpreteert de nationale agent van België deze regeling zo dat de arrondissementsbesturen door hun opmerkingen de opeisingen t.o.v. gemeenten zonder enig bezit («aucunes ressources») kunnen doen opschorten.

gevolg was dat het hoofdbestuur van België deze klachten te baat nam om nog maar eens te hameren op de uitvoering van de telling, als noodzakelijke basis voor de eventuele tussenkomst van dit bestuur bij de verdeling van de opeisingen¹⁷⁹.

Hoe verliep nu in deze omstandigheden het tellingswerk van de burgerlijke commissarissen ?

Slechts op 5 januari 1795 kwamen de burgerlijke commissarissen voor West-Vlaanderen te Ieper aan; deze vertraging van anderhalve dag was te wijten aan het gebrek aan openbaar vervoer. Ogenblikkelijk werd overleg gepleegd met Woussen, nationale agent van West-Vlaanderen; adjuncten werden benoemd en het werk verdeeld: Spinael zou ter plaatse blijven om de telling te Ieper uit te voeren en de briefwisseling met de nationale agent van België te verzorgen, Vandenderweghe en Vandamme zouden de volgende morgen met enkele adjuncten buiten Ieper beginnen. Het hele arrondissement was in 14 of 15 districten ingedeeld en de nodige adjuncten waren aangesteld of zouden ogenblikkelijk benoemd worden¹⁸⁰.

Op 16 januari 1795 waren alle adjuncten aan het werk¹⁸¹. De naamlijst ervan bereikte de nationale agent van België op 18 januari, samen met de samenvatting van de telling van vijf Westvlaamse gemeenten¹⁸², opgemaakt op 16 januari 1795¹⁸³. In de betaalstaten komen

179. Zie bijv. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Warengien aan Woussen dd. 10 pluviôse III (29 januari 1795).

180. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Van Damme aan Warengien dd. 17 nivôse III (6 jan. 1795).

181. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60, f° 4: brief van Woussen aan een van de commissarissen dd. 27 nivôse III.

182. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brief van Warengien aan Woussen dd. 29 nivôse III.

183. Bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777: tabel van 27 nivôse III.

41 personen voor die op vergoeding aanspraak maakten, waarvan het grootste deel vermeld in een kaftje met het opschrift: *non payé faute de fonds par forme de gratification*¹⁸⁴. Een overzicht bewaard in het archief van het Hoofdbestuur van België vermeldt slechts 15 commissarissen en adjuncten¹⁸⁵. Men moet echter hierbij bedenken dat zowel commissarissen als adjuncten op hun beurt medewerkers opeisten, meestal leden van het gemeentebestuur, zowel voor de telling als voor de controle ten huize¹⁸⁶. Deze trokken ook de wettelijke vergoeding.

Een veel voorkomende hinder bij de uitvoering van het werk was het tekort aan formulieren. Dat mocht echter geen reden zijn om de telling te onderbreken: men moest zich behelpen met gewoon papier¹⁸⁷. Maar het papier was schaars¹⁸⁸!

Gezien de massa schrijfwerk die de telling meebracht, voelde de nationale agent van Ieper zich genoodzaakt een speciaal bureau op te richten voor de briefwisseling met de commissarissen en het nazicht van hun lijsten. Warenghien ging akkoord met de betaling van dit extra-personeel¹⁸⁹, dat uiteindelijk slechts 150 pond ontvangen heeft¹⁹⁰.

184. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60. Daarbuiten nog een zekere Bouilli, op 9 februari aangesteld als hulpcommissaris, die van zijn opdracht alleen gebruik maakte om te Kortrijk in het huwelijk te treden!

185. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777.

186. Zie R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: «Journal des payemens faits aux commissaires nommés pour le recensement général dans la Flandre Occidentale».

187. Zie bijv. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brieven van 23 nivôse III (12 jan. 1795) en 13 pluviôse III (1 februari 1795).

188. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warenghien dd. 3 pluviôse III (22 januari 1795).

189. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warenghien dd. 7 pluviôse III (26 januari 1795); R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: antwoord van Warenghien dd. 9 pluviôse III (28 januari 1795).

190. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: kostenstaat gevoegd bij de brief van Woussen aan Warenghien dd. 1 ventôse III (19 februari 1795).

Op 23 januari werd een overzicht van de resultaten van 7 gemeenten opgesteld¹⁹¹. Drie dagen later zond Woussen nog de uitslagen van 15 gemeenten. Hij drukte zijn tevredenheid uit over het merendeel van de commissarissen, vooral over Vandamme. De schaarste aan voedsel¹⁹² en paarden, de slechte wegen, de intense kou en de verspreiding van de woningen waren er echter oorzaak van dat de telling niet naar wens vorderde¹⁹³.

Op 2 februari stuurde Woussen nog de samenvatting van de resultaten van 29 gemeenten naar Brussel, vijf dagen later van nog 19 gemeenten, en op 14 februari nog eens van 22 gemeenten¹⁹⁴.

Nochtans werd de waarde van het werk erg vermindert door de voortdurende opeisingen: zo had de kasselrij Veurne heel wat leveringen op te brengen tijdens de tellingswerkzaamheden zelf¹⁹⁵. Vanzelfsprekend waren er ook valse of ontdoken aangiften: de controle ter plaatse door de commissarissen had er tot op 2 februari zes aan het licht gebracht, waarvan proces-verbaal werd opgemaakt. Het Hoofdbestuur van België zou wachten tot alle dergelijke proces-verbalen binnengekomen waren om een beslissing te nemen over de eventuele straf¹⁹⁶. In het departementaal archief zijn

191. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777: tabel van 4 pluviöse III.

192. Einde januari werden bijv. voedselmagazijnen te Poperinge en Moorslede geplunderd; zie R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brief van 12 pluviöse III (31 jan. 1795).

193. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 7 pluviöse III (26 januari 1795); A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777: tabel van 7 pluviöse III.

194. Bewaard in A.R.A., *Art. Centr. Belg.*, nr. 777: tabellen van 13, 19 en 26 pluviöse III. Begeleidende brieven dd. 14, 19 en 26 pluviöse III in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68.

195. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58: brief van het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen aan het Hoofdbestuur van België dd. 25 pluviöse III (13 febr. 1795).

196. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brief van Warengchien aan Woussen, dd. 17 pluviöse III (5 februari 1795). Daarover ook het arrondissementsbestuur aan het Hoofdbestuur van België op 25 pluviöse III (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 491).

er 27 dergelijke processen-verbaal bewaard¹⁹⁷. Volgens één ervan werden niet alleen levensmiddelen verzwezen, maar ook het gehele gezin van 18 personen; het gezinshoofd had er niets beters op gevonden dan t.o.v. de gemeentelijke tellers van Veurne en Adinkerke telkens te beweren dat hij in de telling van de andere gemeente opgenomen was¹⁹⁸!

Noteren wij hier dat in de bewaarde briefwisseling met de tellers steeds weer aangedrongen werd op controle ten huize en op... spoed.

Sommige tellers maakten ook wel misbruik van hun functie: zo hadden twee adjuncten op twee dagen in één gemeente voor 216 pond uitgaven laten betalen; de nationale agent van Ieper werd ervan op de hoogte gebracht en schreef naar alle gemeenten die zij bezocht hadden om eventuele andere oplichtingen op het spoor te komen¹⁹⁹. Warengchien beaamde deze maatregel en schreef voor hun loon niet uit betalen en hun namen te laten kennen zodat het Hoofdbestuur van België de gepaste sancties kon treffen. Zwijgen zou volgens hem in dit geval misdadig zijn²⁰⁰. Het Franse bestuur scheen het dus wel eerlijker te menen dan sommige geschiedschrijvers het wel voorstellen.

Op 15 februari 1795 stelden de Vertegenwoordigers van het Volk een einde aan de telling. Woussen ontving dit bericht op 17 februari (29 pluviôse III) en verwittigde ogenblikkelijk alle tellingscommissarissen: hun laatste in rekening gebrachte werkdag was 30 pluviôse (18 februari). Op dat ogenblik waren er slechts 4 of 5

197. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60. Ook enkele in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68.

198. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: proces-verbaal van 27 nivôse III (16 jan. 1795).

199. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 1 ventôse III (19 februari 1795).

200. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: antwoord van Warengchien aan Woussen dd. 6 ventôse III (24 febr. 1795).

gemeenten die nog niet geteld waren, en Woussen vroeg aan Warengchien de toelating dit werk te laten afmaken door de gemeentebesturen zelf, in uitvoering van het besluit van 6 frimaire III. Zulk een volledig overzicht van de bestaansmiddelen van het arrondissement zou immers zeer nuttig zijn voor de verdeling van de toekomstige lasten²⁰¹.

Warengchien beaamde dit laatste voorstel onder beding dat de betreffende gemeentebesturen tot dit werk konden overhaald worden; dwang was in dit geval uit den boze²⁰². Op 19 februari 1795 werd inderdaad nog een gelijkaardige tabel voor 7 gemeenten opgesteld²⁰³.

Op 25 februari vroeg het arrondissementsbestuur aan de gemeentebesturen van Gits, Rozebeke, Staden, Zonnebeke, Beselare, Ledegem, Passendale, Oostnieuwkerke, Stavele en Hooglede-Ambacht de telling van bestaansmiddelen, voedingsmiddelen en bevolking binnen drie dagen te laten geworden²⁰⁴. Het *tableau* van de graantelling van gans het arrondissement werd in ieder geval geruime tijd vóór 13 maart 1795 naar het Hoofdbestuur van België gestuurd²⁰⁵. De *tableaux* van de boekweit en het vee vertrokken op 16 maart 1795; slechts twee kleine gehuchten ontbraken erop²⁰⁶.

201. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 1 ventôse III (19 februari 1795).

202. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: antwoord van Warengchien dd. 6 ventôse III (24 februari 1795).

203. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777.

204. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 48: brief van 7 ventôse III.

205. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 23 ventôse III (13 maart 1795).

206. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 26 ventôse III (16 maart 1795). Antwoord van Warengchien dd. 28 ventôse III (18 maart 1795).

In het archief van het Hoofdbestuur van België zijn overzichtstabellen bewaard voor 104 gemeenten van het arrondissement West-Vlaanderen; de eerste telling dateert van 16 januari 1795, de laatste van 19 februari 1795, wat dus wel klopt met onze gegevens²⁰⁷. Veel minuten van deze tellingen zijn bewaard in het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen²⁰⁸. Ze zijn alle opgesteld volgens de formulieren voorgescreven in het besluit van 6 frimaire III, voor waar verklaard en ondertekend door leden van het gemeentebestuur (meestal twee) en één tellingscommissaris of adjunct-commissaris, die dikwijls uitdrukkelijk vermelden dat zij de gegevens door huisbezoeken gecontroleerd hebben. Het laatste formulier, dat van Beselare, dateert van 24 februari 1795²⁰⁹.

Het blijkt dus dat alleen de overzichtstabellen naar Brussel gestuurd werden²¹⁰ en de originele tellingen bij het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen bewaard bleven.

Wat de kosten van de telling betreft zijn er verscheidene voorlopige rekeningen en briefwisseling²¹¹ bewaard. Wat de definitieve afrekening lijkt²¹² geeft een totaal bedrag van 14.553 pond, waarvan aan elk van de

207. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777.

208. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 61-64. Nr. 66 bevat alleen de telling van het vee in de kasselrij Veurne. Nrs. 65 en 67 betreffen de uitvoering van het besluit van 6 frimaire III, zoals hoger gezegd.

209. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 62: 6 ventôse III.

210. In A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 545, bevindt zich een ongedateerd «Etat de population des communes de l'arrondissement de l'administration de la Flandre Occidentale et Orientale», nl. een alfabetische lijst van (niet alle) gemeenten met de aanduiding van het aantal inwoners ouder en jonger dan 10 j., die op de hier besproken telling moet steunen.

211. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nrs. 52 en 68; R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 4 en 60.

212. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Relevé des mandats délivrés par les citoyens Warenguien et Delacroix, agents nationaux...».

drie hoofdcommissarissen waarover Woussen tevreden was, 750 pond extra, voor reiskosten en buitengewone onkosten. Begin juli 1795 was de toestand zo dat alleen Spinael zich te Brussel aangeboden had, en dit om een extra-vergoeding te vragen; zijn twee collega's, Vandamme en Vandeweghe, waren echter spoorloos verdwenen²¹³. De 18 hulpcommissarissen hadden elk gemiddeld 36,8 dagen gewerkt; de drie hoofdcommissarissen elk 57 dagen (van 9 nivôse tot 2 ventôse III, d.i. van 29 dec. 1794 tot 20 febr. 1795).

Nochtans zou, volgens het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen deze telling, die een onmetelijke som geld gekost had, weldra slechts een nutteloze hoop papier zijn, omdat de voortdurende opeisingen alle gegevens betreffende de bestaansmiddelen voortdurend wijzigden²¹⁴. Het weze hier nochtans opgemerkt dat de demografische gegevens uiteraard niet zo snel en ingrijpend door de opeisingen gewijzigd werden, zodat de juistheid ervan in hoofdzaak afhangt van de zorg en de competentie van de tellers in iedere gemeente afzonderlijk. Slechts een verdere lokale studie van deze telling en de vergelijking ervan met andere plaatselijke demografisch materiaal kan de waarde van de bevolkingscijfers voor het jaar III nader bepalen.

3) In het arrondissement Oost-Vlaanderen.

Zoals hoger reeds aangeduid, werd in het arrondissement Oost-Vlaanderen een volledig onderscheid gemaakt tussen de uitvoering van het besluit van 6 frimaire III en deze van het besluit van 27 frimaire III.

213. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Etat des commissaires nommés pour le recensement, avec quelques renseignements sur ceux qui paroissent avoir plus de droit à une gratification», z.d. Een begeleidende brief van Delacroix aan Warengien is gedateerd van 20 messidor III (8 juli 1795).

214. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58: brief van het arrondissementsbestuur aan Sabin-Bourcier dd. 8 germinal III (28 maart 1795).

a) *Uitvoering van het besluit van 6 frimaire III (26 nov. 1794).*

Het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen, aangesteld op 9 december 1794, maakte op 31 december daaropvolgend zijn eerste decadair verslag op ten behoeve van het Hoofdbestuur van België²¹⁵. Na een paar zaken van algemeen bestuur werd als eerste activiteit van het nieuwe bewind de uitvoering van het besluit van 6 frimaire III besproken. Het arrondissementsbestuur betreurde de laattijdige ontvangst van dit besluit, maar had er intussen voor gezorgd dat er krachtig aan de tenuitvoerlegging ervan gewerkt werd. Het hoopte dat deze telling binnenkort zou afgewerkt zijn, zonder te hoeven beroep doen op artikel 9²¹⁶.

Voorzover ons bekend zou nochtans alleen de gemeente Aardenburg de gevraagde tabellen A en B opzenden — en dit ter staving van een dringende vraag naar levensmiddelen²¹⁷, — vóór de reeks aanmaningen van het arrondissementsbestuur in de loop van januari in de vorm van omzendbrieven naar alle gemeenten gestuurd, zodat het decadair verslag wel meer een wens dan een werkelijkheid blijkt uit te drukken.

Dit werd het arrondissementsbestuur algauw diets gemaakt door de reacties van de ondergeschikte hoofdcolleges op de eerste omzendbrief van 14 nivôse III (3 januari 1795). Het Land van Waas had weliswaar aan de gemeentebesturen stricte orders gegeven om de tabellen binnen de 24 uur op te stellen, maar waarschuwde het

215. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 179, f° 62 v° : 11 nivôse III.

216. Precies deze verwijzing naar art. 9 als dwangmaatregel liet ons toe «het besluit over de bestaansmiddelen», waarvan in dit verslag sprake, als dit van 6 frimaire III te identificeren.

217. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 17: brief dd. 14 nivôse III (3 januari 1795).

arrondissementsbestuur toch dat de gemeentebeheerders overlast waren met vele even dringende opdrachten²¹⁸. Het Land van Dendermonde klaagde over de laattijdige zending van een voldoende aantal exemplaren van het besluit, zodat de laatste slechts op 4 januari uitgeplakt werden. Ook in deze streek zou men gehinderd worden door andere dringende zaken, o.a. de opeisingen, en door het wantrouwen van de bevolking, zodat men niet op een volledige uitslag moest rekenen vóór 15 dagen²¹⁹. In het Brugse Vrije ontmoette men eveneens moeilijkheden: eerst beschikte men alleen over Franse teksten van het besluit, en de vertaling ervan, noodzakelijk voor de meeste gemeentebesturen, had de verzending naar de gemeenten tot 27 december vertraagd; daarna verklaarden vele hoofdmannen en assessoren van de gemeenten geen tijd te hebben om de telling uit te voeren, zodat het bestuur van het Brugse Vrije onderlegde personen had opgevorderd om de hoofdmannen bij te staan, teneinde de telling uit te voeren en aldus het bewijs te leveren van de grote nood aan levensmiddelen in dit gebied²²⁰.

Volgens het arrondissementsbestuur had ook de kasselrij Kortrijk beter dit laatste middel — voorzien in het artikel 18 van het besluit van 6 frimaire — aangewend om in een vijftal dagen tot een resultaat te komen, in plaats van te verwijzen naar het groot aantal gemeenten, nl. 60, de bevolkingsdichtheid ervan en bovendien klakkeloos de beweringen van de gemeentegreffiers

218. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 18: brief van 16 nivôse III (5 jan. 1795).

219. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 18 v°: brief ontvangen op 17 nivôse III (6 januari 1795).

220. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 19: brief van 16 nivôse III (5 jan. 1795). In het hier aangehaalde afschrift is er sprake van een besluit van 9 frimaire, maar gans de inhoud wijst erop dat het hier gaat over het besluit van 6 frimaire III.

over te maken als zouden zij 20 à 30 dagen nodig hebben voor de telling²²¹.

Naar het voorbeeld van Aardenburg stuurden tussen 4 en 7 januari 1795 nog vier andere gemeenten uit Zeeuws-Vlaanderen de tabellen A en B, nl.: Waterdijk²²², Hulst²²³, IJzendijk²²⁴, en Sluis²²⁵. De laatste twee gemeenten maakten hierbij gewag van de grote schaarste aan levensmiddelen en IJzendijk voegde er een zeer gedetailleerde lijst van de noden aan toe, met verzoek hierin te voorzien.

Daarna lijkt er, volgens de door ons geraadpleegde bronnen, een windstilte ingetreden te zijn, die wellicht voor een deel veroorzaakt werd door de maatregelen getroffen bij besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794) over hetzelfde onderwerp. Zo meende bijv. het bestuur van het Land van Bornhem dat de commissarissen bij laatstgenoemd besluit aangesteld de telling volgens het besluit van 6 frimaire zouden uitvoeren, iets wat o.i. uit de teksten van die twee besluiten niet onwaarschijnlijk leek²²⁶. Ook het bestuur van de Oudburg van Gent veronderstelde dat de vertraging te wijten was aan de

221. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 71 v°: brief ontvangen op 8 pluviôse III (27 januari 1795), als reactie op de omzendbrief van het departementsbestuur dd. 5 pluviôse III (zie p. 265). Het antwoord van dit laatste bestuur in R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 24-25: project van 29 nivôse III (18 januari 1795). De schijnbare tegenspraak in de data lijkt niet te wijten aan een fout, maar wellicht aan het feit dat nr. 129 een algemeen register van briefwisseling van het arrondissementsbestuur is, terwijl nr. 1483 de ontwerpen bevat van het bureau dat zich specifiek met de levensmiddelen inliet.

222. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 17 v°: brief van 15 nivôse III (4 januari 1795).

223. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 19 v°: brief van 16 nivôse III (5 januari 1795).

224. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 23 v°-24: brief van 18 nivôse III (7 januari 1795).

225. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 33 v° - 34 v°: brief van 18 nivôse III (7 januari 1795).

226. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 32 v°: brief ontvangen op 23 nivôse III (12 januari 1795).

identiteit van de tellingsopdracht en van de gebruikte tabellen volgens de besluiten van 6 en 27 frimaire²²⁷; bovendien hadden de commissarissen aangesteld krachtens het jongste besluit de tabellen, door de gemeentebesturen reeds opgemaakt krachtens het oudste besluit, gebruikt en meegenomen²²⁸. Dat laatste was ongeveer ook het geval in het Land van Dendermonde²²⁹.

Een andere oorzaak van vertraging in de uitvoering was uiteraard het wantrouwen²³⁰ en de onwil²³¹ van de bevolking; de stad Brugge weet deze onwil o.a. aan de pogingen van de boeren, ondermeer in Lichtervelde en omgeving, om in allerijl nog hun levensmiddelen tegen klinkende munt te verkopen op de markten van Roeselare en Tielt, vanwaar ze over West-Vlaanderen naar Frankrijk gesmokkeld werden²³¹.

Daartegen opperde het arrondissementsbestuur een argument *ad hominem*: precies een spoedige realisatie van de telling zou het hamsteren en de smokkel verhinderen en daartoe diende het Brugse bestuur commissarissen aan te stellen tegen een vergoeding van 20 pond per dag, ten laste van de nalatige gemeentebesturen²³².

Ook klachten over schaarste en aanvragen voor levensmiddelen gebruikte het arrondissementsbestuur grif om de uitvoering van de telling te eisen als staving. Kortrijk kreeg een dergelijk antwoord wanneer het op

227. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 73 v°: brief van 7 pluviôse III (26 januari 1795).

228. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 75: brief van 9 pluviôse III (28 jan. 1795).

229. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 77: brief van 9 pluviôse III (28 jan. 1795).

230. Zie hoger, p. 290, voetnoot 219.

231. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 79 v°: brief van 9 pluviôse III (28 januari 1795) van het stadsbestuur van Brugge.

232. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1485, f° 4 en nr. 179, f° 124 v°: brief van 16-17 pluviôse III (4-5 februari 1795).

25-26 januari beweerde geen graan te kunnen leveren voor Brugge²³³. Hetzelfde gold voor de Oudburg van Gent bij diens vraag naar levensmiddelen; het arrondissementsbestuur bovendien opmerken dat het nog geen enkel tellingsresultaat ontvangen had, maar alleen vernomen dat men met de telling zou aanvangen²³⁴. Aangezien het ons bekend is dat op dat ogenblik (2 februari 1795) de tellingscommissarissen aangesteld door het besluit van 27 frimaire III reeds de resultaten van tenminste 27 gemeenten van de Oudburg hadden doorgespeeld aan de *agent national* te Gent²³⁵, ligt hier een pertinent bewijs voor van de totale scheiding tussen de werking van deze laatste en van het arrondissementsbestuur wat de tellingen van het jaar III betreft.

De hoger vernoemde omzendbrieven en andere aangehaalde correspondentie deden vanaf einde januari toch weer wat schot in de zaak komen. Twee dagen na de omzendbrief van 5 pluviôse III, nl. op 26 januari 1795, zond het Land van Waas het grootste deel van de gevraagde tabellen²³⁶, en nog eens twee dagen later, de laatste twee, nl. Daknam en Lokeren²³⁷. Rond dezelfde tijd volgden Assenede²³⁸ en Boekhoute²³⁹. In de eerste helft van februari 1795 troffen we nog activiteit aan. Op 3 februari meldde de kasselrij Oudenaarde dat slechts

233. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 35-36: brieven van 6 en 7 pluviôse III, project van antwoord van 11 pluviôse III (30 januari 1795).

234. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 179, f° 117 r° en v°: brief van 14 pluviôse III (2 februari 1795).

235. Cfr. p. 301.

236. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 76 v°: brief van 7 pluviôse III (26 januari 1795).

237. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 77 v°: brief van 9 pluviôse III (28 januari 1795); hierbij werd een vergissing van 10.000 in het bevolkingsgetal van Lokeren rechtgezet!

238. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 81: brief van 4 pluviôse III (23 januari 1795).

239. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 81: brief van 9 pluviôse III (28 januari 1795).

12 van de 33 gemeenten de gevraagde tabellen ingeleverd hadden²⁴⁰. Op 6 februari ontbraken er nog de tabellen van 18 gemeenten van de kasselrij Kortrijk²⁴¹; acht dagen later was dat getal tot 5 à 6 geslonken, zo we tenminste het kasselrijbestuur mogen geloven²⁴². Op 7 februari werden de tabellen van het ambacht van Hulst verzonden²⁴³; de volgende dag van de stad Dendermonde en het gehucht Sint-Onolfsbroek²⁴⁴. Iets vóór 10 februari gaf het bestuur van het Brugse Vrije nogmaals aan het klein getal nalatige gemeenten een laatste respijt van drie dagen; daarna zouden speciale commissarissen gezonden worden²⁴⁵.

Het werd uiteindelijk het arrondissementsbestuur te machtig. Daarom stelde het derde bureau op 19 ventôse III (9 maart 1795) de tekst voor van een besluit, waarbij in toepassing van artikel 9 van het besluit van 6 frimaire III, het arrondissementsbestuur speciale commissarissen benoemde op kosten van de nalatige bestuurders van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen²⁴⁶.

Eigenaardig genoeg treft men in hetzelfde register reeds op datum van 20 februari 1795 (2 pluviôse III) een brief aan gericht aan de burgers aangewezen door het

240. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 97 v°: brief van 15 pluviôse III. We hebben hier nochtans geen volledige zekerheid dat het om de tellingstabellen gaat.

241. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 99 v°: brief van 18 pluviôse III.

242. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 138: brief van 26 pluviôse III (14 februari 1795).

243. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 126: brief van 19 pluviôse III.

244. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 112: brief van 20 pluviôse III.

245. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 114 v°: brief ontvangen op 22 pluviôse III (10 februari 1795).

246. Zie hoger p. 266.

besluit van... (niet ingevuld) van dezelfde maand pluviôse om de tabellen van 6 frimaire door de Oudburg van Gent te doen opstellen. Zoals in het hierboven aangehaald besluit moesten deze commissarissen om de 24 u. de resultaten meedelen aan hun opdrachtgevers. Een andere hand heeft achteraf de naam van de bestemming geschrapt en vervangen door deze van advocaat Cannaert van Gent, eveneens in het besluit van 19 ventôse III genoemd²⁴⁷.

Het lijkt er dus op dat het hogervernoemde besluit tenminste een begin van uitvoering gekend heeft, maar in de door ons geraadpleegde archieven uit die periode is geen spoor van resultaten te bekennen. Had men in het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen eindelijk ingezien, dat het weinig zin had de wet al te letterlijk te willen uitvoeren en een telling, die voor het grootste deel reeds uitgevoerd was²⁴⁸, helemaal opnieuw en ongeveer tegelijkertijd te willen op het getouw zetten ?

b) *Uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794).*

Reeds op 3 nivôse III (23 dec. 1794) speelde de *agent national* van het arrondissement Oost-Vlaanderen aan het stadsbestuur van Gent de tekst door die de *agent national* te Brussel hem op 30 frimaire III (20 dec. 1794) gezonden had en eiste dat het stadsbestuur nog dezelfde dag een lijst zou aanleggen van een voldoende aantal geschikte personen om de tellingscommissarissen — die eerlang te Gent verwacht werden — bij te staan²⁴⁹.

247. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 62.

248. Zie de onmiddellijk volgende paragraaf.

249. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 6 v°.

Als burgerlijke tellingscommissarissen had de nationale agent van België uiteindelijk Vuillemot alias Wuillemot en A.J. Faignard alias Fragniard aangeduid²⁵⁰. Eerstgenoemde was geboren in Saint-Just in het departement van de Oise, had een ambt bekleed in het beruchte «handelsagentschap» en was laatstelijk *chef de correspondance* te 's Hertogenbos. Op het ogenblik van zijn aanstelling was hij bereikbaar via de nationale agent van het arrondissement Brabant, en werd trouwens door deze laatste aanbevolen. Van Fagnard weten we alleen dat hij onderchef was bij het bestuur van het arrondissement Brabant. Zij kwamen te Gent aan op 31 december 1794²⁵¹; de toegevoegde commissaris, Heiren, geboortig van «Halem»²⁵² zou op 2 januari uit Brussel vertrekken²⁵³. Ogenblikkelijk, d.w.z. op oudejaarsavond 1794 werden hun door de nationale agent van Oost-Vlaanderen 14 personen als adjuncten toegevoegd²⁵⁴; Vuillemot en Faignard beweerden nochtans slechts op 2 januari de namen ervan gekregen te hebben²⁵⁵. Fievet, *agent national*²⁵⁶, wenste trouwens het aantal helpers uit te breiden, maar het bleek uiterst

250. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544. Op andere lijsten komt nog de Marquette voor, aanbevolen door de nat. agent van Brab. en notaris Rayé, wonend «Montagne des Aveugles» te Brussel.

251. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van de nationale agent van België aan Vuillemot en Faignard dd. 14 nivôse III (3 januari 1795). IBIDEM nr. 544: brief van Warengnien aan Sabin-Bourcier dd. 12 nivôse III (1 jan. 1795).

252. Halen bij Herk-de-stad (arr. Hasselt)?

253. Zie hierboven voetnoot 251.

254. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 9 v°.

255. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van Vuillemot en Faignard aan de nationale agent van België dd. 13 nivôse III (2 jan. 1795).

256. Bondigheidshalve bedoelen wij in de beschrijving van het verloop van deze telling in het arr. Oost-Vlaanderen met *agent-national* deze van Oost-Vlaanderen, behoudens uitdrukkelijke uitzondering.

moelijk om mannen te vinden met de gewenste eigenschappen: *actifs, patriotes et ayant les connaissances nécessaires*. De commissarissen gingen op 4 januari 1795 aan het werk; het eerste doelwit vormden de 40 gemeenten van de Oudburg van Gent, hoewel de nodige vervoermiddelen niet gemakkelijk door de plaatselijke besturen werden ter beschikking gesteld²⁵⁷. Aan de helpers van de tellingscommissie had de *agent national* snelheid en juistheid voorgeschreven, alsmede een prompte mededeling van alle werkzaamheden en tabellen, teneinde ook de *agent national* te Brussel dagelijks op de hoogte te houden van de stand van zaken²⁵⁸.

Op 19 nivôse III (8 jan. 1795) bleek één van de commissarissen aangeduid door de *commissaire-ordonnateur-général* van het leger, nl. Sambard alias Lambart te Gent aangekomen²⁵⁹; de overige, Famalion alias Famechon, Yvart (burgerlijke) commissarissen voor de levensmiddelen, en Delestré, *commissaire-des guerres*, zouden nooit opdagen²⁶⁰, zodat Sambard,

257. Volgens een brief van de *agent-national* dd. 5 jan. 1795 (R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 11 v°) was er vanaf de eerste dag weigering van het stadsbestuur van Gent om de nodige paarden ter beschikking te stellen. Ook bij het bestuur van de Oudburg van Gent was een brief van de *agent-national* nodig om paarden te krijgen voor de tellers (brief van 5 jan. 1795), (IBIDEM, f° 13); uit een brief van 9 jan. 1795 (IBIDEM, f° 16 v°) blijkt dat aan deze eis voldaan was. In een brief van 13 jan. 1795 (IBIDEM, f° 18) wordt nog eens gewag gemaakt van een schriftelijke tussenkomst van de *agent-national* bij het stadsbestuur van Gent nodig om een voertuig voor een van de adjuncten van de commissarissen te verkrijgen, na een eerste weigering.

258. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 11.

259. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 14.

260. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 17. Zie ook brief van 18 nivôse III (7 jan. 1795) van de Nationale Agent van België aan Vuillemot en Faignart (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76) en brief dd. 21 nivôse III (10 jan. 1795) van de Nationale Agent van Gent aan deze van België (IBIDEM). Blijkens een brief van Sabin-Bourcier aan de Nationale Agent van België dd. 19 nivôse (8 jan. 1795) waren het «agens principaux des vivres et des fourages» die deze commissarissen moesten benoemen. Famechon bleek op het ogenblik van zijn benoeming herstellend te zijn van een beenbreuk en dus niet beschikbaar (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52).

commissaris voor het ophalen van het legervoeder, die in het onzekere verkeerde over de preciese inhoud van zijn opdracht, slechts op aandringen van de agent national te Gent op 11 januari met de burgerlijke commissarissen ging samenwerken²⁶¹, maar alleen om «fou-rage» te tellen²⁶². De onstentenis van de militaire commissarissen mocht overigens geen beletsel zijn om *aller en avant*²⁶⁰. De Oudburg van Gent werd ingedeeld in 7 kantons; naar ieder van deze kantons werden twee hulp-tellers gestuurd onder toezicht van Fagnard. Vuillemot bleef te Gent om de administratie van de telling te verzorgen²⁶³. Deze taakverdeling werd op 9 januari door de nationale agent van Brussel afgekeurd; beide commissarissen dienden «te velde» te trekken en hun rapporten over te maken aan de nationale agent te Gent, die ze zou doorsturen naar Brussel²⁶⁴. Op dezelfde datum bleek dat er nog gemeenten waren waar de besluiten van 6 en 27 frimaire niet uitgeplakt waren; overigens kreeg ook het arrondissementeel bestuur de besluiten van het centraal bestuur slechts laattijdig en in onvoldoende aantal (bijv. 180 exemplaren voor 800 gemeenten!)²⁶⁵.

Intussen waren de eerste tellingstabellen binnengekomen, nl. van 5 gemeenten²⁶⁶. Teneinde het tempo op te drijven werd op 11 januari aan ieder van de twee burgerlijke commissarissen een volledige kasselrij toe-vertrouwd; Wuillemot zou zich naar Brugge begeven, vergezeld van Sambard²⁶⁷. Volgens de berichten van de

261. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 16 v°.

262. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 22 v°.

263. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 14.

264. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 15 v°.

265. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 16.

266. Mendonk en Doorzele (gehucht van Evergem) op 8 jan. (R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 14); Baarle, Afsnee en Wondelgem op 9 jan. (R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 15 v°).

267. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 16 v°.

gemeentebesturen, vorderde de telling overal, zodat de nationale agent meende dat de commissie weldra als enige taak zou hebben het werk van de gemeentelijke overheden te controleren²⁶⁸; dit — plichtmatig? — optimisme zou weldra door de feiten weerlegd worden.

Tegelijk rezen vragen nopens de bevoegdheden van de tellingscommissarissen inzake beslaglegging op niet-aangegeven graan en voeders²⁶⁹ en inzake het stilleggen van de jeneverstokerijen, dat soms door de militairen werd tegengewerkt²⁷⁰! Tevens bleek dat de militairen o.a. in het Brugse Vrije ongestoord doorgingen met opeisingen, hoewel overleg met de burgerlijke gezagdragers niet alleen wettelijk verplicht was, maar ook — wegens de tellingsgegevens waarover deze laatsten beschikten — best de belangen van leger en bevolking zou vrijwaren²⁷¹.

Tegen 17 januari waren nochtans slechts de tabellen van 14 gemeenten binnengelopen²⁷² — waarvan sommige onvolledig²⁷³ — en op 20 januari raakte de *agent national* ontmoedigd: op die manier zou de telling nog 4 maanden aanslepen! Meer adjuncten aanwerven bracht volgens hem geen oplossing: één commissaris, zoals die voor de Oudburg van Gent, kon toch niet meer dan 14 helpers effectief controleren! Bovendien kon

268. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 16 v°.

269. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 18, 20, 21 v°, 25 v°.

270. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 23, 24 v°, 32, 39. De sluiting van de jeneverstokerijen werd bevolen door het besluit van 6 frimaire III (26 nov. 1794) van het Hoofdbestuur van België, art. 22. (RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 239).

271. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 24 v°.

272. Vinderhoute, Lotenhulle, Poesele en Merendree op 13 jan. (R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 18); Nazareth, Zeveren, Belsele, Ronsele en Meigem op 17 jan. (IBIDEM, f° 21 v°); daarbij de overige gemeenten vermeld op p. 298, voetnoot 266. De tabellen van Lotenhulle, Poesele en Baarle waren nochtans onvolledig.

273. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, f° 25.

men met 2 commissarissen slechts twee kasselrijen tegelijk tellen en bestond het gevaar dat graan en vee overgesmokkeld werd van een arrondissement dat nog niet geteld was naar een aangrenzend waar de tellers reeds hun opname uitgevoerd hadden.

Daarom vroeg de *agent national* van Gent aan zijn collega van België nog dringend de benoeming van 6 nieuwe commissarissen, teneinde overal tegelijk te kunnen werken²⁷⁴. Warengchien, nationale agent te Brussel, vond dat de agent van Oost-Vlaanderen rijkelijk laat tot het inzicht kwam dat de zaak zo niet vorderde, kon vanuit Brussel nochtans geen commissarissen zenden maar gaf het bevel ter plaatse meer adjuncten aan te werven, die toch dezelfde bevoegdheden hadden als de commissarissen zelf; de nodige sommen zouden daartoe beschikbaar gesteld worden²⁷⁵. Het actief en algemeen toezicht dat deze laatsten moesten uitoefenen diende daarom niet minutieus te zijn; zij hoefden de resultaten van hun adjuncten slechts steekproefsgewijze te controleren²⁷⁶; zelfs mochten zij deze controle gedeeltelijk aan hun beste adjuncten toevertrouwen²⁷⁷.

Op dat ogenblik, 26 januari 1795, had de agent reeds 7000 pond uitgegeven voor de telling en hij vroeg een nog grotere som voor de onmiddellijke toekomst, daar er weldra meer dan 50 bezoldigde personen voor de telling zouden werken²⁷⁸. Hij kreeg slechts een tweede schijf van 7000 pond²⁷⁹, die reeds op 12 februari verbruikt was, zodat een nieuw krediet van 10.000 pond aangevraagd werd²⁸⁰.

274. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 22 v°.

275. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 27; A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76.

276. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 28 v°.

277. Zie voetnoot 275.

278. Zie voetnoot 275.

279. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 32.

280. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 45.

Op 27 januari 1795 werden de tabellen van nog 23 gemeenten van de Oudburg opgestuurd, maar er was een schromelijk tekort aan gedrukte instructies en tabellen²⁸¹.

Op 7 februari 1795 maakte de *agent national* gewag van de onrust die de telling bij de Belgische boeren veroorzaakte; om daaraan — en aan de opeisingen — te ontsnappen trachtten zij veel uit te voeren naar Frankrijk, waar de maximumprijzen afgeschaft waren²⁸². Overigens bleek uit de eerste resultaten dat de aanwezige bestaansmiddelen absoluut onvoldoende waren voor de behoeften tot aan de volgende oogst²⁸³. Gezien de quasi-aanhoudende oorlogstoestand sinds 1792 is dit zeer aannemelijk.

Op 16 februari 1795 gaf de nationale agent van Oost-Vlaanderen in een brief aan Vuillemot en Faingard uiting aan zijn verwondering nog niets ontvangen te hebben uit de kasselrijen Kortrijk, Oudenaarde en het Land van Waas, behalve uit de omgeving van Lokeren. Hij veronderstelde dat de gemeenten wachtten om de resultaten op te sturen tot zij er een zekere hoeveelheid van bezaten; het was echter de bedoeling van de regering dat elk resultaat ogenblikkelijk zou doorgespeeld worden²⁸⁴.

De volgende dag, 17 februari 1795, meldde dezelfde agent aan de tellingscommissarissen dat een brief van de Vertegenwoordigers van het Volk dd. 15 februari ogenblikkelijk een einde stelde aan alle tellingswerkzaamheden²⁸⁵. De telling was in Oost-Vlaanderen trouwens bijna geheel afgewerkt, en om niet alle vruchten

281. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 28 v°, 32 en 40 v°

282. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 40 v° en 41.

283. Zie voetnoot 282.

284. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 47 v°.

285. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 48.

ervan voor het arrondissementeel bestuur te laten verloren gaan, liet de agent van Oost-Vlaanderen nota's nemen uit de tabellen teneinde die informatie te gebruiken voor de bevoorrading van de markten en de leveringen aan het leger²⁸⁶.

Uit de algemene afrekening van de tellingskosten door de Nationale Agent van België²⁸⁷ blijkt dat de 173 adjunctcommissarissen²⁸⁸ hun werk staakten ten laatste op 18 februari 1795 (30 pluviôse III); ze hadden gemiddeld 15,8 dagen gepresteerd, Vuillemot, Faignard en Heeren daarentegen werkten door tot 19 maart 1795 (20 ventôse III) (o.a. voor de uitbetaling van de adjuncten); de twee eerstgenoemden werden aldus voor 72 dagen, de laatste voor 69 dagen vergoed. Chaix, de commissaris benoemd door Sabin-Bourcier kreeg, behalve zijn militaire solde van 200 pond per maand, nog 467 pond 6 schell. 6 penningen voor zijn tellingswerkzaamheden, wat, voorzover ons bekend, in strijd is met de instructies van zijn opdrachtgever, de *commissaire-ordonnateur-général* zelf²⁸⁹. De totale kosten van de telling in het arrondissement beliepen uiteindelijk 44.233 pond 6 schell. 6 penningen²⁹⁰. Alleen Brabant had meer gespendeerd, nl. 71.302 pond, maar daar had men o.i.

286. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 50 v°. In A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nrs. 780-1057 zijn de tabellen van 278 toenmalige lokaliteiten bewaard; nrs. 545 en 779 bevatten overzichten van de bevolking van de gemeenten van de arrondissementen West- en Oost-Vlaanderen.

287. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Compte général que rend aux Représentants du Peuple...», gedateerd jaar III.

288. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 50 v°. Aantal adjuncten per omschrijving: Oudburg: 14; kass. Kortrijk: 32; kass. Oudenaarde: 17; Land van Waas: 21; Land van Dendermonde: 18; Brugse Vrije: 27; Land van Aalst: 27.

289. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief van Sabin-Bourcier dd. 3 pluviôse III (22 januari 1795).

290. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52. Aldaar ook diverse verschillende afrekeningen, o.a. een van 10 fructidor III (27 aug. 1795) waar voor het arr. Oost-Vlaanderen een uitgave van 44.366 pond staat geboekt.

licht omgesprongen met het benoemen van talloze adjuncten en het in rekening brengen van veel buitengewone bureelkosten. In Oost-Vlaanderen was men over het algemeen zuinig geweest. Toch waren de adjuncten tevreden over hun bezoldiging, behalve die van de Oudburg, die in verhouding tot de geleverde arbeid ongeveer dubbel zoveel loon vroegen als de anderen²⁹¹.

Uit de afrekening blijkt dat die term «tevredenheid» overigens soms met een korreltje zout dient genomen. Weliswaar was er één adjunct uit het Land van Waas die de telling had uitgevoerd uit liefde voor de Republiek, maar anderen weigerden de betaling en velen kwamen niet eens hun loon ophalen omdat de som te karig was!

Overigens was men op het einde van het jaar III (september 1795), dus zeven maanden na de beëindiging van de telling, in Oost-Vlaanderen nog altijd in de weer met de laatste afbetalingen²⁹²!

Over Faignard was de Nationale Agent van België zeer tevreden. Onder de leiding van eerstgenoemde waren de tellingen in het Brugse Vrije en in het Land van Aalst zonder grote kosten ongeveer tot een goed einde gebracht. Zijn rekeningen waren duidelijk, en hij bracht slechts 150 pond supplementaire kosten in aanmerking. Bovendien had hij hoewel huisvader zijnde met geduld vier maanden gewacht op de laatste 661 pond die hem toekwamen²⁹³.

291. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van de nationale agent van België aan zijn collega in Oost-Vlaanderen, dd. 11 ventôse III (1 maart 1795), waaruit blijkt dat deze adjuncten één maand gewerkt hadden om 5 gemeenten te tellen!

292. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brieven van de nationale agent van Oost-Vlaanderen aan de nationale agent van België dd. 21 fructidor III (7 sept. 1795) en 1 complémentaire III (17 sept. 1795).

293. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Etat des commissaires nommés pour le recensement avec quelques renseignements...».

Vuillemot en Heeren hadden, daarentegen, volgens dezelfde bron, blijk gegeven van onverschilligheid, wanordelijkheid en onjuistheid in de rekenplichtigheid. Zij hadden bovendien voor 1600 pond reis- en bureelkosten aangerekend. De laatste 610 pond die Vuillemot uiteindelijk op 29 juli 1795 uitbetaald kreeg, voldeden hem niet, want van de vergoeding voor buitengewone onkosten, beloofd door Fievet, nationale agent van Oost-Vlaanderen, was er uiteindelijk niets terechtgekomen²⁹⁴.

3. Naamlijsten van de bevolking van iedere gemeente: weer politieke bedoelingen (wet van 10 vendémiaire IV).

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

a) *Decreet van 10 vendémiaire IV (2 oktober 1795) van de Nationale Conventie over de interne ordehandhaving in de gemeenten*²⁹⁵.

Dit decreet beoogde de handhaving van de openbare orde in iedere gemeente. Het vestigde, zoals titel I het uitdrukte, het principe van de burgerlijke verantwoordelijkheid van iedere gemeente, d.w.z. van al haar inwoners, voor de gewelddaden t.o.v. personen en eigendommen gepleegd op het grondgebied van de gemeente of door inwoners van de gemeente. Voor welke gewelddaden en op welke manier de gemeente schadevergoeding aan de slachtoffers en boete verschuldigd was, werd nader bepaald in titels IV en V. De

294. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76, hieruit blijkt dat Vuillemot 1800 pond bijkomende kosten in rekening bracht, maar dat hij deze slechts uitbetaald kreeg na veelvuldig en lang aandringen: van zijn hand zijn aldaar 12 verzoekschriften bewaard uit de periode 25 maart-29 juli 1795!

295. P.A.S., 1e reeks, dl. VII, p. 79.

verdeling van de opgelegde schadevergoeding over de inwoners van de gemeente gebeurde met behulp van de tabel van de inwoners (*tableau des domiciliés*).

Met deze laatste term bedoelde men blijkbaar de bevolkingstabel in titel II voorgeschreven. Deze tabel was ook noodzakelijk voor de toekenning van het paspoort, waarvan, volgens titel III van deze wet, ieder inwoner die zijn kanton verliet, moest voorzien zijn²⁹⁶. Dit paspoort diende immers het nummer te vermelden waaronder de betrokkene in de bevolkingstabel ingeschreven was²⁹⁷. Uit de context blijkt dus dat deze bevolkingstabel voorgeschreven door titel II, gezien werd, niet als een doel op zichzelf, maar als een middel tot de door de wet bedoelde ordehandhaving²⁹⁸.

Toch zou het nut van deze tabellen als algemene telling van de bevolking van de Franse Republiek de overheid niet ontgaan²⁹⁹; daarom zullen wij deze naamlijsten ook als nominatieve telling bestempelen.

Iedere gemeente van de Republiek diende volgens artikel 1 van titel II een tabel (*tableau*) aan te leggen van

296. Titel III, art. 1.

297. Titel III, art. 3.

298. De statistieken van het ancien régime hadden hoofdzakelijk een fiscaal karakter; evenzo de allereerste statistieken in de Franse Republiek (vgl. voorgaande telling p. 243). Na enkele jaren zouden statistieken met andere doeleinden gevraagd worden, waaronder vele met politieke bedoelingen, o.a. de hier besproken telling. Cfr. H. COPPEJANS-DESMEDT, *Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, dl. CXXVII, Brussel, 1960, p. 2-4. Herhaaldelijk werd door de overheid aangedrongen op de uitvoering van de wet van 10 vendémiaire IV in politiek opzicht; zo bijv. door de minister van Politie en het departementsbestuur nopens art. 3 (resp. 20 en 25 frimaire V; zie R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 141, repertoriumnummers 3766 en 3798) en door Bouteville, commissaris van de Franse Regering in de Verenigde Departementen (3 nivôse V; zie IBIDEM, repertoriumnummer 3838).

299. De minister spreekt soms van «le dénombrement général de la République». Cfr. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 43.

de namen, leeftijd, staat of beroep, woonplaats en tijdstip van inwijking in de gemeente van alle inwoners boven 12 jaar³⁰⁰.

De leden van het gemeentebestuur³⁰¹ werden met het opstellen ervan belast. Binnen tien dagen zou de departementale administratie gedrukte modellen van deze tabel zenden. Binnen een zelfde termijn moesten deze modellen ingevuld worden en een afschrift ervan aan de administratie van het departement en — voor de gemeenten met min dan 5.000 inwoners — aan de gemeentelijke administratie van het kanton gestuurd³⁰².

Ten opzichte van de burgers die minder dan één jaar in de gemeente of het kanton gedomicilieerd waren, werd een speciale maatregel getroffen: hun werd opgelegd zich persoonlijk te melden bij de gemeentelijke administratie en hun naam, leeftijd, staat of beroep, en hun laatste domicilie bekend te maken³⁰³.

De sancties die de wet in geval van nalatigheid van ambtenaren of burgers voorzag, hingen samen met de bedoeling ervan hierboven uiteengezet. De gemeentelijke ambtenaren die in gebreke bleven t.o.v. de eerste drie artikels van titel II over de wijze en termijn van

300. Art. 1: «Il sera fait et dressé dans chaque commune de la République, un tableau contenant les noms, âge, état ou professions de tous ses habitants au-dessus de l'âge de douze ans, le lieu de leur habitation, et l'époque de leur entrée sur la commune».

301. Titel II, art. 2: «Les officiers municipaux dans les communes dont la population s'élève au-dessus de cinq mille habitants, l'agent municipal ou son adjoint, dans les communes dont la population est inférieure à cinq mille habitants, formeront le tableau prescrit par l'article précédent».

302. Titel II, art. 3. Bij besluit van 9 brumaire IV (31 oktober 1795), achteraf gewijzigd bij besluit van 26 pluviôse IV (15 februari 1796), werd het Leiedepartement ingedeeld in 28, resp. 40 kantons. De gemeenten met tenminste 5000 inwoners vormden een onafhankelijk kanton; de minder bevolkte gemeenten werden met drie of meer samengevoegd tot één kanton. Ieder kanton had een «administration municipale» en een vrederechter.

303. Titel III, art. 4.

uitvoering van de tabel, zouden, volgens het vierde artikel van dezelfde titel, persoonlijk instaan voor de schadevergoedingen voor gewelddaden, op het grondgebied van de gemeente gepleegd³⁰⁴.

Ook gewone burgers konden in bepaalde omstandigheden sancties oplopen als ze niet in de bevolkingstabel opgenomen waren. Wanneer iemand zijn kanton verliet, moest hij in het bezit zijn van een paspoort dat o.a. het nummer vermeldde waaronder hij in de «bevolkingstabel» opgenomen was³⁰⁵. Bezat hij zulk paspoort niet dan werd hij gearresteerd. Kon hij dan niet binnen 20 dagen het bewijs leveren van zijn inschrijving in de bevolkingstabel van zijn woonplaats dan stond hij als vagebond voor de bevoegde rechtbank terecht³⁰⁶.

Bij de wet was het model van de gevraagde bevolkingstabel gevoegd dat hier volgt³⁰⁷.

MODELE

Du Tableau contenant le nombre et les noms, âge, état ou profession des Habitans de la Commune de, le lieu de leur domicile, et l'époque de leur entrée sur ladite Commune.

N ^o	NOMS des habitans en-dessus de 12 ans	AGE	ETAT ou profession	DOMICILE des habitans par hameau ou par rue.	EPOQUE de l'entrée sur la Commune.	DUREE du séjour	ENFANS en-dessous de 12 ans.
1er	Pierre Valence	40	Charpentier	Hameau de.. ou rue de..	1er Mai 1790	5 ans.	
2	Marie Pille	35	Sa femme	Idem	15 Sept. 1790		
3	Claude	15	Son fils	Idem			

304. Titel II, art. 4.

305. Titel III, art. 1 en 3.

306. Titel III, art. 6 en 7.

307. Dit model komt o.a. voor bij de uitgave van de wet in *RECUEIL des arrêtés des Représentants du Peuple et des Autorités Constituées depuis l'établissement du Conseil de Gouvernement pour la Belgique et Pays adjacens*, dl. III, Brussel (HAYEZ), jaar IV, p. 73.

Uit de ingevulde voorbeelden van het model blijkt dat men met «nummer» een individueel volgnummer bedoelde, dat het voor kinderen die bij hun ouders woonden volstond wanneer men alleen de voornaam vermeldde en dat de leeftijd in volledige jaren mocht opgegeven worden. Voor gehuwde vrouwen plaatste men in de vierde kolom *sa femme*, voor kinderen die bij hun ouders inwoonden *fil*s of *fil*le. In de andere gevallen krijgt men hier een principieel belangrijke inlichting voor de sociaal-economische geschiedenis; bij gebrek aan nadere richtlijnen van hogerhand zal de waarde ervan echter helemaal afhangen van de zorg en de competentie van de plaatselijke tellers. Voor het tijdstip van inwijking gaf men in het voorbeeld de volledige datum aan, de duur van het verblijf werd in volledige jaren uitgedrukt; men notere het belang van deze migratiegegevens die in deze 19de eeuw zo zelden volledig voorkomen. In de laatste kolom werd niets ingevuld.

Er zij opgemerkt dat in de tekst van de wet en ook van het model *lieu de habitation* en *domicile* blijkbaar als synoniem worden opgevat, evenals *habitant* en *domicilié*.

b) *Omzendbrieven van de minister van Binnenlandse Zaken over de uitvoering van de wet van 10 vendémiaire IV.*

De zeer korte uitvoeringstermijn (tien dagen voor de gemeentelijke overheden) werd niet in acht genomen, niettegenstaande de sancties in de wet voorzien.

Tot in het jaar VII zou het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat deze tabellen blijkbaar van groot belang achtte, door omzendbrieven op spoedige uitvoering van de wet aandringen. Deze brieven zijn gedateerd

2 germinal IV (22 maart 1796)³⁰⁸, 4 messidor IV (22 juni 1796), 28 nivôse V (17.01.1797), 15 fructidor VI (1 september 1798) en 11 frimaire VII (1 december 1798)³⁰⁹. Overigens lag het rond 1800 zeker in de bedoeling van de minister dat deze naamlijsten jaarlijks zouden aangevuld of vernieuwd worden³¹⁰. De uitvoering schijnt dus in twee fasen te verlopen; een eerste reeks omzendbrieven is in het jaar IV en in het begin van het jaar V gesitueerd en sluit chronologisch aan bij de uitvaardiging van de wet. Daarna volgt een lange pauze gevolgd door een tweede reeks omzendbrieven gesitueerd einde jaar VI (sept. 1798) en begin jaar VII (einde 1798).

Op sommige plaatsen werd inderdaad tijdens het jaar VI nog aan deze telling gewerkt, elders begon men opnieuw tijdens het jaar VII. Op vele plaatsen zijn daarvan archiefstukken bewaard. Zoals op veel gebieden is ook hier de administratieve organisatie van het Directoire vruchtbaar geweest³¹¹.

2) Voor België

*Besluit van 27 vendémiaire IV (19 oktober 1795) uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk*³¹².

Door dit besluit werd de wet van 10 vendémiaire IV ook in België van kracht³¹³; het ingevulde model werd mee afgedrukt.

308. PAS, 1e reeks, dl. VII, p. 290. Art. 6 beveelt de gemeentelijke administraties de «tableaux de population» door titel II van de wet van 10 vendémiaire IV voorgeschreven binnen 10 dagen aan de departementale administratie te doen geworden, als dit nog niet gebeurd is.

309. Deze en de drie voorgaande omzendbrieven werden vermeld door M. REINHARD, *Pop., Révol. Emp.*, p. 42 en IDEM, *Supplement*, p. 6.

310. Ongedateerd stuk in ARCH. NAT. PARIJS, F²⁰103, bewaard tussen andere stukken van het jaar VIII. Tekst in bijlage 18.

311. Cfr. M. REINHARD, *o.c.*, p. 43.

312. RECUEIL des arrêtés des Représentants du Peuple et des Autorités Constituées depuis l'établissement du Conseil de Gouvernement pour la Belgique et Pays adjacens, dl. III, Brussel, (HAYEZ), jaar IV, p. 66-73.

313. Verscheidene exemplaren bewaard in R.A. BRUGGE, F.H., nr. 325.

3) Voor het Leiedepartement

In het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen is een bundel bewaard thans getiteld «Wetten van het jaar IV, Vendémiaire»³¹⁴, die een tiental exemplaren bevat van de tekst van het besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk van 27 vendémiaire IV³¹⁵, inhoudende de uitvaardiging van de wet van 10 vendémiaire IV. De tekst is gedrukt in de vorm van een brochure van 8 blz., en bevat ook het model van bevolkingstabel met ingevulde voorbeelden dat erbij hoort. Wanneer de bestuursinstanties van de negen geannexeerde departementen deze brochures verspreid hebben blijft onbekend. Evenmin weten wij of het bestuur van het Leiedepartement ze verder aan de gemeenten doorgaf; misschien gebeurde dit naar aanleiding van zijn besluit van 15 brumaire VII (5 nov. 1798)³¹⁶.

De besluiten en omzendbrieven in het Leiedepartement opgesteld ter uitvoering van de wet van 10 vendémiaire IV werden opgezocht binnen de perken die wij in de inleiding op dit artikel aanduidden³¹⁷. In een eerste categorie plaatsen wij de besluiten en omzendbrieven waarvan de tekst in het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen bewaard bleef. De tweede categorie bevat slechts één omzendbrief waarvan het origineel niet in de door ons geraadpleegde bundels van dit archief teruggevonden werd, maar waarvan de inhoud in de correspondentie gelijkgesteld wordt met andere waarvan de oorspronkelijke tekst wel gekend is.

Eerste categorie: omzendbrieven waarvan het origineel bewaard is.

314. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 325.

315. Cfr. p. 309.

316. Cfr. p. 313.

317. Cfr. p. 234-235.

a) *Gedrukte omzendbrief van 23 vendémiaire V (4 oktober 1796) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten*³¹⁸.

In deze omzendbrief werd gevraagd de bevolkingstabellen (*tableau de population*) vereist door de wet van 10 vendémiaire IV in te leveren vóór 10 brumaire V (31 oktober 1796). Een model van deze tabel werd er bijgevoegd. Het was helemaal gelijkvormig aan het model bij het besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk van 27 vendémiaire IV voornoemd.

Men notere dat deze circulaire vermeld werd in het merendeel van de documenten in de bundels die nominatieve tellingen bevatten³¹⁹ en ook in het algemeen overzicht van de bevolking van het departement in hetzelfde Brugse Rijksarchief bewaard³²⁰.

b) *Gedrukte omzendbrief van 7 frimaire V (27 november 1796) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten*³²¹.

Op dit ogenblik, d.i. bijna een maand na de vastgestelde termijn, had het departementaal bestuur nog geen enkel antwoord ontvangen. Het drong bijgevolg aan op een spoedige uitvoering van de wet van 10 vendémiaire IV en van zijn voorgaande omzendbrief van 23 vendémiaire V. Op de gemeenten die op 25 frimaire V (15 december 1796) daaropvolgend nog niet zouden voldaan hebben, zouden de sancties toegepast worden, bepaald in artikel 22 van het decreet van 27 maart 1791

318. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 267. Tekst in bijlage 19. In de briefwisseling wordt deze omzendbrief door de gemeentebesturen meestal «lettre circulaire» of «circulaire» genoemd. In R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1236 en 1237 ook «lettre».

319. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237 tot 1245.

320. R.A. BRUGGE, *Kaarten en Plans*, nr. 111. Cfr. *infra* p. 318-319.

321. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 268. Tekst in bijlage 20. Deze omzendbrief werd in de briefwisseling van de gemeenten meestal «lettre circulaire» of «circulaire» genoemd, maar ook soms «lettre». Deze laatste benaming o.a. in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237 en 1244.

(d.i. het zenden van een commissaris die op kosten van de nalatige gemeente de vereiste tabel zou opmaken)³²².

Ook deze circulaire werd vaak in de briefwisseling van de gemeenten vermeld³²³, en ook in het reeds vernoemde algemeen overzicht van de bevolking van het departement³²⁴.

c) *Gedrukt besluit van 5 nivôse V (25 december 1796) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement*³²⁵, gestuurd aan alle kantonmunicipaliteiten.

Tien dagen na de limietdatum door de voorgaande omzendbrief vastgesteld, stelde het hoofdbestuur van het Leiedepartement vast dat, op zeven uitzonderingen na, alle gemeenten in gebreke bleven de gevraagde tabellen op te maken.

Zich baserend op artikel 22 van het decreet van 27 maart 1791 legde het departementaal hoofdbestuur de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de «algemene bevolkingstabellen» in handen van de commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de nalatige gemeentebesturen; deze moesten de tabel doen opstellen vóór 20 nivôse daaropvolgend (9 januari 1797); voor iedere dag die verliep tussen de bekendmaking van dit besluit aan het gemeentebestuur en het beëindigen van de bevolkingstabel zouden de genoemde commissarissen 9 pond in speciën van het nalatige gemeentebestuur ontvangen.

Slechts éénmaal werd dit besluit in de door ons geëxcerpeerde briefwisseling van de gemeentebesturen vermeld³²⁶.

322. Cfr. volgend besluit.

323. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237, 1239, 1244.

324. R.A. BRUGGE, *Kaarten en Plans*, nr. 111. Cfr. infra p.318-319.

325. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 269. Tekst in bijlage 21.

326. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1244. Het wordt «arrêté» d.i. besluit, genoemd.

d) *Gedrukt besluit van 15 brumaire VII (5 november 1798) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement*³²⁷.

Zoals de inleiding van dit besluit verklaarde, werd het uitgevaardigd «naar aanleiding van de laatste opstandige samenscholingen». Met deze «samenscholingen» werden natuurlijk de beroerten van de Boerenkrijg in West-Vlaanderen bedoeld, die pas acht dagen voordien hun hoogtepunt kenden en waarvan de laatste schermutselingen nog op 3 november te Kuurne plaatsgrepen³²⁸.

Tengevolge van deze ongeregelheden besloot het hoofdbestuur van het Leiedepartement de wet van 10 vendémiaire IV opnieuw, en wel bij de tekst van dit besluit zelf, in de twee talen, te laten afdrukken en die wet overal waar het nodig bleek te doen bekendmaken en aanplakken opdat zij in haar volle draagwijdte zou toegepast worden.

Deze draagwijdte werd verder nog uitvoerig verklaard in de overige artikels van het besluit, die commentaar leveren op de titels I, IV en V van voornoemde wet, handelend over de burgerlijke verantwoordelijkheid van de gemeenten voor de gewelddaden op hun grondgebied gepleegd. De nadruk in dit besluit lag dus hoofdzakelijk op de verantwoordelijkheid van de gemeenten voor de schade toegebracht tijdens de Boerenkrijg: op grond van dit principe zou hen trouwens kort nadien een zware boete opgelegd worden³²⁹. Titel II over de naamlijsten van de bevolking wordt zonder commentaar afgedrukt.

327. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 325. Tekst in bijlage 22.

328. Cfr. J. DESMET, *De Boerenkrijg in het Leiedepartement*, in *Biekorf*, dl. XXXII, 1926, p. 169-184, en P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française (1792-1814)*, dl. III, Brussel 1926, p. 362-363.

329. Cfr. P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française (1792-1814)*, dl. III, Brussel 1926, p. 572-583.

Ons is één gemeente bekend waar deze omzendbrief aanleiding gaf tot het opstellen van een «bevolkingstabel» overeenkomstig de wet van 10 vendémiaire IV³³⁰.

e) *Gedrukt besluit van 13 ventôse VII (3 maart 1799) van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement*³³¹.

In de motivatie van dit besluit werd nogmaals de politieke bedoeling vooropgezet: de rust van de vredelievenden verzekeren, de handel en wandel van de kwaadwilligen aan het licht brengen. Er werd verordend dat, zoals vereist door titel I van de wet van 10 vendémiaire IV, alle inwoners ouder dan 12 jaar in het *registre de population* van hun gemeente zouden ingeschreven worden, zo dit nog niet gebeurd was. De commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de kantonmunicipaliteiten dienden dit register te doen opstellen door diegenen aangeduid in de wet³³².

Meer nog: volgens art. 2 van dit besluit diende aan alle ingeschrevenen een gedrukt uittreksel van deze inschrijving afgeleverd, waarvan het model gegeven werd. Blijkens dit model gold dit uittreksel slechts voor één republikeins jaar. Met dit uittreksel mochten de inwoners zich vrij *in* hun kanton verplaatsen; wanneer ze het kanton verlieten dienden ze echter drager te zijn van een paspoort zoals voorzien in titel II van de wet van 10 vendémiaire IV³³³. Overtreders stonden voor de politie terecht: *pour y être statué ce qu'il appartiendra*³³⁴.

330. R.A. BRUGGE, F.H., nr. 1238: «*Tableau de population de la commune de Dadizele, formé après l'arrêt du Département du 15 brumaire VII, conformément à la loi du 10 vendémiaire IV*».

331. R.A. BRUGGE, F.H., nr. 305. Tekst in bijlage 23.

332. Art. 1.

333. Art. 3.

334. Art. 4. Waarschijnlijk bedoelt men hier dezelfde sancties voorzien in titel III, art. 6 en 7, tegen degenen die geen paspoort hadden, nl. binnen de 20 dagen het bewijs leveren van zijn inschrijving in het «bevolkingsregister» of de «bevolkingstabel» van zijn woonplaats, zoniet dagvaarding als vagebond voor de bevoegde rechtbank.

Deze strenge controlemaatregelen voor het verkeer van personen *binnen* het kanton lijken ons persoonlijk voor bevolkte gemeenten zeer omslachtig, en wellicht ingegeven door de vrees voor meer ongeregelde heden in de aard van de recente «Boerenkrijg». Het is weinig waarschijnlijk dat hieraan streng de hand werd gehouden, temeer daar wij verder geen enkele nieuwe aanmaning nopens deze verplichting aantreffen.

Dit besluit werd in de twee landstalen gedrukt, uitgeplakt en afgekondigd waar nodig. De commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de kantonmunicipaliteiten dienden rekenschap te geven van de uitvoering ervan³³⁵.

f) *Gedrukt besluit van 3 messidor VII (21 juni 1799), van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement*³³⁶.

Dit besluit werd getroffen naar aanleiding van de eis van de Commissaris van het Uitvoerend Bewind bij het departementaal bestuur.

De eerste twee artikels waren speciaal gewijd aan de «bevolkingstabellen» vereist door de wet van 10 vendémiaire IV. Deze tabellen, zo verordende het departementaal bestuur, moesten onmiddellijk opgesteld worden door de personen in de wet aangeduid en een dubbel diende binnen de tien dagen naar dit bestuur verzonden. Na verloop van deze termijn zou het departementaal bestuur een speciale commissaris afvaardigen met de opdracht de bevolkingstabel op te stellen op kosten van de nalatige leden van het gemeentebestuur persoonlijk.

De overige artikels van dit besluit handelen over de paspoorten waarvan eveneens in de wet van 10 vendémiaire IV sprake was.

Tweede categorie: omzendbrief waarvan het origineel niet bewaard is.

335. Art. 5.

336. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 312. Tekst in bijlage 1.

Omzendbrief van 18 pluviôse V (6 februari 1797) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement.

In de door ons geraadpleegde bundels met nominatieve tellingen wordt deze omzendbrief slechts éénmaal vermeld, nl. in een statistiek op 31 mei 1797 door het Kortrijkse Stadsbestuur opgesteld als antwoord op de brief van 27 floréal V (16 mei 1797) van het departementaal bestuur³³⁷. De statistiek gaf het aantal inwoners van de stad ouder en jonger dan 12 jaar, cijfers die blijkens het afschrift van de statistiek steunden «op de bevolkingstabel opgemaakt overeenkomstig de omzendbrieven van het hoofdbestuur van het Leiedepartement van 23 vendémiaire, 7 frimaire en 18 pluviôse laatstleden». De omzendbrief van 18 pluviôse V werd dus in dit opschrift helemaal gelijkgesteld met de omzendbrieven onmiddellijk ervoor aangehaald waarvan wij weten dat zij inderdaad deze nominatieve «bevolkingstabel» eisten die gevraagd was door de wet van 10 vendémiaire IV. Behoudens vergissing van het Kortrijkse Stadsbestuur, waardoor het bijvoorbeeld een brief van het departementaal bestuur aan Kortrijk alléén gericht als departementale omzendbrief zou bestempen, is het dus duidelijk dat de omzendbrief van 18 pluviôse ook opgemaakt werd in uitvoering van de telling opgelegd door de wet van 10 vendémiaire IV.

Als *besluit* van dit overzicht van de bestuursmaatregelen in het Leiedepartement weze het volgende aangeept:

337. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1237. Statistiek ingesloten bij brief van 10 prairial V van het stadsbestuur van Kortrijk aan het hoofdbestuur van het Leiedepartement. De statistiek draagt als opschrift: «Relevé général d'après le tableau de la population formé en conformité des circulaires de l'administration centrale du département de la Lys du 23 vendémiaire, 7 frimaire et 18 pluviôse derniers».

1° De twee fasen in de uitvoering van de wet die wij in de spreiding van de ministeriële omzendbrieven over de jaren 1796 tot 1799 meenden te onderkennen³³⁸ vindt men, met een verschuiving van enkele maanden, terug in de departementale circulaires: een eerste reeks verscheen in het jaar V (1796), d.i. één jaar na de uitvaardiging van de wet, een tweede reeks volgde, na een lange pauze, in het jaar VII (einde 1798 tot midden 1799).

2° Naar onze mening werd in elk van deze fasen van alle gemeenten van het departement een nominatieve telling geëist. Argumenten voor deze hypothese zijn: ten eerste: de lange pauze tussen de twee fasen (bijna 2 jaar); ten tweede: het feit dat in het eerste besluit van de tweede fase geen sprake was van enige beperking tot de gemeenten waar nog geen dergelijke naamlijst was opgesteld; en ten derde: vooral het feit dat voor verscheidene gemeenten (wij controleerden ze niet alle) zulke telling werd opgemaakt én in 1796-97 én in 1799³³⁹.

3° De politieke bedoeling die bij de wet van 10 vendémiaire IV voorzat, trad in de tweede reeks omzendbrieven nog meer op de voorgrond, in verband met de onlusten van de Boerenkrijg.

4° In geen enkele van deze departementale maatregelen werden nadere instructies gegeven over de concrete wijze waarop de tellers dienden te werk te gaan en ook niet of ze eventueel moesten betaald worden voor hun werk.

338. Cfr. p. 309.

339. O.a. Moorsele: 2 tellingen in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1238 en 1245; Brugge, *IBIDEM*, nrs. 1235 en 1243.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

Alle nominatieve tellingen in het archief der Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen bewaard, werden opgemaakt in de periode 1796-1799³⁴⁰, d.i. het tijdvak waarin ook de departementale omzendbrieven en besluiten over de wet van 10 vendémiaire IV verschenen.

Genoemde omzendbrieven, voor zover ons bekend, verschenen in twee fasen: een eerste groep in 1796, een tweede in 1798-99.

In hoeverre en wanneer in elk van deze fasen alle gemeenten de gevraagde telling opmaakten is een kwestie die buiten het bestek van dit artikel valt; wij noteerden alleen dat de nominatieve tellingen uit de jaren 1796-99 die thans nog in het departementaal archief bewaard zijn, samen met andere tellingen en gelijktijdige correspondentie daaromtrent, negen omvangrijke bundels beslaan³⁴¹, en dat de laatste nominatieve tellingen van november-december 1799 (frimaire VIII) dateren³⁴². Tevens blijkt ook dat er soms verwarring ontstond met de uitvoering van de wet van 19-22 juli 1791³⁴³.

Volledigheidshalve dient hier tenslotte nog gewag gemaakt van een archivalische bron die blijkens haar titel in verband staat met de wet onder dit nummer behandeld.

Het is een ongedateerd overzicht van de bevolking van alle gemeenten van het departement, verdeeld in

340. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237-1245.

341. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237-1245.

342. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1245.

343. Cfr. *supra* p. 240, voetnoot 20.

twee leeftijdsklassen, nl. boven en beneden 12 jaar³⁴⁴, in de onvolledig bewaarde titel werd gewag gemaakt van de wet van 10 vendémiaire IV en van de departementale circulaires van 23 vendémiaire en 7 frimaire V, welke circulaires, zoals de lezer weet, inderdaad de uitvoering voorschreven van de nominatieve telling door de wet vereist³⁴⁵.

Latere circulaires of besluiten over hetzelfde onderwerp werden in de titel niet vernoemd. Daarom mag geredelijk worden aangenomen dat dit overzicht opgemaakt werd vóór het verschijnen van de besluiten van 5 november 1798 en 21 juni 1799³⁴⁶. Het moet echter niet noodzakelijk opgesteld geweest zijn vóór 5 nivôse V (25 december 1796) vermits het besluit dat op deze datum verscheen niet gericht was tot alle gemeentebesturen, maar slechts tot de nalatige onder hen en dus niet noodzakelijk in de titel van het overzicht diende vermeld³⁴⁷. Waarschijnlijk dateert het overzicht zelfs van na 31 mei 1797, datum waarop het Kortrijkse gemeentebestuur de cijfers voor deze stad, die in het overzicht voorkomen, vaststelde³⁴⁸.

Wanneer men op bovengenoemde gronden aanneemt dat het departementaal overzicht tussen 31 mei 1797 en 5 november 1798 opgemaakt werd, betekent dit dan dat op dat ogenblik alle gemeenten een nominatieve telling

344. R.A. BRUGGE, *Kaarten en plans*, nr. 111. Dit overzicht werd gepubliceerd door J. DESMET, *De eerste volksoptelling in het Leyedepartement*, in *Biekorf*, dl. XXXIII, 1927, p. 203-207. Zonder zijn bronnen aan te geven verklaart de auteur dat «de eerste optelling geschiedde in december 1796». Voor de vervaardiging van het overzicht zullen wij echter een andere datering voorstellen.

345. De titel, voor zover bewaard, luidt: «Administration Centrale du Département de la Lys (...) la Population du Département de la Lys (...artic) le 1 du titre 2 de la Loi du dix vendémiaire an IV et des circulaires de ... 23 vendémiaire et 7 frimaire an V de la République Française».

346. Cfr. p. 313-315.

347. Cfr. p. 312.

348. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1237. Statistiek van 12 prairial V. Voor de titel: zie p. 316, voetnoot 337.

hadden opgesteld overeenkomstig de wet van 10 vendémiaire IV, zoals de titel van het overzicht suggereert? Wij menen dat niet te mogen bevestigen. Voor het opstellen van dit overzicht waren die nominatieve tellingen immers geenszins noodzakelijk; het volstond toch dat de gemeenten het aantal inwoners opgaven ouder en jonger dan 12 jaar, eventueel daarbij beweerend dat die opgave op een nominatieve telling stéunde.

Een bevestiging van deze hypothese vinden wij in hierboven vermelde opgave van de Kortrijkse bevolking op 31 mei 1797 in twee leeftijdskategorieën, nl. ouder en jonger dan 12 jaar. Deze opgave draagt als titel: *Relevé général du canton de Courtrai d'après le tableau de la population formé en conformité...* etc.³⁴⁹ (d.i. algemene staat van het kanton Kortrijk naar de bevolkingstabel...) en werd volgens de begeleidende brief opgemaakt als antwoord op de brief van 27 floréal V (16 mei 1797) van het departementaal bestuur, op een ogenblik dat de «*cahiers de population*» (d.i. waarschijnlijk naamlijsten) nog niet voltooid waren³⁵⁰.

Ook het gemeentebestuur van Izegem ontving de «brief» van 27 floréal V en antwoordde op 24 prairial V (12 juni 1797) met een *relevé général*³⁵¹, hoewel in de door ons geraadpleegde gemeentelijke en departementale bronnen evenmin een nominatieve telling uit die periode bekend is.

349. Cfr. p. 316.

350. Cfr. p. 316 voetnoot 337. Uittreksel uit de brief: «Pour satisfaire à l'objet de votre lettre du 27 floréal dernier, nous vous envoyons ci-joint le relevé de la population des communes de..... Nous tâcherons cependant Citoyen Commissaire, de ne pas encourir la sévérité qui pourrait être déployée contre les administrtrtions insouciantes et c'est pour cet effet que nous nous sommes hâtés de faire compléter de suite les cahiers de notre population».

351. S.A. IZEGEM, 18.7.I, *Reg. van briefw.* 1797-1798 (Inv. 26), nr. 5: «24 prairial V. En réponse à votre lettre du 27 floréal dernier, je vous envoie le relevé général de la population de notre canton».

Het is bijgevolg zeer waarschijnlijk dat het algemeen overzicht van het departement ten minste gedeeltelijk op dergelijke *relevés généraux* gebaseerd is en niet op de nominatieve tellingen vereist door de wet van 10 vendémiaire IV. Toch had dit departementaal overzicht het voordeel dat het, zo nodig, bij het landsbestuur de indruk kon wekken dat aan genoemde wet voldaan was.

4. Telling van de bevolking jonger en ouder dan 10 jaar.

A. Normatieve teksten

1) Voor Frankrijk

*De tabelle van de generaele bevolkinge... ten jaere 1796 bevonden binnen de prochie van Handtsaeme, opgemaakt op 8 februari 1796³⁵² bij order der Fransche republique van daeten 30 frimaire 4e jaer (21 december 1795), geeft een naamlijst van de bevolking van deze gemeente in twee leeftijdsgroepen: boven de tien jaeren en onder de tien jaeren. Zij is samengebonden met een gelijkaardige lijst voor Kortemark, een uittreksel uit de bevolkingstabel van Torhout opgemaakt volgens het besluit van 27 frimaire III³⁵³, die voor dezelfde leeftijdsgroepen alleen de getallen geeft, en de begeleidende brief van de commissaris van het Uitvoerend Bewind van het kanton Torhout die alles op 2 april 1796 (13 germinal IV) naar het departementsbestuur zond *comme les ci-devant municipalités m'ont remises*. Deze leeftjidsindeling treft men voordien slechts aan in de telling van het jaar III, hiervoor besproken, maar verder lijkt er geen verband te bestaan, vermits laatstgenoemde telling officieel op 15 februari 1795 werd afgesloten³⁵⁴ en de eigenlijke bestaansmiddelen als voornaamste object had.*

352. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1241.

353. Zie boven p. 250.

354. Zie boven p. 263. In het arrondissement Oost-Vlaanderen was men er nog mee bezig op 19 maart 1795: zie p. 302.

Overigens konden wij nog niet de hand leggen op het eerstgenoemd order der Franse republiek dd. 30 frimaire IV (21 december 1795).

2) Voor het Leiedepartement

*Gedrukte omzendbrief van 10 pluviôse IV (30 januari 1796) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle gemeenten*³⁵⁵.

De gemeenten werden verzocht binnen de zes dagen een tabel (*tableau*) op te sturen bevattend het aantal inwoners van de gemeente boven 10 jaar en het aantal onder 10 jaar. De reden van de dringende behoefte aan deze gegevens werd slechts vaag omschreven: daar vroegere inlichtingen over de bevolking aan het Hoofdbestuur van het Leiedepartement (de cijfers van de telling van bevolking en bestaansmiddelen?) verstrekt, klaarblijkelijk onjuist waren, had dit bestuur thans nood aan een betrouwbare basis voor sommige van zijn verrichtingen.

In geval van nalatigheid zouden (traditionele) sancties toegepast worden nl. het zenden van een commissaris die de telling (*recensement*) moest voltooien op kosten van het gemeentebestuur dat in gebreke bleef. Van wetten of besluiten van hogerverhand werd verder geen gewag gemaakt; toch menen wij dat, gezien alleen het hogervermeld *order der Fransche republiek* van 30 frimaire IV (21 dec. 1795) in deze periode een dergelijke leeftijdsindeling vraagt, het verband met onderhavige omzendbrief van het Leiedepartement zeer waarschijnlijk is.

Hierbij dient verder genoteerd dat de hogervermelde brief van de commissaris van het Uitvoerend Bewind van het kanton Torhout dd. 2 april 1796 een antwoord was op een brief van de commissaris van het 5e Bureau van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement dd. 25

355. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 256. Tekst in bijlage 24.

ventôse IV (15 maart 1796). In verband met bevolkingstellingen werden in de bewaarde archieven ook nog de brieven van 15 pluviôse IV (4 februari 1796) en 19 floréal IV (8 mei 1796), uitgaande van het voornoemde Hoofdbestuur geciteerd³⁵⁶, zonder dat het precies blijkt over welke telling het gaat.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

In het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen bevinden zich drie identieke niet ondertekende staten van de bevolking (*état de la population*) van alle gemeenten van het departement, verdeeld in twee leeftijdskategorieën, nl. jonger en ouder dan 10 jaar, geldend, volgens de titel, voor het jaar IV³⁵⁷.

Het jaartal en de indeling in leeftijdskategorieën maken het zeer aannemelijk dat deze staten het resultaat zijn van de hier besproken departementale omzendbrief, temeer daar verscheidene bevolkingcijfers verschillen van de uitslagen van de telling van het jaar III.

Daarbuiten zijn nog van enkele gemeenten bevolkingcijfers van het jaar IV bewaard, die dezelfde leeftijdsindeling vertonen en dus met deze telling verband kunnen houden³⁵⁸.

5. Bevolkingsstaat van het jaar IV volgens de burgerlijke stand.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

a) *Omzendbrief van 4 prairial IV (23 mei 1796) van de minister van Binnenlandse Zaken*³⁵⁹.

356. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237-39.

357. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2828: «*Etat de la population du département de la Lys. An 4me*». (3 exemplaren).

358. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237-1239, 1242.

359. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 44, nr. 19.

b) *Brief van 20 messidor IV (8 juli 1796) van de minister van Binnenlandse Zaken*³⁶⁰.

c) *Brief van 2 complémentaire IV (18 sept. 1796) van de minister van Binnenlandse Zaken (1e afdeling) aan de commissaris van het Uitvoerend Bewind van de departementen... (O.a. Leiedepartement)*³⁶¹.

d) *Omzendbrief van einde germinal VI (april 1798) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de 68 departementen die op de vorige nog niet geantwoord hadden*³⁵⁹.

Zoals onder het Ancien Regime werden tegelijk bevolking en vee geteld.

M. Reinhard haalt de tekst van de omzendbrieven sub a) en d) niet aan; hij zegt alleen maar dat de nauwkeurige inhoud van de gevraagde staten uit de antwoorden bleek, nl. wat het demografisch gedeelte betreft: een indeling van de bevolking naar geslacht en burgerlijke stand in 6 rubrieken, waarvan de eerste vier ook al weer aan het Ancien Regime ontleend zijn:

- 1° Aantal gehuwde mannen of weduwnaars.
- 2° Aantal gehuwde vrouwen of weduwen.
- 3° Aantal ongehuwde mannen van alle leeftijd.
- 4° Aantal ongehuwde vrouwen van alle leeftijd.
- 5° Aantal levende verdedigers van het vaderland.
- 6° Aantal overleden verdedigers van het vaderland.

Naar de brief van 20 messidor IV (sub b) wordt gerefereerd in de omzendbrief van het Leiedepartement dd. 6 en 7 vendémiaire V als bevattende een vraag naar de telling van de dieren, die dan toch in één adem vernoemd wordt met de staten van de bevolking³⁶⁰.

De brief van 2 complémentaire IV (sub c) bezorgt ook

360. Verwijzing ernaar in de omzendbrief van het bestuur van het Leiedepartement, dd. 6 en 7 vendémiaire V (zie hierna, p. 325 en voetnoot 363).

361. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 244. Tekst in bijlage 25.

geen verdere details, en is zelfs zo vaag (*dénombrement de la République, états de population*) dat alleen een verwijzing in de rand naar een departementale circulaire van 6 vendémiaire V³⁶² ons toeliet te besluiten dat hij op deze telling betrekking had. Belangwekkend is wel dat in de inleiding gewag wordt gemaakt van het wantrouwen van de bevolking t.o.v. die telling, dat zelfs aanleiding gaf tot de weigering van een deel van de bestuursleden van de gemeenten om ze uit te voeren. De herinnering aan de winter 1794-1795 en de omstandigheden van de telling van het jaar III zal hier wel een rol gespeeld hebben, hoewel, als men de tekst letterlijk opneemt, het hier alleen om de telling van de bevolking gaat. De commissaris van het Uitvoerend Bewind bij het bestuur van het Leiedepartement werd verder gelast zijn nalatige collega's bij de kantonmunicipaliteiten aan te schrijven om ogenblikkelijk de telling door de gemeentebestuurders te doen uitvoeren, zoniet zouden speciale commissarissen op kosten van deze laatste benoemd worden.

2) Voor het Leiedepartement

*Omzendbrief van 6 en 7 vendémiaire V (27 en 28 september 1796) van het departementaal bestuur (3e Bureau) aan de nalatige commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de kantonmunicipaliteiten*³⁶³.

Volgens een randnota op de bewaarde minuut zijn deze omzendbrieven verzonden op 6 en 7 vendémiaire V. Na een verwijzing naar de ministeriële brief van 20 messidor IV voornoemd, wordt ongeveer letterlijk de tekst van dezelfde instantie dd. 2 complémentaire IV overgenomen.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

362. Zie hierna voetnoot 363.

363. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 154. Tekst in bijlage 26.

In het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen bevindt zich een bundel identieke, bijna alle gedrukte, formulieren uit het jaar IV (niet vóór prairial) en V, die letterlijk dezelfde categorieën van bevolking aangegeven als gevraagd in de ministeriële omzendbrief van 4 prairial IV en bovendien ook inlichtingen over het vee³⁶⁴. Vermits uit de voorgaande jaren geen dergelijke wetten of besluiten bekend zijn, betreft het hier onbetwistbaar antwoorden op de genoemde omzendbrief, ook al wordt deze nergens geciteerd.

Vermits de gedrukte formulieren, door het merendeel der gemeenten gebruikt, identiek zijn, nemen wij aan dat ze door het departementaal bestuur verspreid werden.

6. De zogenaamde volkstelling van 1801.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

a) *Omzendbrief van 26 floréal VIII (16 mei 1800) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁶⁵.

De minister stelde vast dat de pogingen, door de regering sedert het jaar IV ondernomen, om volledige statussen van de bevolking van de Republiek (*états complets de la population de la République*) te bekomen, spaak gelopen waren. Eén van de voornaamste oorzaken van die mislukking scheen hem de verscheidenheid en de menigvuldigheid van de gevraagde gegevens. Om dit te vermijden vroeg de minister thans op korte termijn een eenvoudige tabel (*tableau*) in te vullen, die alleen het resultaat van de telling (*dénombrement*) van de bevolking moest vastleggen. Deze tabel diende slechts vijf cijfers te bevatten, nl. deze van de gehuwde mannen

364. R.A. BRUGGE, F.H., nr. 1233. De titel van deze formulieren luidt: «*Dénombrement de la population du canton de... Département de la Lys, et des bestiaux de toute espèce qui existent dans ce canton*».

365. Cfr. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 50, nr. 26.

of weduwnaars, van de gehuwde vrouwen of weduwen, van de ongehuwde mannen, van de ongehuwde vrouwen en van de verdedigers van het vaderland.

De maires en adjoints van iedere gemeente zouden via de onderprefect twee gedrukte exemplaren van die tabel toegestuurd krijgen. Eén ervan dienden ze voor waar verklaard aan deze laatste terug te zenden. De onderprefect gaf ze door aan de prefect, die dan uiteindelijk een algemeen overzicht voor alle gemeenten aan de minister zond. Prefecten en onderprefecten diende de resultaten te controleren en zo nodig te doen verbeteren. De minister legde een sterke nadruk op de nauwkeurigheid en de snelheid (binnen de twee maanden) waarmede het werk diende verwezenlijkt te worden.

Bovendien moest de prefect de ontvangst van deze circulaire melden.

b) *Omzendbrief van 5 frimaire IX (26 november 1800) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁶⁶.

Daar 56 prefecten nog niet geantwoord hadden, stuurde de minister een rappel.

2) Voor het Leiedepartement

*Omzendbrief van 26 prairial VIII (15 juni 1800) van de prefect aan de maires*³⁶⁷.

Deze omzendbrief kopieert bijna letterlijk de paragrafen van de ministeriële brief (die echter niet vermeld wordt) die op de gemeentebesturen van toepassing zijn. De uitvoeringslimiet wordt streng op 20 messidor VIII (9 juli 1800) bepaald, d.i. zes dagen vóór de termijn aan de departementen gesteld.

366. M. REINHARD, *Supplément*, p. 6.

367. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, dl. I, Brugge, jaar IX, p. 48, circulaire nr. 22. Tekst in bijlage 27.

Overigens heeft de prefect de inleiding van de minister aangepast aan de plaatselijke toestanden: hij spreekt over twee jaar vergeefse inspanningen van het departementaal bestuur om volledige statussen van de bevolking van het departement te bekomen. En inderdaad, in de periode vanaf midden 1798 troffen we drie departementale omzendbrieven aan over de naamlijsten van de bevolking vereist door de wet van 10 vendémiaire IV, waarvan de eerste dateert van 5 november 1798 en de laatste, nl. deze van 3 messidor VII (21 juni 1799), ook de bevolkingsregisters in uitvoering van de wet van 19 juli 1791 vermeldt³⁶⁸.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leidedepartement.

De limietdatum aan de gemeenten opgelegd voor de uitvoering van de genoemde departementale circulaire was 20 messidor VIII (9 juli 1800); d.i. een kleine maand na het verschijnen ervan.

Rekening gehouden met de gebruikelijke vertraging in ieder administratie, is het best mogelijk dat de «Volkstelling van het Leidedepartement Jaar VIII», een tabel met de globale bevolking van alle gemeenten, op 27 brumaire IX (18 november 1800) ondertekend door de secretaris-generaal van de prefectuur, Hennissart³⁶⁹, op de resultaten van de «zgn. volkstelling van 1801» gesteund was. De bevolkingscijfers in deze tabel aangegeven, zijn immers verschillend van alle cijfers in gelijkaardige tabellen uit de omgevende jaren, zodat zij een afzonderlijke tellingsverrichting onderstellen.

Ook een *tableau de population de l'an 9* op 9 pluviôse X (29 januari 1802) naar de minister van binnenlandse

368. Zie hoger p. 313-315.

369. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2828: «Dénombrement de la population du Département de la Lys. An 8». Ondertekend: «Certifié véritable à Bruges, ce 27 brumaire an 9. Le secrétaire général de la Préfecture. Hennissart».

zaken gestuurd, was volgens de circulaire van 26 floréal VIII opgemaakt; dit *tableau* was reeds een correctief op de voorgaande tellingsresultaten die de prefect op 28 frimaire X (19 december 1801) had afgeleverd³⁷⁰.

7. De bevolking in het jaar IX en in 1789: een uitgebreide vergelijking met politieke en wetenschappelijke bedoelingen.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

*Omzendbrief van 9 prairial IX (29 mei 1801) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁷¹.

Deze omzendbrief moet gezien worden in het kader van de grote statistische beweging van het jaar IX: onder impuls van minister Chaptal zette zijn *Bureau de Statistique* een uitgebreide vergelijking op touw tussen de toestand in 1789 en deze in het jaar IX (23 sept. 1800-22 sept. 1801), op moreel, godsdienstig, cultureel, economisch en sociaal gebied. Het was het einde van een lange evolutie, een bekroning van de toenmalige stand van het onderzoek. Aanvankelijk, zoals in het hierna besproken demografisch gedeelte, was de aandacht meer gericht op de kwantitatieve statistiek of tabellenstatistiek, maar geleidelijk zag men in dat men op dit gebied nog veel te weinig ervaring, techniek en kennis bezat en keerde men terug tot de oudere kwalitatieve statistiek, de descriptieve methode. Het was de bedoeling van deze circulaires van Chaptal om in ieder departement een *Mémoire Statistique* te doen opstellen. Dit paste bij de encyclopedische geest van de Verlichting die nog bij de animators heerste, bij de centraliserende politiek van het Consulaat en diende blijkbaar

370. ARCH. NAT. PARIJS, F²⁰ 144.

371. Cfr. M. REINHARD, *Etude de la Population pendant la Révolution et l'Empire*, Gap, 1961, p. 52, nr. 28. (De onmiddellijk voorafgaande circulaire van germinal IX vermelden wij hier niet omdat er in het Leiedepartement geen spoor van enige realisatie is).

ook een propagandadoel: de toestand in het jaar IX zou in de ogen van de animators de weldaden van het nieuwe regime, ongeveer 10 jaar na de Revolutie, in het licht stellen.

Toch had men in het ministerie zijn krachten overschat: over de kwaliteit van de *mémoires* die klaar kwamen barstte na verloop van enige tijd zoveel kritiek los dat dit het einde betekende van de «verlichte» illusies van het *Bureau de Statistique*³⁷².

Volgens de hier behandelde omzendbrief van 9 prairial IX dienden over de bevolking twee tabellen ingevuld.

Het eerste deel van de eerste bevolkingstabel verdeelde de bevolking in 20 categorieën, als volgt getiteld: 1° het aantal mensen van alle leeftijden samen, met uitzondering van de militairen in dienst, in 1789; 2° in het jaar IX; 3° het aantal militairen in 1789; 4° in het jaar IX; 5° het aantal mannen in 1789; 6° in het jaar IX; 7° aantal vrouwen in 1789; 8° in het jaar IX; 9° aantal gehuwde mannen in 1789; 10° in het jaar IX; 11° aantal gehuwde vrouwen in 1789; 12° in het jaar IX; 13° aantal ongehuwde mannen jonger dan 30 jaar in 1789; 14° in het jaar IX; 15° aantal ongehuwde vrouwen jonger dan 30 jaar in 1789; 16° in het jaar IX; 17° aantal mannelijke ongehuwden ouder dan 30 jaar in 1789; 18° in het jaar IX; 19° aantal vrouwelijke ongehuwden ouder dan 30 jaar in 1789; 20° in het jaar IX.

Het tweede deel van de eerste tabel vroeg de verdeling van de bevolking per leeftijd in 1789 en in het jaar IX, d.w.z. per leeftijdsklassen van 5 jaar voor de bevolking jonger dan 20 jaar (0-5 j., 5-10 j., enz.) en per leeftijdsklassen van 10 jaar voor het andere bevolkingsdeel (20-30 j., 30-40 j., enz.). Het was de eerste

372. Cfr. daarover de grondige studie van J. FESTJENS, *De Mémoire Statistique van Viry, Prefect van het Leiedepartement (1800-1804)*, Leuven, 1967, in-4°, 258 p. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

poging tot het opmaken van een bevolkingspiramide en ze vertoonde een onnauwkeurige afbakening van de leeftijdsklassen: twee opeenvolgende klassen hadden immers dezelfde leeftijd als grens. (Bijv.: behoorden de vijfjarigen tot de klasse 0-5 j. of tot de klasse 5-10 j.?)

De tweede tabel schreef vooreerst een vergelijking voor van de loop van de bevolking (aantal geboorten, huwelijken, sterfgevallen) in 1789 en in het jaar IX, en vervolgens een dergelijke vergelijking omtrent het aantal haarden, families, gemeenten met minder dan 500 inwoners, met 500 à 2000 inwoners, met 2000 à 3000 inwoners, enz., en over het aantal op het platteland verspreide woningen, hetzij uitbatingen, hetzij plezierwoningen.

2) Voor het Leiedepartement

*Drie omzendbrieven (Tableau n° 1, 2, 3.) van 11 thermidor IX (30 juli 1801) van de prefect aan de maires*³⁷³.

Deze circulaires bevatten tabellen die door de maires dienden ingevuld en teruggestuurd vóór 1 vendémiaire X (23 september 1801).

De omzendbrieven getiteld: *Tableau n°2* en *Tableau n°3* vroegen inlichtingen van sociaal-economische of culturele aard, zoals bijv. het aantal eigenaars, dagloners, dienstboden, het aantal geletterden, enz., in de jaren 1789 en IX.

In de omzendbrieven getiteld *Tableau n°1* stelde de prefect, naar hij verklaarde op aanvraag van de minister van Binnenlandse Zaken, vragen van demografische aard, die nauwkeurig overeenstemmen met het tweede deel van de eerste tabel en het tweede deel van de tweede tabel van de ministeriële circulaire van 9 prairial IX, behalve dat voor dit laatste deel geen rekening gehouden werd met de indeling van de gemeenten naar het aantal inwoners.

373. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1568.

Hij legde de nadruk op de noodzaak nauwkeurige antwoorden te verstrekken.

Voor het weglaten van het eerste deel van de tweede tabel ligt de verklaring misschien in het feit dat het jaar IX nog niet verstreken was. Later zou de prefect hierop terugkomen³⁷⁴. Voor het eerste deel van de eerste tabel zijn op departementaal vlak geen normatieve teksten te vinden³⁷⁵.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking.

Een systematische studie van de feitelijke uitvoering van deze telling in het Leiedepartement gaat zoals gezegd het kader van deze studie te buiten³⁷⁶. Toch geven wij vooreerst een opmerking over de sporen van realisatie in het departementaal archief bewaard, om daarna de gegevens te bespreken in het *Mémoire Statistique* van prefect De Viry uitgegeven en tenslotte het oordeel van dezelfde prefect over deze telling te citeren.

In het departementaal archief zijn vele van de hoger beschreven omzendsbrieven bewaard, die door de gemeenten ingevuld werden³⁷⁷. Dit gebeurde echter niet binnen de vastgestelde termijn, althans niet voor het arrondissement Kortrijk.

Toevallig vonden wij in dezelfde bundel een brief van 7 messidor X (26 juni 1802), d.i. 9 maanden na de uitvoeringslimiet, waarin de onderprefect van Kortrijk

374. J. FESTJENS, *o.c.*, p. 119 en p. 132. Alleen voor de arrondissementen Brugge en Veurne zijn dergelijke tabellen bewaard (R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1576).

375. Zie hierna: notities over de feitelijke verwezenlijking. Noteren wij hierbij dat één maand later, nl. op 31 augustus 1801 (13 fructidor IX), de prefect van het naburige Schelddepartement wél alle vragen van de ministeriële omzendsbrief rondstuurde (RECUEIL des Arrêts, décisions, etc. de la Préfecture du Dép. de l'Escaut dl. III, an IX, p. 397).

376. Zie daarover de op p. 330, voetnoot 372 geciteerde studie van J. FESTJENS.

377. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1568.

aan de prefect meldde dat hij op 28 prairial X (17 juni 1802) nieuwe exemplaren van de omzendsbrieven gestuurd had aan de 46 maires die nog niet geantwoord hadden en dat er daarvan 16 op het ogenblik van zijn schrijven nog in gebreke bleven. Dit niettegenstaande de onderprefect, eigenhandig, op elk exemplaar van tabel I op 28 prairial X verzonden, een nota had aangebracht waarin hij dreigde een speciale commissaris te sturen ten laste van iedere maire die binnen de vier dagen niet in orde was!

Na verloop van — veel — tijd moeten dan toch voldoende gegevens binnengelopen zijn om de prefect toe te laten ze in het jaar XII te gebruiken voor zijn *Mémoire Statistique*. Dit werk bevat namelijk voor de globale bevolking van het departement de twee tabellen door de ministeriële circulaire gevraagd³⁷⁸, al wordt uit de aard van het werk nergens van de vraag van de minister gewag gemaakt.

Van de eerste tabel werden echter alleen de gegevens voor het jaar IX (1800-1801) aangegeven; in de kolom «bemerkingen» verklaarde de prefect, dat de staat van de bevolking in 1789 niet te achterhalen was, vermits men vóór de verovering (door de Fransen) nooit een «bevolkingstabel» had gemaakt³⁷⁹. Hij had in zoverre gelijk dat voorheen inderdaad nooit zulke gedetailleerde bevolkingsstaat gevraagd was geworden.

Het *Mémoire* bevat ook de indeling van de bevolking van iedere gemeente in het jaar IX en X volgens de klassen: 1° gehuwde mannen en weduwnaars, 2° gehuwde vrouwen en weduwen, 3° ongehuwde mannen, 4° ongehuwde vrouwen, 5° levende verdedigers van het vaderland.

378. M.C. VIRY, *Mémoire Statistique du Département de la Lys*, Parijs, jaar XII, p. 49-50, tabellen nrs. 6 en 7.

379. M.C. VIRY, *Mémoire Statistique du Département de la Lys*, Parijs, jaar XII, p. 49: «Avant la conquête on n'avait jamais fait de tableau de population; il est donc impossible d'en donner l'état pour 1789».

Dit zijn niet de rubrieken van de telling van het jaar IX, maar wel de traditionele rubrieken, in Frankrijk al sedert het Ancien Régime in gebruik (behalve dan de «verdedigers van het vaderland»)³⁸⁰ en ook aangewend in de bevolkingsstaat volgens de burgerlijke stand van 1796³⁸¹ en de zgn. telling van 1801³⁸², en hier misschien overgenomen om het werk te vereenvoudigen.

Misschien werden trouwens voor het jaar X alleen deze categorieën gevraagd, maar de bestuurlijke maatregel die aan de basis ligt van deze cijfers is ons onbekend³⁸³.

Overigens zou de prefect er toch in slagen om in zijn *Mémoire Statistique* voor zijn departement een antwoord te geven op het eerste deel van de eerste vragentabel van de ministeriële omzendbrief van 9 prairial IX. Als basis nam hij de cijfers van de bovengenoemde telling van het jaar IX. Hoe hij die echter kon spreiden over de verschillende rubrieken (bijv. de ongehuwde mannen splitsen in twee leeftijdsgroepen met 30 jaar als grens) is alles behalve duidelijk.

Hoe dan ook, de prefect was zich wel bewust van de onvolmaaktheid van de resultaten; wanneer hij ze publiceert in zijn «*Mémoire Statistique*» schrijft hij dan ook in het hoofdstuk over de bevolking: «... ignoreert men dat de telling van het jaar IX ook onjuistheden bevat? Weet men niet dat, in een groot deel van de gemeenten, de maires het juiste getal van hun ondergeschikten niet willen laten kennen?»³⁸⁴.

380. Cfr. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 44.

381. Cfr. p. 323.

382. Cfr. p. 326.

383. Cfr. p. 352.

384. M. C. VIRY, *Mémoire Statistique du Département de la Lys*, Parijs, 1804, p. 26: «... ignore-t-on que le relevé de IX renferme aussi des inexactitudes? Ne sait-on pas que dans un grand nombre de communes les maires ne veulent point faire connaître le nombre exact de leurs administrés...».

8. Verdeling van de conscriptie van het jaar XII: geen nieuwe telling vereist (Ministeriële omzendbrief van 18 pluviôse XII).

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

*Omzendbrief van 18 pluviôse XII (8 februari 1804) van de minister van Binnenlandse Zaken*³⁸⁵.

Met het oog op de verdeling van het conscriptiecontingent vroeg de minister de bevolkingscijfers per arrondissement, kanton en gemeente; hij voegde eraan toe dat geen nieuwe telling diende gehouden, maar dat men mocht steunen op de bestaande. Ook vroeg hij het aantal mannen dat reeds gelicht was. Uit de antwoorden blijkt dat hier verder onderscheid werd gemaakt tussen de mannen gelicht voor de actieve dienst en voor de reserve en dat er gevraagd werd naar het aantal mannen die niet gelicht waren en het aantal die op 1 vendémiaire XII (24 september 1803) de leeftijd van 20 jaar bereikten.

2) Voor het Leiedepartement

In de door ons geraadpleegde archieven bevinden zich geen bestuursmaatregelen voor gans het departement bestemd.

In een brief van de onderprefect van Kortrijk, gevoegd bij het antwoordformulier van zijn arrondissement, is er sprake van een brief van de prefect aan de onderprefect van Kortrijk over dit onderwerp, gedateerd van 28 pluviôse XII (18 februari 1804), waarbij een model van het in te vullen formulier gevoegd was³⁸⁶. Genoemde brief van de prefect komt in de door ons geraadpleegde bronnen niet voor.

385. Cfr. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 54, nr. 31.

386. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2828. Brief van 12 ventôse XII van de onderprefect te Kortrijk aan de prefect.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leidedepartement.

Voor het arrondissement Kortrijk, werden de gegevens van alle gemeenten op één groot formulier ingeschreven door de onderprefect van Kortrijk op 12 ventôse XII (3 maart 1804)³⁸⁷. In tegenstelling met veel andere tellingen liet de realisatie dus niet lang op zich wachten; dit is niet zo verbazend wanneer men opmerkt dat immers voor het bevolkingscijfer geen nieuwe telling vereist was. En inderdaad blijken, althans voor enkele door ons gecontroleerde gemeenten, de cijfers hier ontleend te zijn aan het departementaal overzicht van het jaar XI (23 september 1801 - 22 september 1802) genoemd: «Telling van de bevolking van het Leidedepartement Jaar XI»³⁸⁸.

9. De telling van 1806: nauwkeuriger richtlijnen voor de tellers (Ministeriële omzendbrief van brumaire XIV).

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

a) *Omzendbrief van brumaire XIV (october - november 1805) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁸⁹.

De prefecten kregen opdracht de nauwkeurige getalsterkte vast te stellen van de bevolking die op 1 januari 1806 in ieder departement, arrondissement, kanton en

387. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2828: «Etat de population de l'arrondissement de Courtrai, dressé en exécution de la circulaire du Ministère de L'Intérieur en date du 18 pluviôse XII».

388. Cfr. p. 352.

389. Vermeld bij M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 56, nr. 34. De datum is niet voor alle departementen dezelfde. De brief van het Scheldedepartement was gedateerd 9 frimaire XIV (30 november 1805) en is bewaard in R.A. GENT, *Nederlands Fonds A 272*; de tekst, voor zover hij op de telling betrekking heeft vindt men in bijlage 28. QUETELET, *Sur les anciens recensements de la population belge*, in *Bulletin de la Commission Centrale de statistique Belge*, dl. III, 1847, p. 3, dateert een dergelijke circulaire op 3 november 1805.

gemeente gedomicilieerd was, verdeeld in zeven categorieën: 1° ongehuwde mannen, 2° ongehuwde vrouwen, 3° gehuwde mannen, 4° gehuwde vrouwen, 5° weduwnaars, 6° weduwen, 7° militairen onder de wapens.

Een traditionele verdeling dus, hoewel in vorige gelijkaardige tellingen weduwnaars en weduwen geen afzonderlijke categorie vormden. Maar twee nadere bepalingen, die hier voor het eerst voorkomen, wijzen op een vervolmaking van de statistische methodes. Men vroeg namelijk niet meer naar «de bevolking op het huidige ogenblik» of «de bevolking van het jaar zoveel», maar de status moest voor gans het land de toestand weergeven op één en dezelfde preciese datum: 1 januari 1806. Bovendien werd uitdrukkelijk bepaald dat allen die in het departement gedomicilieerd waren, in de telling begrepen waren. Eventuele moeilijkheden nopens het domicilie van militairen werden opgelost: men moest wel het aantal inwoners van het departement opgeven dat onder de wapens was, maar niet het aantal militairen in het departement verblijvend en buiten het departement gedomicilieerd.

In de inleiding had de minister gewezen op de grote nauwkeurigheid die hij van de prefecten en onderprefecten verlangde en kritiek uitgebracht op de vorige tellingen die veel fouten vertoonden, omdat sommigen het aantal inwoners overdreven om de belangrijkheid van hun gemeente te vergroten terwijl anderen een te klein getal opgaven uit vrees voor belasting allerhande.

b) *Omzendbrief van april 1806 van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁹⁰.

Deze omzendbrief herinnerde aan de bepalingen van voorgaande.

390. Vermeld bij M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 56, nr. 34.

2) Voor het Leidedepartement

a) *Omzendbrief van 30 frimaire XIV (21 december 1805) van de prefect aan de maires*³⁹¹.

Deze omzendbrief herhaalde in detail en dikwijls woordelijk de instructies van de ministeriële brief van brumaire XIV (october-november 1805) waarvan de datum echter niet vermeld werd.

De telling moest ingeleverd worden voor begin maart 1806. Zij mocht geen kopie zijn van de vorige maar — en hier werd de werkwijze aangegeven — moest het resultaat zijn van een bezoek aan alle huizen. Nog een bepaling dus die de nauwkeurigheid van de telling moest opdrijven, indien ze althans nageleefd werd.

b) *Omzendbrief van 11 februari 1806 van de prefect aan de maires*³⁹².

De prefect herinnerde de maires hier aan de belangrijke opdracht hen op 30 frimaire XIV gegeven, die vóór 1 maart daaropvolgend met de grootste nauwkeurigheid moest vervuld worden.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leidedepartement.

In het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen zijn twee identieke overzichten bewaard van de bevolking van alle gemeenten, kantons en arrondissementen op 1 januari 1806 getiteld *Division administrative et Population du département de la Lys au 1er janvier 1806*³⁹³. Het zijn afschriften door de secretaris-generaal van de Prefectuur authentiek verklaard en

391. RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl. II, Brugge, j. XIV-1805, p. 199, circulaire nr. 390. Tekst in bijlage 29.

392. RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl. III, Brugge, 1806, p. 58, nr. 34. Tekst in bijlage 30.

393. R.A. BRUGGE, F.H., nr. 2829: «Division administrative et population du département de la Lys».

afgeleverd aan de Directeur der Belastingen van het departement, de ene op een ongekende datum, de andere in november 1806.

10. Telling van de geagglomereerde bevolking van de gemeenten van 1.000 inwoners en meer.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

Brieven van juli-augustus 1809 van de minister van Binnenlandse Zaken (Secrétariat général, Bureau des informations administratives et de la statistique).

Hiervoor werd geen gedrukte omzendbrief gestuurd, maar wel handschriftelijke brieven aan de prefecten afzonderlijk, op diverse data. De meeste schijnen verzonden van juli tot begin september 1809³⁹⁴, deze voor het Leiedepartement slechts op 28 november 1810³⁹⁵.

Volgens M. Reinhard vroeg deze omzendbrief de staat van de gemeenten waarvan de geagglomereerde bevolking meer dan 1000 zielen bedroeg, met het aantal huizen, burgers, handelaars en andere sociale standen. Tevens moest men aanduiden of de gemeente een stad, een stadje of een dorp was (*ville, bourg ou village*)³⁹⁶.

Intussen heeft R. Lemée de brief aan de prefect van het Drôme-departement (10 aug. 1809) gepubliceerd³⁹⁴. Hier ook werd een staat van alle gemeenten van het departement gevraagd, met aanduiding of in hun hoofdplaats (*chef-lieu*) minder of meer dan 1000 zielen verzameld (*réunis*) waren. Ingeval deze grens van 1000

394. M. REINHARD, *o.c.*, p. 61, nr. 39. Zie ook IDEM, *La population des villes sous le Consulat et l'Empire*, in *Population*, 1954, p. 283-284. Laatste studie hierover: R. LE MEE, *Population agglomérée, population éparse au début du XIXe siècle*, in *Annales de démographie historique*, 1971, p. 460-466.

395. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 2830. Tekst in bijlage 31.

396. Teneinde verwarring met de term «hoofdplaats» te vermijden, vertalen wij hier «bourg» door «stadje» i.p.v. door het meer gebruikelijke «hoofddorp».

zielen in de hoofdplaats overschreden werd, diende men het aantal huizen van de *hoofdplaats* aan te geven, alsmede te vermelden of er in de *hoofdplaats* burgers, handelaars of eigenaars, levend van hun inkomsten, waren en of deze *hoofdplaats* voor een stad, een stadje of een dorp moest aangezien worden.

De ontleding die R. Lemée geeft van bovenstaande brief³⁹⁷ is even vaag als deze van M. Reinhard; alleen voor de eerste bijkomende vraag (aantal huizen) gebruikt hij verder in het artikel³⁹⁸ het woord *hoofdplaats* dat wij hierboven driemaal onderlijnen. Onze ontleding is, menen wij, de meest logische, en wordt trouwens bevestigd door de tekst van de brief aan de prefect van het Leiedepartement, ongeveer een jaar later verstuurd; intussen had het ministeriële bureau echter het aantal vragen uitgebreid.

De eerste hoofdvraag betreft nu de gemeenten met een totale bevolking van 1000 inwoners en meer; daarvan wordt het aantal inwoners *intra muros* (d.w.z. in de voornaamste groep huizen) gevraagd en het aantal inwoners die daarbuiten verspreid wonen. Invloed van de enquête van 12 fructidor XII (30 augustus 1804)³⁹⁹ die blijkens de ministeriële brief van 19 sept. 1809⁴⁰⁰ niet voldoende was uitgevoerd?

387. R. LE MEE, *o.c.*, p. 460-461.

398. R. LE MEE, *o.c.*, p. 463.

399. Deze omzendbrief vroeg de bevolking van iedere gemeente, in haar geheel en per gehucht, zie M. REINHARD, *o.c.*, p. 55.

400. Zie hierna p. 345.

De tweede hoofdvraag gaat nu over de gemeenten met een geagglomereerde bevolking van 1000 inwoners of meer in de hoofdplaats en stemt overeen met de ontleding die wij van de brief aan het Drôme-departement geven. Ter verduidelijking geven wij hier de twee versies in tabelvorm⁴⁰¹.

DRÔMEDEPARTEMENT

Je vous prie donc, Monsieur, de m'envoyer un état des communes de votre département en marge duquel vous indiquerez si la commune a moins de mille habitants réunis au chef-lieu,

et pour celles dont le chef-lieu en renfermerait un plus grand nombre, à combien ce nombre s'élève, quel est celui des maisons que ces habitans occupent, et si, parmi eux il se trouve des bourgeois, des marchands, des propriétaires vivant du produit de leurs revenus, enfin, si ce chef-lieu peut-être regardé comme une ville, comme un bourg, ou simplement comme un village

LEIDEPARTEMENT

Je vous prie donc, Monsieur, de m'envoyer un état des communes de votre département dont la population totale est de plus de mille habitans, de porter dans une 2e colonne le nombre d'habitans qui habitent intra muros, c.à.d. dans le groupe principal de maisons qui forme la ville, le bourg ou village et dans une 3e colonne le nombre de ceux qui habitent hors de ce groupe principal dans les hameaux, métairies ou maisons isolées.

Lorsque la population agglomérée au chef-lieu sera de mille habitans ou au-dessus, vous voudrez bien m'indiquer

le nombre de maisons que ces habitans occupent, si parmi eux il se trouve des rentiers, des marchands, des propriétaires vivant du produit de leur revenu, en un mot si ce chef-lieu peut-être regardé comme une ville, un bourg, ou simplement comme un village

Hierop volgt nog een paragraaf waarin de minister zijn hoop uitdrukt deze inlichtingen zonder uitstel te krijgen, vermits ze reeds op de prefectuur moesten

401. Bij de interpretatie van de cijfers door R. LEMEE, o.c., p. 467-510 gegeven zal men dus dienen rekening te houden met de juiste tekst van de ministeriële brief aan ieder departement.

aanwezig zijn. Inderdaad had de minister in zijn inleiding reeds bevestigd dat het totale bevolkingsaantal van alle gemeenten bekend was (waarschijnlijk een allusie op de telling van 1806). Bedoelde hij voor het onderscheid van al of niet samenwonende bevolking de enquête van 12 fructidor XII (30 augustus 1804) als bron? Wij menen eerder dat het de fiscale wetten waren waarop gezinspeeld werd in de ministeriële brief van 19 september 1809, die een gelijkende telling voorschreef⁴⁰².

Overigens bleef in deze brieven de interpretatie van de termen «geagglomererde bevolking», «hoofdplaats», «stad», «stadje», «dorp», aan het persoonlijk oordeel van de geadresseerden overgelaten⁴⁰³; deze lieten dan ook niet na de minister daarover vragen te stellen, daar zij er fiscaal belang bij hadden het begrip agglomeratie zo eng mogelijk op te vatten, terwijl de *Administration des Droits Réunis* (Ministerie van Financiën) er naar streefde de agglomeratie zo ruim mogelijk te zien⁴⁰⁴.

2) Voor het Leiedepartement

a) *Omzendbrief van 11 december 1810 van de prefect aan de maires van de gemeenten met 1.000 inwoners of meer*⁴⁰⁴.

Deze omzendbrief was blijkbaar het gevolg van de ministeriële brief van 28 november 1810.

De prefect eiste dat de maires hem zonder uitstel, door bemiddeling van de onderprefect van hun arrondissement, de status lieten geworden waarvan het model gegeven was. Deze status bevatte de rubrieken die wij kennen uit de ministeriële brief van 28 november

402. Zie R. LEMEE, *o.c.*, p. 455-457, 462-464, en hierna p. 345.

403. Deze — vage — indeling van de gemeenten in «villes, bourgs ou villages» komt reeds voor in de woordenboeken van SAUGRAIN (1725) en D'EXPILLY (1764).

404. RECUEIL *des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys*, dl. VII, Brugge, 1810, p. 340, nr. 131. Tekst in bijlage 32.

1810 voornoemd, in praktisch identieke termen uitgedrukt: de naam van de gemeente, het aantal inwoners van de voornaamste groep huizen, het aantal inwoners van de gehuchten, hoeven en alleenstaande huizen. Zoals in de brief van de minister werd ook van de gemeente waar de voornaamste groep huizen meer dan 1.000 inwoners omvatte, het aantal van deze geagglomereerde huizen gevraagd. Ten slotte voorzag de prefect in de status een kolom voor bemerkingen, waarin de maires alle nuttige inlichtingen moesten verschaffen (de aard van deze inlichtingen werd niet gespecificeerd) die de prefect zouden toelaten deze hoofdplaats van de gemeente in één van de drie categorieën, stad, stadje, of dorp te plaatsen.

Tenslotte wees de prefect erop dat deze inlichtingen hem door de minister van Binnenlandse Zaken gevraagd werden.

De lezer heeft opgemerkt dat de prefect de maires zelf liet oordelen over de aard van de criteria volgens welke de gemeente als stad, stadje of dorp diende betiteld te worden; het criterium van bewoning door renteniers, handelaars of eigenaars bleef hier onvernoemd.

b) *Omzendbrief van 26 april 1811 van de prefect aan de maires van de gemeenten met 1000 inwoners of meer*⁴⁰⁵.

Een kleine vijf maanden na zijn eerste omzendbrief diende de prefect in een nieuwe circulaire te wijzen op de onvolmaaktheid van de antwoorden van vele gemeenten: «verscheidene formulieren waren niet in overeenstemming met het opgegeven model, andere gaven niet het gevraagde aantal huizen op en vooral: bijna allen noteerden andere bevolkingscijfers dan de telling van 1806, de enige telling waarop de regering wilde steunen. Wie in fout was diende zich voor 15 mei daaropvolgend in orde te stellen».

405. RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl. VIII, Brugge, 1811, p. 153, nr. 60. Tekst in bijlage 33.

Vanwaar de prefect de bewering haalde dat de regering alleen rekening wilde houden met de telling van 1806 valt niet met zekerheid uit te maken. Wellicht leidde hij zelf deze conclusie af uit het feit dat deze wens van de regering inderdaad gold voor de sterk gelijkende en ongeveer gelijktijdige telling door de ministeriële circulaire van 19 september 1809 opgelegd⁴⁰⁶. Overigens lijkt het er wel op dat de prefect deze eis, nl. alleen de uitslag van 1806 te gebruiken, tot dan toe niet uitdrukkelijk aan de maires had bekend gemaakt vermits bijna allen op dit punt in gebreke bleven.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

Hierboven bleek dus dat de prefect ogenblikkelijk, maar ietwat onvolledig op een bepaald punt, de inhoud van de ministeriële brief van 28 november 1810 aan de maires bekend maakte, maar dat het antwoord van deze laatsten niet van fouten vrij was. De prefect vroeg dan op 26 april 1811 een feilloze uitvoering vóór 15 mei daaropvolgend. Op 13 augustus 1811 echter moest de minister de prefect opnieuw attent maken op zijn nalatigheid in de uitvoering van de ministeriële brief van 28 november 1810⁴⁰⁷; onze versie van deze laatste brief wordt hier nogmaals bevestigd.

Van het antwoord van de prefect op 27 augustus 1811, is de minuut bewaard⁴⁰⁸. De prefect beloofde onverwijld aan de ministeriële vraag te voldoen en weet de vertraging aan de laattijdigheid en onnauwkeurigheid van de antwoorden van de maires. In het bewaarde archief van het departement zijn van vele gemeenten de gevraagde staten van bevolking bewaard gebleven⁴⁰⁹. De volledige tabel te Parijs bewaard⁴¹⁰ dateert van

406. Cfr. p. 345.

407. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Tekst in bijlage 34.

408. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Tekst in bijlage 35.

409. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830.

410. R. LEMEE, *o.c.*, p. 496.

1 oktober 1811, d.i. ongeveer 15 maanden na de tabel volgens de ministeriële brief van 19 september⁴¹¹. Wat de totale bevolkingsaantallen betreft heeft men zich, volgens de wens door de prefect op 26 april 1811 uitgedrukt, aan de telling van 1806 gehouden.

11. Telling van de gemeenten met een geagglomereerde bevolking van ten minste 2.000 zielen: de cijfers van 1806 gevraagd.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

*Omzendbrief van 19 september 1809 van de minister van Binnenlandse Zaken (Première division, Bureau d'Administration générale) aan de prefecten*⁴¹².

Op 19 september 1809 zond de minister een gedrukte omzendbrief naar de prefecten, handelend over een telling die veel gelijkenis vertoont met deze waarvan sprake in de quasi gelijktijdige ministeriële brieven van juli-augustus 1809 en later, maar er toch niet identiek mee was.

De motivatie geleek op deze van de brief van juli-augustus maar werd concreter geformuleerd: men had nood aan de gevraagde cijfers omdat voor veel fiscale tarieven (patentrechten, vervoer van drank, invoerrechten in steden, de borgtocht van notarissen en greffiers, enz.) een onderscheid gemaakt werd naar gelang de geagglomereerde bevolking van de gemeente al of niet de 2000 zielen bereikte. De toepassing van dit onderscheid had aanleiding gegeven tot vele klachten, waaraan de regering wilde gehoor schenken. In de uitslagen van de telling van 1806 was echter deze geagglomereerde bevolking van de gemeente niet onderscheiden

411. Cfr. infra telling nr. 11.

412. Bewaard o.a. in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Vermeld bij M. REINHARD, *o.c.*, p. 61, nr. 39b. Tekst in bijlage 36. Meer details over deze telling en de fiscale motieven bij R. LEMEE, *o.c.*, p. 455-457.

van de overige, en het gebeurde soms dat de gehuchten meer bevolkt waren dan de hoofdplaats van de gemeente.

Verscheidene prefecten hadden overigens nagelaten de gedetailleerde tabellen gevraagd per circulaire van 12 fructidor XII (30 aug. 1804) in te zenden⁴¹³ zodat de minister niet in staat was aan de vraag van de keizer te voldoen. Met behulp van de staten van bevolking van 1806 diende dus onverwijld een nieuwe status gevormd te worden, betreffende de gemeenten waar er een of meerdere agglomeraties waren van 2000 inwoners of meer. Een model van deze status werd bij de brief gevoegd.

De inlichtingen waarover de prefecten reeds beschikten, o.a. in verband met het decreet van 21 december 1808 betreffende de belasting op de drank, moesten hen, volgens de minister, in staat stellen quasi ogenblikkelijk de gevraagde statussen op te sturen. Bij de brief voegde de minister het model van de gevraagde status dat met een voorbeeld ingevuld was. Het was getiteld «Uittreksel uit de staat van bevolking opgesteld in 1806 en gericht aan Zijne Excellentie de Minister van Binnenlandse Zaken», en bevatte volgende rubrieken:

- 1° Naam van het departement.
- 2° Naam van het arrondissement.
- 3° Naam van het kanton.
- 4° Naam van de gemeente.
- 5° Geagglomererde bevolking.
 - a) naam van de agglomeratie.
 - b) bevolking van elk ervan.
- 6° Bevolking van de verspreide delen van de gemeente.
- 7° Totale bevolking van de gemeente.
- 8° Bemerkingen.

413. Deze omzendbrief vroeg de bevolking van iedere gemeente in haar geheel en per gehucht.

Uit het geheel van de brief en het ingevulde voorbeeld van het model viel wel af te leiden dat de geagglomereerde bevolking bedoeld onder rubriek 5, een bevolking van minstens 2000 zielen betekende. Vermits dit in de tabel echter niet expliciet gezegd werd, konden hieromtrent misverstanden niet uitblijven.

Overigens werd ook hier de interpretatie van de term «agglomeratie» aan de prefecten overgelaten. Dit begrip werd trouwens voor het eerst officieel erkend in het decreet van 21 december 1808, door de minister aangehaald⁴¹⁴. De toepassing ervan door het Ministerie van Financiën was de prefecten bekend; die toepassing in ruime zin had aanleiding gegeven tot de klachten waarop de minister van binnenlandse zaken zinspeelt. De gemeenten integendeel hadden er belang bij het begrip «agglomeratie» zo eng mogelijk op te vatten.

2) Voor het Leiedepartement

In de officiële departementale besluitenverzameling worden geen besluiten of omzendbrieven in dit verband geciteerd. Waarschijnlijk werd de uitvoering van de ministeriële omzenbrief dus niet rechtstreeks aan de maires toevertrouwd maar aan de onderprefecten die het bevel verder aan de maires moesten doorgeven en de antwoorden centraliseren.

414. Titel II. Artikel 7: Les droits d'entrée (sur les boissons) établis par l'article 18 de la Loi du 25 novembre, ne seront perçus que dans les lieux dont la population agglomérée sera de deux mille âmes au moins, non compris celle éparsée dans les hameaux ou villages dépendans de la commune. Artikel 8: En cas de difficulté sur la question de savoir si, par sa population, une ville ou un bourg doit être sujet aux droits d'entrée, ou s'il doit être rangé dans telle ou telle autre des classes déterminées par la loi du 25 novembre, la réclamation de la commune sera soumise au préfet; et, sur son avis, il sera statué par notre ministre des finances, dont la décision sera exécutée provisoirement, sauf le recours au Conseil d'état en définitif. (BULLETIN *des lois*, 4e reeks, dl. IX, 1808, nr. 219, p. 8).

Wij controleerden alleen de briefwisseling van de prefect met het ministerie en met de onderprefectuur van het arrondissement Kortrijk.

De eerste tabel die de onderprefect te Kortrijk in verband met deze telling op 4 november 1809 opstuurde⁴¹⁵, was volgens hem een antwoord op de brief van de prefect van 11 oktober 1809. De prefect begon dus vrij prompt aan de uitvoering van de ministeriële circulaire van 19 september 1809.

Op 18 november 1809 zond de prefect nog een brief naar de onderprefect te Kortrijk in verband met een staat van de geagglomererde bevolking volgens de staat van 1806, dit blijkt uit het antwoord van de onderprefect op 18 december 1809⁴¹⁶. Zulke «staat volgens de staat van 1806» kan alleen deze zijn gevraagd door de hier besproken ministeriële circulaire van 19 september 1809.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

Reeds in november 1809 kon de prefect een overzicht van gans het departement laten opmaken; in het archief der Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen is van dit overzicht een afschrift (of eerste ontwerp) bewaard, dat de titel draagt in het model van de ministeriële omzendbrief van 19 september 1809 aangegeven, maar waar de plaats voorzien voor de dagtekening en het handteken van de prefect oningevuld bleef⁴¹⁷. Zonder hier verder op in te gaan, zij opgemerkt dat niet alle gemeenten in dit overzicht een geagglomererde bevolking van 2000 zielen hadden; de brief van de minister

415. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830: brief van 4 november 1809 van de onderprefect van Kortrijk aan de prefect.

416. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830: brief van 18 december 1809 van de onderprefect te Kortrijk aan de prefect.

417. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830: «*Extrait de l'état de population formé en 1806 et adressé à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur*». Het document is gedateerd: november 1809.

werd dus niet heel juist geïnterpreteerd. Of dit overzicht ooit naar de minister gestuurd werd, weten wij niet met zekerheid.

Het eerste spoor van verzending van de departementale verslagen naar het ministerie is gesitueerd op 13 april 1810, d.i. zeven maanden na de ministeriële circulaire die een onmiddellijke uitvoering eiste. Op die datum zond de prefect een brief en de gevraagde status waarvan in het archief de minuten bewaard bleven⁴¹⁸. De prefect beweerde dat de status conform was met het model van de ministeriële brief van 19 september 1809. Dit was een misverstand te wijten aan het gebrek aan expliciete formulering. De minister zou dan ook reageren.

Op 28 april 1810 zond hij de status van het Leiedepartement als foutief terug aan afzender⁴¹⁹. De vijfde kolom mocht immers, aldus de minister, alleen de geagglomerde kernen van 2000 of meer inwoners bevatten en niet de gehuchten die minder bevolkt waren en waarvan de woningen niet aansloten bij deze van de geagglomerde kernen van 2000 inwoners of meer. Het aantal inwoners van die gehuchten moest in de kolom van de «verspreide bevolking» terechtkomen.

Eén maand nadien, op 26 mei 1810, zond de prefect dan de gecorrigeerde status naar de minister. Minuut van status en begeleidende brief bleven bewaard⁴²⁰.

418. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830: brief van de prefect aan de Minister van Binnenlandse Zaken, en status getiteld: «*Extrait de l'état de population formé en 1806 et adressé à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur*».

419. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Tekst in bijlage 37.

420. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830; brief en status getiteld: «*Extrait de l'état de population formé en 1806 et adressé à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur*».

Toch was nog niet alles in orde. Op 23 juni 1810 meldde de minister goede ontvangst van de correcte status, maar maakte er de prefect attent op dat hij vergat het in tweevoud op te sturen⁴²¹. Deze laatste maakte deze nalatigheid goed op 19 juli 1810⁴²², precies 10 maanden na de publicatie van de ministeriële circulaire, die een onmiddellijke uitvoering eiste. Voor een groot deel van deze vertraging draagt nochtans de minister schuld: zijn circulaire diende in ondubbelzinnige termen gesteld, zodat alle misverstand uitgesloten was.

12. Vage omzendbrieven en onverklaarbare tellingen in het Leiedepartement in de jaren X, XI en XII.

1) Bevolkingstabellen gevraagd in het eerste arrondissement.

a) *Omzendbrief van 24 brumaire X (15 november 1801) van de prefect aan de maires van het eerste arrondissement*⁴²³.

Deze omzendbrief vroeg de jaarlijkse bevolkingstabel (*tableau de population*) voor het jaar IX.

In de wetgeving van de voorgaande jaren nopens tellingen ontmoetten we nergens zulk *tableau* dat jaarlijks moet ingediend worden, zodat de juiste toedracht van deze omzendbrief in het duister blijft. Er kan ook

421. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830.

422. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Een ongedateerd overzicht voor alle departementen wordt bewaard in ARCHIVES NATIONALES PARIJS, F²⁰ 492.

423. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, dl. II, jaar IX, p. 321, circulaire nr. 301. Het eerste arrondissement (het departement telde er 4) was het arr. Brugge, waarvan de prefect zelf rechtstreeks, zonder bemiddeling van een onderprefect, het bestuur waarnam. Dit verklaart waarschijnlijk de opname van deze en volgende omzendbrief in het «Recueil». Cfr. J. DESMET, *Inventaris van het Archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen (1794-1814)*, Brussel, 1951, p. 15.

een tabel over de loop van de bevolking (geboorten, huwelijken, overlijdens) bedoeld zijn, maar de wetgeving hierover werd hier niet bestudeerd.

Men notere dat in feite voor de jaren IX, X en XI van alle gemeenten van het departement de bevolking bekend is, ingedeeld in de 5 traditionele categorieën volgens de burgerlijke stand⁴²⁴.

b) *Omzendbrief van 5 germinal XI (26 maart 1803) van de prefect aan de maires van het eerste arrondissement*⁴²⁵.

De prefect vroeg hier: de bevolkingstabel voor het jaar X (*tableau de population*).

Zijn het zulke tabellen die aan de basis liggen van de gegevens voor het jaar X in het *Mémoire Statistique* gepubliceerd⁴²⁶?

Het is ook niet onmogelijk dat het hier een uitvoering betreft van de omzendbrief van de minister van Binnenlandse Zaken van 30 fructidor X (17 sept. 1802) die volgens M. Reinhard⁴²⁷ voor 30 departementen navraag deed naar de bevolking op 1 vendémiaire X, evenals naar het aantal geboorten en overlijdens in de jaren VIII, IX en X, en waaraan slechts in brumaire XIV (oct.-nov. 1805) door alle betrokkenen voldaan was.

Tenslotte herinnere men zich dat ongeveer zes maanden vroeger nl. op 12 oktober 1802 de maire van Izegem in een brief aan de onderprefect te Kortrijk ook gewag maakte van een *tableau de population* voor het jaar X⁴²⁸. Uit de context meenden we te mogen opmaken dat het hier een bevolkingsregister of een nominatieve telling

424. De cijfers voor IX en X in M.C. VIRY's «*Mémoire Statistique*»: cfr. p. 333. De cijfers voor XI in de «*Telling van het jaar XI*» Cfr. p. 352.

425. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, dl. IV (22 pluviôse XI-15 germinal XII), p. 52.

426. Cfr. p. 333, voetnoot 378.

427. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 54, nr. 30.

428. S.A. IZEGEM, 18.7.I, Reg. v. briefwiss. 1802-1806, nr. 98.

betrof. Ging het in de hier besproken prefectorale omzendbrief om een gelijkaardig tableau ? De vraag blijft onbeantwoord.

2) Tellingen waarvoor geen bestuurlijke maatregel bekend is.

a) *De bevolking van alle gemeenten ingedeeld volgens de burgerlijke stand in 5 categorieën. Jaar X.*

Deze cijfers komen, zoals gezegd, voor in het *Mémoire Statistique*, in 1804 uitgegeven door prefect De Viry; zij figureren daar, tesamen met de cijfers voor het jaar IX onder de titel «Telling van de bevolking van het Leiedepartement voor het jaar IX en het jaar X»⁴²⁹. Zijn het zulke cijfers die door hogervermelde omzendbrief van 5 germinal XI in het eerste arrondissement gevraagd werden? Dat is mogelijk, maar geenszins bewezen.

b) *Telling van de bevolking van het Leiedepartement. Jaar XI*⁴³⁰.

In het departementaal archief bleef deze telling van het jaar XI, opgemaakt op 20 april 1804, bewaard. Zij geeft voor iedere gemeente een indeling naar geslacht, burgerlijke stand en militaire dienst in vijf categorieën die reeds herhaaldelijk voor tellingen gebruikt waren en waarvan althans de eerste vier ook al tijdens het Ancien Regime in Frankrijk traditioneel waren⁴³¹, nl.

1° Gehuwde mannen of weduwnaars.

2° Gehuwde vrouwen of weduwen.

3° Ongehuwde mannen van elke leeftijd.

4° Ongehuwde vrouwen van elke leeftijd.

5° Levende verdedigers van het vaderland.

429. Cfr. p. 333, voetnoot 378.

430. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2828: «*Dénombrement de la population du Département de la Lys. An XI*». Deze telling is gedateerd 30 germinal XII (20 april 1804) en ondertekend door de prefect.

431. Cfr. p. 334.

c) *Globale bevolkingcijfers van het departement voor het jaar XII (1803-1804)*⁴³².

In het departementaal jaarboek voor 1806 geeft men de globale bevolking van het departement in het jaar XII verdeeld volgens het geslacht. Dit cijfer, nl. 471.689, verschilt van alle cijfers die wij uit dit of omringende jaren kennen: 465.363, het totaal van de verdelingstabel van de conscriptie voor het jaar XII⁴³³; 468.381, het totaal volgens de zojuist vernoemde telling van het jaar XI. De oorsprong van de cijfers in het jaarboek is ons onbekend, misschien waren ze ingewonnen voor de jaarlijkse voortzetting van het departementaal *Mémoire Statistique*, voortzetting bevolen o.a. door de ministeriële circulaire van 28 prairial XII (17 juni 1804) en 30 ventôse XIII (21 maart 1805)⁴³⁴.

BESLUIT

Uit de tekst van wetten en besluiten, hierboven aangehaald, blijkt dat de statistische gegevens over de stand van de bevolking in de behandelde periode dikwijls in de eerste plaats niet-wetenschappelijke doeleinden moesten dienen: het fiscaal nut (bijv. bij de tellingen nrs. 2, 5, 10 en 11) of het politieel gebruik (bijv. bij de tellingen nrs. 1 en 3) domineerden, en zeer veel andere activiteiten van het nieuw — gecentraliseerd — bestuur vereisten de kennis van de bevolkingsstand: de verdeling van de conscriptie (telling nr. 8), de vaststelling van het aantal ambtenaren, vertegenwoordigers, juryleden, enz. Ook politieke propaganda sprak een woordje mee (telling nr. 7).

432. ANNUAIRE du Département de la Lys pour l'an 1806, Brugge, 1806, p. 134.

433. Cfr. p. 335.

434. De circulaire van 30 ventôse XIII, waarin ook melding gemaakt werd van deze van 28 prairial XII, is bewaard in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. De bewaarde circulaire is gedrukt en gericht tot alle prefecten.

Toch waren deze bevolkingsstaten ook de vrucht van een wetenschappelijke belangstelling, die haar wortels had in de encyclopedische nieuwsgierigheid van de Verlichting, met haar naief geloof in de schier onbegrensde mogelijkheden van de menselijke kennis. Vooral na de staatsgreep van Brumaire (9-10 nov. 1799) door Napoleon, werd terug een brug geslagen naar het Franse⁴³⁵ Ancien Regime. Aan het hoofd van het nieuwe *Bureau de Statistique* kwamen mensen te staan met een zeer ruime wetenschappelijke belangstelling, die alles wensten te beschrijven, te tellen en te verklaren. Zij hechtten evenveel belang aan de ouderwetse kwalitatieve «statistiek», d.w.z. een literair-verzorgde synthetische beschrijving van de feiten of toestanden, als aan cijfers.

De statistische wetenschap stond echter nog in de kinderschoenen, de animatoren pakten het dikwijls louter theoretisch aan, er was gebrek aan know-how en administratieve ervaring, er was geen continuïteit... Deze en andere oorzaken leidden tot een opstapeling van een chaotische massa demografisch materiaal van ongelijke kwaliteit, waarop evident veel kritiek kon uitgeoefend worden. Dit was dan ook één van de redenen waarom ca. 1806 een vertrouwenscrisis t.o.v. het *Bureau de Statistique* losbrak. Bovendien had de telling van 1806 (één van de beste) Napoleon gerustgesteld: er was geen gevaar voor ontvolking, noch voor tekort aan soldaten! Met de oorlogen (kontinentale blokkade!) ging de hele statistische aandacht naar de economische sector en de leiding van het *Bureau de Statistique* werd toevertrouwd aan een econoomist.

435. De volkstelling van 1784 in de Zuidelijke Nederlanden onder Oostenrijks bewind getuigt van een modernere aanpak: een kwantitatieve telling om de telling.

Na 1806 zouden er bijgevolg geen nieuwe algemene volkstellingen meer gehouden worden; dit geldt uiteraard ook voor het Leiedepartement: expliciete bewijzen bleven daarover bewaard⁴³⁶. De indeling van de bevolking in geagglomereerd of verspreid wonend, gevraagd in de tellingen 10 en 11, is echter in principe niet van belang ontbloomd. Bovendien notere men dat het in de bedoeling van de wetgever lag dat bepaalde nominatieve bevolkingslijsten (nrs. 1 en 3) regelmatig zouden bijgehouden worden. Deze regelmatige vernieuwing lijkt echter eerder uitzonderlijk, en dan hoofdzakelijk in de grotere gemeenten en steden, verwezenlijkt.

Zoals in Frankrijk zou ook in het Leiedepartement vaak alles weinig vlot verlopen, hoewel de Westvlaamse overheid meestal van goede wil bleek. Ook hier herhaalde pogingen, hernemingen, vergissingen, verwarring, beantwoording van een enquête met de methodes of gegevens van een andere, enz. Daarom mogen de tellingen uit deze periode niet afzonderlijk bestudeerd worden.

Voor de verdere studie van het demografisch materiaal uit deze periode is het nuttig hier een overzicht te geven van de — schaarse — richtlijnen voor de concrete verwezenlijking ervan, die in de normatieve teksten van het landsbestuur voorkomen, daarbij opmerkend dat er op dat gebied van de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen geen oorspronkelijk initiatief is uitgegaan.

Aldus blijkt dat, ook als het niet expliciet in de voorschriften voorkomt, het telkens de gemeentelijke overheid was die voor de vervaardiging van de basisdocumenten moest instaan. Slechts éénmaal werd hier

436. Minuten van brieven dd. 8 februari 1808, 8 februari en 28 december 1809, 7 december 1810, 13 december 1811 van de prefect aan de directeur van de Rechtstreekse belastingen van het departement, waarin verklaard wordt dat er na deze van 1806 geen tellingen («états de population») meer gehouden werden (R. A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2829).

verder gespecificeerd en de eventuele rol van de politie-commissaris en helpers vermeld, nl. in de wet over de bevolkingsregisters (nr. 1). Over het algemeen beperkte de rol van de grotere territoriale omschrijvingen (arrondissement, departement) zich tot het doorgeven van het bevel, het urgeren van de uitvoering, eventueel door dreiging met sancties, en het verzamelen van de antwoorden van de gemeenten. Alleen voor de telling van bevolking en bestaansmiddelen (nr. 3) zette het landsbestuur, in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III, een speciale gecentraliseerde organisatie op touw, waarmede de gemeentebesturen moesten samenwerken; hier viel echter alle nadruk op de telling van de bestaansmiddelen. Bij deze telling werd ook controle op de aangiften door middel van huisbezoek voorgeschreven; dit werd uitgevoerd, maar wegens de beperkte tijd waarover men beschikte mag men aannemen (en er zijn aanwijzingen in die zin) dat deze controle beperkt werd tot steekproeven en twijfelachtige gevallen.

In de laatste effectieve volkstelling van de Franse periode, gepland door de mathematicus Duvillard, nl. deze van 1806, was er een beginnend besef van de voorwaarden voor een goede bevolkingsstatistiek merkbaar: vraag naar de toestand op één bepaalde datum, nadere uitleg over het begrip «domicilie», eis tot huisbezoek.

Van een speciale vergoeding voor dit soms omslachtige werk — vooral het opstellen van naamlijsten was geen sinecuur — is nergens sprake, behalve bij de telling van bevolking en bestaansmiddelen (nr. 3).

Al deze onvolmaaktheden in de normatieve teksten zullen ongetwijfeld de kwaliteit van de verwezenlijkingen niet ten goede gekomen zijn. Denkt men daarbij aan de publieke opinie, die soms uiterst vijandig stond t.o.v. het nieuwe regime en dikwijls reden had om ten minste wrevelig te zijn, aan de vrees van de gewone man voor misbruik van de telling voor fiscale of politiële

doeleinden, dan heeft men redenen genoeg om de resultaten van de bevolkingstellingen en -registers uit deze tijd niet zonder kritiek te aanvaarden. Het is echter het concrete onderzoek van iedere telling of register in zijn plaatselijk en ruimer kader en met het ontleedmes van de demografisch-statistische wetenschap dat uitsluitsel moet geven over de waarde ervan. En het is reeds gebleken dat in sommige gevallen — misschien meer dan men zou vermoeden — die waarde groot is !

De periode van de Franse overheersing in België was de voornaamste inzet van een beweging, die zich in het tijdvak van het Verenigd Koninkrijk zou doorzetten en uiteindelijk leiden tot de periodieke inrichting van de volkstellingen in het onafhankelijke België vanaf 1846. Ook de zeer belangrijke innovatie die het gemeentelijk bevolkingsregister was zou nooit meer volledig verloren gaan.

G. GADEYNE

BIJLAGEN bij het artikel:

De maatregelen uitgevaardigd door de Franse Hoofdbesturen in West-
Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en tellingen (1794-1814)

door G.GADEYNE

Bijlage 1

21 juni 1799 (3 messidor VII). Gedrukt besluit van het Hoofdbestuur van het
Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H., nr.312).

L'Administration Centrale du Département,

Vu le réquisitoire du Commissaire du Directoire Exécutif près d'elle ...

Arrête

Art. 1.

Les officiers municipaux dans les communes dont la population s'élève au-des-
sus de 5000 habitans et les agents dans les communes où la population est infé-
rieure à 5000 habitans qui n'ont pas encore dressé le tableau prescrit par l'art.
1 du titre II de la loi du 10 vendémiaire an 4, procéderont sur le champ à la
confection de ce tableau et enverront dans le délai d'une décade le double à
l'Administration du Département et à l'Administration Municipale du canton confor-
mément aux modèles qui leur ont été transmis.

Art. 2.

A l'expiration de la décade l'administration centrale nommera des commissaires
pour dresser aux frais des membres des municipalités et des agens des communes
retardataires personnellement, les tableaux dont le double n'aura pas été trans-
mis au désir de l'article précédent, sans préjudice de la responsabilité pronon-
cée par l'article 4 de la loi précitée.

Art. 3.

Ce tableau est indépendant de l'état qui doit se renouveler annuellement
d'après les dispositions de la loi du 19 juillet 1791 sur la police municipale
et correctionnelle, à l'exécution de laquelle les municipalités et agens des
communes sont rappelés.

...

Bijlage 3

Model C bij het besluit van 6 frimaire III (26 november 1794) uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van België
(A.R.A., Adm. Centr. Belg., nr. 544).

Etat de la Population effective de la Commune de fait le

	Hommes et femmes agées de plus de 10 ans	enfants de 10 ans et au dessous
Ensuite du recensement fait le la population étoit de	236	124
Elle est augmentée jusqu'à ce jour 1er nivose de	6	6
Total.....	242	230
Elle est diminuée pendant la quinzaine passée de	6	6
Elle est a ce jour de	236	124

Bijlage 4

20 december 1794 (30 frimaire III). Omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuut).

Ce 30 frimaire 3e année

Aux agents nationaux

- de Gand
- de Mons
- de Namur
- de Liège
- de Brabant
- d' Ipres

Je te previens, Citoyen, que les représentants du peuple près les armées du nord et sambré et meuse ont porté le 27 de ce mois deux arrêtés qui ont pour objet d'accélérer le recensement des subsistances et à cet effet ils ont ordonné qu'il sera établi huit commissions dont chacune d'elles se transportera dans les municipalités de tous les administrations d'arrondissement respectifs et s'y concertera préalablement avec l'agent national de l'administration dans le territoire de laquelle elle devra opérer.

Ces deux arrêtés sont sous presse, ainsi que les tableaux qui doivent y être joints. Les commissaires qui partiront incessamment en seront porteurs, ces commissaires doivent s'annexer des coopérateurs - adjoints et délégués qu'ils sont autorisés de mettre en réquisition, soit des administrateurs d'arrondissements, soit des baillis, soit des officiers municipaux, soit enfin de simples citoyens chez lesquels ils croiront pouvoir puiser les renseignements locaux dont ils auront besoin.

Je crois que pour accélérer les opérations des dits commissaires, il faudroit faire préparatoirement un choix de sujets en assez grand nombre pour que la commission puisse se diviser en sections et achever leur opération dans le plus bref délai

Salut et fraternité

Bijlage 5

Vóór 1 januari 1795: onderrichtingen voor de tellingscommissarissen benoemd in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III, uitgevaardigd door de Commissaire-Ordonnateur-Général, Sabin-Bourcier (A.R.A., Adm.Centr. Belg., nr.544: authentiek afschrift door L.Wareghien, nationale agent van België).

L'arrêté des Représentans du peuple du 27 frimaire voulant que les administrations civiles du pays se réunissent aux agences militaires pour faire le recensement des subsistances qui peuvent être dans le pays conquis, la principale mission dont sont chargés les citoyens nommés dans chaque arrondissement est de s'assurer de l'existence des denrées de tout genre qui sont dans chaque commune, pour y parvenir après s'être concertés avec l'agence nommée par l'administration centrale

1°

Ils se transporteront dans chaque administration d'arrondissement, y recevront les tableaux de recensement, et s'informeront quels sont les agens les plus instruits des localités qu'ils pourront s'adjoindre; ce qu'ils exécuteront sans délai ils enverront, sur le champ, au Bureau central, les noms des dits agens aussitôt qu'ils seront nommés.

2°

La nomenclature de toutes les communes, villages, censes et fermes de l'arrondissement qu'ils seront chargés, leur sera remise par l'administration, de même que les tableaux des recensemens antérieurs s'ils ont eu lieu.

3°

Arrivés dans chaque commune ils feront assembler les municipaux et les réquereront de faire réunir les habitans qui n'auraient pas fait de déclaration (dans le cas ou cette opération n'eut pas eu lieu antérieurement) aussitôt qu'ils en seront munis, ils se feront assister d'un ou plusieurs membres et se transporteront chez les particuliers pour y vérifier leur déclaration qui devra être faite en grains de toute espece battus ou en gerbes, ils se feront représenter les réquisitions et feront justifier des livraisons qu'ils auront pu faire à compte.

4°

Ils sont autorisés à faire procéder à la reconnaissance exacte des denrées de toute espece, pour peu qu'ils soient en doute sur la véracité de la déclaration, et s'il existe une différence ils feront exécuter l'article 7 de l'arrêté des représentans du peuple en date du 26 brumaire.

5°

Aussitôt que la reconnaissance des matières aura eu lieu, ils calculeront ce qui doit rester pour la subsistance des habitans à deux quintaux de grain par tête et six quintaux de fourage par cheval, dont moitié paille et vingt boisseaux par mois (pour cinq mois) et un tiers en sus pour les routiers engagés pour la république. Ils fixeront par décade la quotité des versements du superflux qui se feront dans la commune ou le magasin militaire le plus voisin.

6°

Ils rempliront avec exactitude le tableau dont ils sont porteurs, et instruiront tous les deux jours les chefs des différentes administrations chacune pour ce qui les concerne, de la quotité des dits Bestiaux ou matières trouvés dans chaque commune et du tems dans lequel elles pourront être remises dans les Parcs ou Magazins.

7°

Dans le cas ou il se trouverait des Communes qui se refuseraient à l'exécution des mesures prescrites ci-dessus, elles seront dénoncées et on y fera passer, sur le champ, les Batteurs français et la force armée.

8°

Les agens observeront que nulle considération ne peut empêcher l'exécution des réquisitions qui doivent assurer la subsistance de l'armée, et que les quantités précisées dans la réquisition dont ils sont porteurs doivent être réalisées sans délai.

9°

Les susdits agens s'adresseront aux Commissaires de Guerres les plus voisins du lieu ou ils opéreront, soit pour en obtenir la force armée, soit pour les favoriser dans leurs opérations, soit pour accélérer les versements des réquisitions ordonnées par le commissaire ordonnateur Général.

10°

Tous les agens chargés par l'Ordonnateur Général, de la suite des Réquisitions ne pourront être troublés dans leurs opérations, mais au contraire devront recevoir toute aide et assistance tant des commissaires des Guerres que des différentes commissions.

Est Signé Bourcier

Pour copie conforme

L'agent national de l'administration
Centrale et supérieure de la Belgique

L. Warenguien

Bijlage 6

29 december 1794 (9 nivôse III): omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuut).

9 nivôse an 3e.

Les porteurs de la présente, Citoyen, sont les Citoyens ..., commissaires nommés pour procéder en exécution des arrêtés des Représentans du Peuple du 27 frimaire dernier au recensement des grains et subsistances dans l'étendue de l'arrondissement de votre administration. Ils sont munis de pouvoirs et d'instruction qui doivent les guider dans leurs opérations.

Ces commissaires doivent se concerter avec toi pour accélérer leurs travaux et sont autorisés à s'adjoindre les coöperateurs qui leur seront nécessaires et auxquels leurs pouvoirs sont spécialement délégués par les dits arrêtés.

Tu sentiras aisement, combien il est intéressant dans une opération de cette importance, à laquelle sont attachés l'abondance et la tranquillité dans la Belgique, d'en éloigner les malveillans, intrigans et les hommes dont la probité ne seroit pas bien reconnue; pénétrée de ce principe, l'administration centrale a cru devoir te charger spécialement du soin de diriger le choix que les dits commissaires feront de leurs adjoints, et de veiller à ce qu'il ne s'y glisse aucun homme qui puisse apporter des entraves à l'exécution des mesures portées audits arrêtés.

Je t'invite en surplus à leur donner tous les renseignemens sur les localités où ils devront operer et à les entourer des moyens d'exécution qui sont en ton pouvoir.

Pour faire face aux dépenses de ce renseignement, les représentans du Peuple ont mis à ma disposition une somme de cinquante mille livres, sur laquelle somme j'ai déjà fait toucher à chacun des commissaires une somme de trois cent livres à valoir sur son traitement.

Pour obvier aux difficultés que j'aurois pu éprouver, pour faire payer sur les lieux, les dépenses ultérieures, j'ai cru devoir te charger de ce soin en t'autorisant à tirer des mandats sur le payeur de ton arrondissement, jusqu'à concurrence de la somme de ...

Je me suis concerté à cet effet avec le Citoyen Jehannot, payeur Général des armées, qui vient de donner des ordres pour que les mandats soient acquittés à leur présentation.

Je t'observe que ces dépenses se bornent aux appointemens des commissaires et adjoints à raison de quinze livres par jour. Les voitures et chevaux dont ils auront besoin, doivent leur être fournis par les communes respectives.

Au reste tu voudras bien apporter sur les opérations des Commissaires la Surveillance la plus active, et m'instruire de tout ce qui pourra intéresser la République.

Salut et fraternité,
Signé L.Warenguien.

Tu verras par l'arrêté du 27 frimaire que les dits Commissaires doivent opérer de concert avec ceux nommés par le Commissaire Ordonnateur, et qu'ils ne forment qu'une seule et même Commission.

Bijlage 7

1 januari 1795 (12 nivôse III):omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuit).

Bruxelles, 12 nivôse an 3 Rép.

Je t'ai observé, Citoyen, dans ma lettre du 9 de ce mois, que conformément à l'Arrêté du 27 frimaire, le Commissaire-ordonnateur-général devoit aussi envoyer des Commissaires, pour faire le Recensement des subsistances conjointement avec ^{ceux} nommés par l'administration Centrale; il leur a donné à cet effet des instructions dont je crois devoir t'adresser copie avec l'Etat nominatif de ces Commissaires. L'objet de ces instructions étant d'assurer l'ordre et la célérité dans leurs opérations et rentrant parfaitement dans celles de nos Commissaires, je t'engage à leur en donner Connaissance, et à veiller, pour qu'elles soient observées exactement, et que les uns et les autres étant Membres d'une seule Commission, agissent avec concert, et se prêtent un secours mutuel; ce sera le moyen de prévenir toute difficulté et d'atteindre le but de la manière la plus sûre et le plus rapide. Je n'ai pas besoin d'insister de nouveau sur l'urgence et l'importance de ce recensement; de toutes les opérations confiées à tes soins, c'est doute ^{sans} celle qui doit fixer plus particulièrement ta sollicitude, ce n'est que par la connoissance exacte et prompte des ressources existantes et des besoins, que l'on pourra diriger les opérations ultérieures pour assurer le service des armées et les subsistances des communes; la lenteur a cet égard compromettroit inévitablement la chose publique et causeroit des maux irréparables. Je t'invite en conséquence à rassembler de suite auprès de toi les Commissaires nommés, et à faire avec eux le choix des Coopérateurs nécessaires, à raison du nombre et de l'etendue des Communes de ton arrondissement, dont tu dois avoir la liste. Tu ne dois pas craindre de multiplier le nombre de ces adjoints en les choisissant parmi les Citoyens actifs,

patriotes, et versés dans cette partie; après avoir concerté avec eux la division de leur travail respectif par cantons, pressé leur départ en leur recommandant d'apporter la plus grande diligence, de t'instruire assiduellement de leurs opérations et de te faire passer successivement les tableaux des communes recensées, de manière que tu sois toujours au courant de ce qu'ils feront et à portée de les aider de tes avis, s'ils s'écartoient de la marche tracée, tu voudras bien par une correspondance journaliere et détaillée me faire connoître tout ce qui sera relatif à cette opération afin que je puisse en rendre compte à l'administration Centrale et aux Représentans du Peuple.

Tu dois avoir reçu les Arrêtés du 27 frimaire qui ont été adressés à votre administration le ... et les tableaux qui sont partis à ton adresse par la Messagerie le ... Les Commissaires sont porteurs de lettre pour toi, de leurs commissions et instructions.

S'il n'y avoit pas assez d'arrêtés pour toutes les Communes de votre arrondissement il faudroit en remettre un exemplaire a chacun des Commissaires où préposés pour qu'ils fassent proclamer le dit Arrêté dans les différentes Communes qu'ils parcoureront respectivement.

Salut et fraternité,
Signé L.Warenguien.

P.S. Les tableaux sont destinés à être mis ès mains des commissaires et adjoints pour être par eux remplis.

Bijlage 8

3 januari 1795 (14 nivôse III): uittreksel uit de notulen van het Hoofdbestuur van België (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuut).

Extrait des registres aux Procès Verbaux de l'administration Centrale et Supérieure de la Belgique.

Séance du 14 nivose 3me An^e Rép.

Lecture faite par l'Agent National des instructions délivrées par Sabin-Bourcier, Commissaire-ordonnateur-Général, aux Commissaires par lui nommés pour les opérations relatives au recensement des grains conformément aux arrêtés des Représentans du peuple du 27 frimaire dernier; sur l'observation faite par le susdit Agent National qu'il étoit annoncé par les dites instructions que les dits Commissaires denommés par le dit Sabin-Bourcier sont porteurs de réquisitions pour le service de l'armée, il a été déclaré, Oui le dit Agent National, que les Commissaires nommés par le dit Agent National et dont le choix a été approuvé par l'administration pour les opérations du dit recensement, n'ont aucun pouvoir pour intervenir à aucun acte relatif aux dites requisitions, qui sont étrangères à leur

mission; il a été arrêté en conséquence qu'à la diligence du dit agent national, extrait du présent procès-verbal, seroit envoyé aux Agents Nationaux des Administrations d'arrondissement pour en faire part aux dits Commissaires nommés par le dit Agent National.

Pour extrait conforme,
Signé Vanderfosse Secr.Adj.
et scellé.

Bijlage 9

4 januari 1795 (15 nivôse III): omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.52).

Circulaire aux agens nationaux des administrations d'arrondissement et au citoyen Stevenotte, commissaire civil à St.-Hubert.

15 nivôse an 3.

Je t'envoie cy joint, citoyen, expédition d'un arrêté rendu par l'administration centrale dans sa séance d'hier. Je t'engage à la communiquer sans délai aux commissaires nommés pour le recensement, les quels doivent être déjà rendus près de toi, et à veiller à son exécution.

Salut et fraternité.

Bijlage 10

11 januari 1795 (22 nivôse III): uittreksel uit de notulen van het Hoofdbestuur van België (R.A.BRUGGE, F.H., nr.4).

Séance du 22 nivôse 3e année Républicaine.

L'agent National fait lecture d'une lettre de celui de l'administration de la Flandre occidentale, relative aux recensement de grains et aux moyens d'exécuter les réquisitions de l'ordonnateur général Sabin-Bourcier. L'agent National est autorisé à répondre au Cn. Woussen, agent national de l'arrondissement de la West-Flandre, que le recensement ordonné par l'administration centrale, ayant pour objet d'assurer la subsistance du peuple, et de se procurer des bases qui puissent diriger les réquisitions de manière à ne vexer aucun individu, il n'est pas probable que les commissaires qui en sont chargés, éprouvent dans l'exercice de cette mission bienfaisante, une résistance capable de provoquer les secours

de la force armée; que si les Agens du Commissaire Ordonnateur Général des Guerres, qui concourent à ce recensement, sont en outre chargés d'une opération simultanée d'une nature plus délicate et qui exige des mesures plus vigoureuses, c'est au Commissaire Ordonnateur Général que ces Agens doivent s'adresser directement pour qu'il leur procure par tous les moyens qui sont en son pouvoir, l'appui et la protection de la force armée nécessaire au succès de ses opérations.

Arrêté que l'extrait du présent procès verbal sera envoyé à tous les agens nationaux des administrations d'arrondissement.

Pour extrait conforme,
Signé Lambrechts Pres. et Vanderfosse
Secr. adj. et scellé.

Bijlage 11

14 januari 1795 (25 nivôse III): omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm. Centr. Belg., nr. 52:minuut).

Aux agens nationaux des administrations d'arrondissement et au Citoyen Stevenotte, Commissaire Civil à St.-Hubert.

Le 25 nivôse III.

Je t'envoie cy joint, Citoyens, expedition d'une deliberation de l'administration centrale en date du 22 de ce mois. Tu y verras que persistant dans la resolution qu'elle a prise de n'avoir aucune part aux opérations concernant les requissions et les versements des grains, elle déclare de nouveau que les commissaires qu'elle a envoyés ne doivent s'occuper que du recensement.

Elle prévoit avec raison que cette mesure ne doit pas les mettre dans le cas d'avoir recours à la force armée, puisqu'elle ne tend qu'à connoître les ressources que chaque commune peut présenter et à assurer la subsistance de toutes.

Si dans le cours de leurs opérations les agens du Commissaire Ordonnateur Général éprouvent quelque opposition ou resistance, ce sera au Commissaire Ordonnateur à leur fournir les moyens d'exécution.

Je t'invite à veiller à ce que les Commissaires ne s'écartent point des intentions de l'administration centrale et à les rappeler à leurs devoirs s'ils s'en écartaient.

Salut et fraternité.

Bijlage 12

15 februari 1795 (27 pluviôse III): besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber-en-Maas (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuut).

Bruxelles, le 27 pluviôse 3e année de la République française une et indivisible. .

Les Représentans du Peuple près les armées du Nord et du Sambre et Meuse.

A l'administration centrale à Bruxelles.

Nous vous chargeons, Citoyens, de rappeler tous vos commissaires au recensement, de leur faire déposer les états de situation dont vous les aviez munis et d'anuller les pouvoirs que vous leur aviez confiés.

Signé N.Haussmann et Peres.

Consigné dans les registres de l'administration centrale et supérieure de la Belgique.

Bruxelles le 27 pluviôse 3me année républicaine. Signé J.B.J.Dela Buisse prés. et Delcambe sec.-adj.

Pour Copie Conforme

D'Outrepoint, Viceprés.

Delcambe, sec.-adj.

Bijlage 13

19 december 1794 (29 frimaire III): omzendbrief van het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen aan de besturen van kasselrijen, hoofdplaatsen en gemeenten (R.A.BRUGGE, F.H., nr.58, p.2).

Aux chatellenies, magistrats des chefs lieu et municipalités de son arrondissement.

Nous Vous faisons parvenir plusieurs exemplaires de l'arrêté de l'administration centrale de la Belgique du 6 frimaire sur les subsistances, il n'y en a pas un nombre suffisant pour être transmis à toutes les municipalités, mais aussitôt que nous les aurons reçus de l'administration supérieure nous aurons soin de Vous les faire parvenir; il faut cependant observer que cet arrêté ne peut être exécuté dans tous les points avant que le recensement général soit achevé et parvenu à l'administration centrale, cette administration nous ordonne de laisser subsister provisoirement les réquisitions frappées par le commissaire ordonnateur.

Vous voudrez bien en conséquence informer sans délai les communes de Vôte arrondissement de l'obligation où elles se trouvent d'y obtemperer jusqu'à nouvel ordre; Vous aurez en même tems une belle occasion de leur faire sentir combien il

leur importe de mettre la plus grande activité dans l'exécution de l'arrêté du 6 de ce mois qui ordonne un recensement général, sans lequel elles ne peuvent pas espérer de se voir soustraites aux réquisitions qui se feront ainsi par le commissaire ordonnateur; nous savons aussi que certaines communes prétendent ne devoir rien fournir au delà de 40 quintaux prescrits par l'arrêté des Représentants du peuple du 26 brumaire dernier; il faut les desabuser sur ce point et leur faire comprendre que cette première réquisition provisoire ne peut en aucune manière empêcher les réquisitions subséquentes. Il y a plus, nous avons déjà reçu une réquisition de l'agent principal pour quarante un mille quintaux, dont vingt-trois mille froment et dix huit mille seigle, la répartition en sera faite ces jours-ci, sur les villes et chatellenies d'Ypres, Roulers et contribuables, Huit Paroisses, Poperingue et Wervicq, sur lesquelles elle a été frappée; il faut que ces dernières communes s'apprentent à remplir sur le champ leur quote part, car des mesures de rigueur seront prises si chaque municipalité ne fournit pas son contingent dans le délai que nous aurons fixé.

Bijlage 14

30 december 1794 (10 nivôse III): omzendbrief van het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen aan de besturen van de hoofdplaatsen (R.A.BRUGGE, F.H., nr.58, p.9 - 10).

Aux municipalités chefs lieux d'arrondissement inférieurs de cette administration.

Nous ne pouvons nous dissimuler de Vous dire combien nous sommes sensibles de voir le peu d'activité qu'on employe pour les recensements générales des subsistances, population et bestiaux ordonné par l'arrêté de l'administration centrale du six frimaire, dont le résultat devoit nous être parvenu dans les cinq jours suivant la promulgation.

Nous Vous engageons au nom du bien public d'y travailler avec celerité et de nous faire parvenir incessamment le depouillement de ce recensement, et s'il Vous manque de bras pour l'hachevement de ce travail Vous êtes autorisés de mettre en réquisition les personnes aisées que Vous jugerez capables de partager cette besogne importante qui tend à étouffer toutes espèces d'erreur dans les répartitions des diverses réquisitions et à exempter les communes qui par leur état de situation ne pourront y contribuer, de là citoyens, vous conviendrez que le moindre retard que Vous apporterez à exécuter l'arrêté précité sera d'un grand préjudice à Vos administrés, et que Votre responsabilité en sera un juste garant. Veuillez faire connaître cette circulaire aux communes de votre arrondissement par l'envoi d'une expédition, nous espérons qu'elles sauront apprécier tout le poids de nos sollicitudes et qu'elles s'empresseront d'y satisfaire.

Salut et fraternité.

Bijlage 15

3 januari 1795 (14 nivôse III): omzendbrief van het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement (R.A.GENT, Dép.Escaut, nr.179, f°67r° en v°).

N° 107

du 14 nivôse

Circulaire

A tous les Chefs-Lieux d'Arrondissement.

Citoyens,

Vous avez du voir, par l'arrêté de l'Administration Centrale de la Belgique du 6 frimaire dernier, combien il est intéressant pour son exécution, qu'il soit procédé sans délai au recensement et à la confection des tabelles ordonnés par les art. 4 et 8 du dit arrêté; cette opération devait faire la base de nos travaux sur les subsistances, il a été enjoint aux municipalités de la faire dans les cinq jours après la promulgation du susdit arrêté.

Et comme ces pièces essentielles ne nous sont pas encore parvenues, non obstant que le délai prescrit par l'art.9 est dès longtemps expiré,

Nous vous ordonnons en conséquence d'envoyer à la réception de la présente, dans les communes qui sont en retard, des commissaires, aux fraix de la municipalité, pour former ces tabelles, conformément au dispositif de l'art.9 du susdit arrêté.

Vous nous transmettez les tabelles avec vos observations, endédans le tiers jour, à peine qu'il sera nommé des commissaires à vos fraix, par cette administration.

Salut et fraternité.

Bijlage 16

24 januari 1795 (5 pluviôse III): omzendbrief van het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement (R.A.GENT, Dép.Escaut, nr.179, f°97 r° en v°).

Le 5 pluviôse.

Lettre Circulaire aux municipalités des villes chatellenies districts et autres cheflieux de cet arrondissement, tendante à accélérer la confection et la rentrée des tabelles du recensement de la population, des grains et autres subsistances, des bestiaux.

L'administration générale d'arrondissement de la Flandre Orientale.

Citoyens,

Par notre lettre du 12 de ce mois nous Vous avons rappelés à l'exécution des articles 4 et 8 de l'arrêté du 6 frimaire dernier sur les subsistances, en Vous observant que le recensement et les tabelles ordonnés par les dits articles devant faire la base de nos opérations concernant les subsistances, il étoit urgent d'en accélérer la confection.

Par la dite lettre nous Vous avons enjoint d'envoyer dans les communes, qui étoient en retard, des commissaires aux frais de la municipalité, pour former ces tabelles, conformément à l'article 9 du susdit arrêté, et de nous transmettre ces tabelles, avec vos observations, endeans le tiers jour, à peine qu'il seroit nommé des commissaires à Vos frais par cette administration.

Nous avons lieu d'attendre que Vous Vous presseriez d'obeïr sur le champ au dispositif de cet arrêté salutaire, et nous ne pouvons voir qu'avec la plus grande surprise que Vous compromettiez si gravement votre responsabilité, en entravant par votre négligence la marche de cette administration dans une matière aussi essentielle que les subsistances et approvisionnemens.

L'intérêt du service public exige plus impérieusement que jamais, que les susdites tabelles nous soient transmises sans délai.

En conséquence nous Vous ordonnons itérativement de nous les faire parvenir avec vos observations conformément à notre dite lettre du 12 de ce mois; Vous prevenant, que si Vous restez en défaut de nous les envoyer endéans le tiers jours après la réception des presentes, il sera nommé des commissaires à Vos frais pour la confection des tabelles susdites, et que Votre négligence sera portée à la connoissance de l'administration centrale.

Nous Vous prevenons au reste que les recensemens, tabelles ou autres opérations que Vous pourriez être chargés de faire, de la part des commissions établies par l'arrêté des Représentans du Peuple du 27 frimaire pour accélérer le recensement et le versement des subsistances, ne peuvent vous dispenser en aucune manière de satisfaire sur le champ aux dispositions susdites de l'arrêté de l'administration centrale du 6 frimaire qui est expressement confirmé par l'article 14 du susdit arrêté du 27 frimaire.

Salut et fraternité.

Bijlage 17

9 maart 1795 (19 ventôse III): rapport en voorstel tot besluit van het

Le 19 ventôse.

N° 106.

Rapport et projet d'arrêté pour faire exécuter par les Communes de notre arrondissement, qui par negligence, ineptie ou mauvaise volonté, se trouvent en retard de satisfaire au dispositif de l'arrêté de l'administration Centrale du 6 frimaire dernier relatif aux subsistances, qui enjoint aux municipalités des Communes de faire le recensement conformément aux modèles qui leur ont été envoyés, de la population, de la quantité de froment, epautre, bled melé, seigle ainsi que de fourrages en général, des chevaux, vaches, boeufs et autres bestiaux existant dans leur commune respectif.

L'administration de cet arrondissement, par circulaire écrite à tous les Magistrats des Villes, Chatellenies, Balliages et autres Chefs Lieux de son arrondissement en date 12 nivôse dernier a ordonné aux municipalités des Chefs Colleges d'envoyer à la réception de leur circulaire des Commissaires aux frais des Municipalités en retard pour procéder à la confection des tabelles ordonnés; non obstant ces, plusieurs d'entre elles sont restés en défaut de procéder à la confection des dites tabelles et d'envoyer les commissaires ordonnés. Ce retard a déterminé l'administration d'écrire en date 28 nivôse dernier une seconde circulaire à toutes les Chatellenies, Districts et autres Chef Lieux de son arrondissement par laquelle ils sont prevenus itérativement que s'ils restent plus longtemps en défaut d'envoier à cette administration les tabelles ordonnées par l'arrêté du 6 frimaire, l'administration nommera à leur frais des Commissaires pour la confection des tabelles susmentionnées et considérant qu'indépendamment de toutes les mesures prises jusqu'à ce jour par cette administration pour l'exécution de l'arrêté du 6 frimaire dernier, plusieurs Chefs Colleges sont et demeurent en retard nous envoyer les tabelles requises, et considérant aussi que ce retard provient sans contredit de la malveillance de plusieurs municipalités qui en favorissant l'egoisme en la cupidité de cultivateurs tachent de soustraire une partie de subsistances à la réquisition et par ce moyen favoriser les projets des ennemis de la République française, et les accapareurs de grains pour à quoi subvenir et remedier,

Votre 3e Bureau propose d'envoier des Commissaires dans toutes les Chefs Lieux de Notre arrondissement, et en conséquence il vous propose l'arrêté suivant:

L'administration Générale d'arrondissement de la flandre Orientale voulant prevenir les distractions et accaparemens de grains et subsistances et accélérer par tous les moijens qui sont en son pouvoir l'exécution de l'arrêté de l'Administration Centrale de la Belgique ainsi que la confection des tabelles ordonnés,

oui l'Agent National, arrêté ce qui suit:

Art. 1er. Il sera nommé et envoyé par cette administration des commissaires aux frais des magistrats des Villes, Chatellenies, Balliages et autres Chefs Lieux de cet arrondissement qui sont et demeurent en retard d'exécuter et faire exécuter par les Municipalités respectives de leur arrondissement, l'arrêté du 6 frimaire dernier relatif au recensement des subsistances ainsi et de la manière prescrit par l'article 9 du dit arrêté, portant en substance qu'il sera nommé des commissaires aux frais des municipalités en retard qui formeront les tabelles requises et ordonnées.

Art. 2e. Les dits commissaires seront chargés de s'assurer des municipalités subalternes, qui en exécution de l'article 9 du dit arrêté ont envoyé copie des tabelles qu'ils ont du remplir en conformité des articles 4 et 8 du susdit arrêté au Chefs-Lieux de l'arrondissement immédiat. En conséquence pour remplir cette mission sont nommés commissaires les Citoyens

Pour la Ville et Chatellenie de Gand l'avocat CANNAERT;.....

Pour la Ville et franconat de Bruges Augustin VANCUIJL;.....

Pour la Ville et Chatellenie d'Audenaerde

Pour la Ville et Chatellenie de Courtrai le Receveur SMITS;.....

Pour la Ville et Paijs d'Alost:.....VAN WAMBEKE fils.....

Pour la Ville et Paijs de Termonde:.....LIPPENS.....

Pour la Ville de Nieuport:.....DAVID.....

Pour la Ville d'Ostende

Pour le paijs de Bornhem:.....WALLAERT DE THUMIS.....

Pour le franchise de St.Amand;.....COLNET fils.....

Pour la Ville de Ninove

Le Metier d'Axel et Neusen

La Ville de Philippine

Pour le franc de l'Ecluse:.....

Hooftplaet, Breskens et Nieuwliedt;.....

Les dits commissaires sont chargés de faire nommer par les magistrats du Chef lieux dans les quelles ils opereront des commissaires subalternes qui aux frais des municipalités en retard procederont à la confection des tabelles ordonnés et en cas de refus de la part des dits magistrats les commissaires sont autorisés d'en nommer d'office.

3e. Les dits commissaires ainsi nommés sont autorisés à former les états de leurs journées à raison de quinze livres par jour quand ils opereront dans le lieu de leur domicile, et vingt livres toutes les fois qu'ils seront dans le cas de se (dé)placer.

4e. En cas de refus de paiement des états ainsi dressés de la part des municipaux en retard les dits commissaires en referont à l'administration qui au besoin les rendra exécutoires pour les sommes qui en feront l'objet contre les officiers municipaux negligans.

5e. Les dits commissaires rendront compte toute les vingtquatre heures à l'administration d'arrondissement, du progrès de leurs opérations et de ceux des commissaires par eux nommés dans le cas prévu pour l'article précédent.

6e. A l'effet que dessus, tous les Citoyens ij denommés sont mis en requisition et sont personnellement responsable, de faire accelerer le recensement des subsistances et la confection des tabelles ordonnés par les articles 4 et 8 de l'arrêté de l'administration Centrale de la Belgique du six frimaire.

Bijlage 18

Ca.1800. Besluit van de minister van Binnenlandse Zaken over de bevolkingstabellen vereist door de wet van 10 vendémiaire IV. (ARCH.NAT.PARIJS, F²⁰103).

1ere Division

3e Bureau

MINISTERE DE L'INTERIEUR

Liberté

Egalité

Il a été fait au Ministre un rapport sur la question de savoir si les tableaux de population exigés des agents municipaux par le titre 2 de la loi du 10 vendémiaire an 4, doivent être envoyés annuellement aux administrations centrales.

Les Ministre a décidé qu'il doit y avoir au moins un état suplétif, et qu'en cas de changemens notables, le tableau doit être refait en entier.

Pour copie conforme

Le Chef de la 1re division.

Bijlage 19

4 october 1796 (23 vendémiaire V): gedrukte omzendbrief van het hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten (R.A.BRUGGE, F.H., nr.267).

3e Bureau

2e Section

Etats de population

N°46

L'Administration Centrale du Département de la Lys aux Administrations Municipales.

Citoyens,

L'article 1er du titre 2 de la loi du 10 vendémiaire IV, appliquée aux Pays réunis par arrêté des Représentans du Peuple du 27 suivant, exige qu'il soit dressé dans chaque commune un tableau contenant les noms, âge, état ou profession de tous les habitans au-dessus de l'âge de 12 ans.

L'article 3 enjoint aux Administrations Départementales d'adresser aux Agens Municipaux de leur ressort les modèles imprimés de ce tableau lesquels devront les remplir dans la décade et d'en adresser immédiatement le double à l'Administration du Département et un autre à l'Administration du Canton.

En conséquence de la dite Loi, nous vous joignons ici un Modèle de Tableau que vous vous occuperez de faire remplir aussitôt par les Administrations Municipales des communes.

Ils doivent être tous rentrés pour le 10 brumaire prochain.

Modèle

Tableau contenant le nombre et les noms, âge, état ou profession des habitans de la Commune de, le lieu de leur domicile et l'époque de leur entrée sur ladite Commune.

Numéro	Noms des habitans au-dessus de 12 ans	Age	Etat ou profession	Domicile des habitans par hameau ou par rue	Epoque de l'entrée sur la Commune	Durée du séjour	Enfans en-dessous de 12 ans
--------	---------------------------------------	-----	--------------------	---	-----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Note. L'Administration Municipale de chaque canton formera le tableau général de la population du canton et après l'avoir certifié au bas, l'adressera au Département. Les états particuliers seront déposés dans les archives du Canton.

Bijlage 20

27 november 1796 (7 frimaire V): gedrukte omzendbrief van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten (R.A.BRUGGE, F.H., nr.268).

3e Bureau L'Administration Centrale du Département de la Lys aux
 2e Section Administrations Municipales.
 Etats de population

Citoyens,

Notre circulaire du 23 vendémiaire exigeait de votre part l'envoi avant le 10 brumaire du tableau général de la population de votre canton.

Conformément à l'article premier du titre 2 de la loi du 10 vendémiaire an quatrième, nous vous avons fait passer un modèle qu'il était sans doute bien aisé de remplir. Nous vous disions également que cet état nous était très nécessaire, et qu'il devait servir de base à plusieurs opérations majeures. En indiquant aux administrations municipales la mesure à suivre et leur donnant tous les renseignements possibles nous devons espérer qu'elles se feraient un devoir de se conformer à notre demande.

Nous sommes cependant forcés de déclarer qu'il nous est parvenu aucun tableau et que ce retardement entrave notre marche.

Nous rappelons donc aux administrations municipales le contenu de notre circulaire précitée, nous leur observons qu'il est instant d'en remplir les dispositions et nous leur déclarons que nous exécuterons à leur égard l'article 22 du décret du 27 mars 1791, relatif à l'organisation des corps administratifs, si le 25 de ce mois nous n'avons reçu leur tableau général de population.

Salut et fraternité,

Les Administrateurs composant l'Administration Centrale du Département de la Lys, Honoré Vallé, Président; Marchand, J.Tarte, Van Praet, Administrateurs et Bouffé Des marais, Secrétaire-adjoint.

Bijlage 21

25 december 1796 (5 nivôse V): gedrukt besluit van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H.,nr.269).

3e Bureau

2e Section

N°43

Etats de population

Extrait des registres aux arrêtés de l'Administration Centrale du Département de la Lys.

Vu par l'administration centrale du département de la Lys, le rapport de son 3e Bureau, 2me Section, duquel il conste qu'à l'exception des administrations municipales de Bruges, Chistelles, Wacken, Poperinghe, Neuve-Eglise, Courtray et Warneton, les trente-trois autres sont en retard d'envoyer le tableau de la population qui leur a été demandé par les circulaires des 23 vendémiaire et 7 frimaire

dernier.

L'administration considérant que les délais itérativement accordées aux dites administrations municipales sont expirés et qu'il n'est plus possible de différer d'avoir un aperçu général de la population du Département, puisque son résultat doit conduire l'administration à un travail important.

Considérant qu'en vertu de l'article XXII du décret du 27 mars 1791 (vieux style) relatif à l'organisation des Corps administratifs, les administrations départementales doivent envoyer des Commissaires aux frais des administrations inférieures retardataires lorsqu'après deux avertissements elles n'ont pas rempli ses ordres.

Arrêté après avoir entendu le Commissaire du Directoire Exécutif près d'elle.

Article premier

Les Commissaires du Directoire Exécutif près les administrations municipales de Damme, Thielt, West-Capelle, Oostcamp, Pittem, Ruisselede, Thourout, Houttave, Nieuport, Pervyse, Dixmude, Furnes, Loo, Hooglede, Haeringue, Elverdinghe, Langhemarcq, Zonnebeke, Dickebusch, Ingelmunster, Wervicq, Moorseele, Belleghem, Avelghem, Haarlebeke, Rumbeké, Iseghem, Roulers, Ardoye, Meulebeke, Ostende, Ipres et Menin sont spécialement chargés de faire dresser par leur administration municipale respective le tableau général de la population d'ici au 20 nivôse et de le transmettre pour cette époque à l'administration centrale.

Art. II

Ces Commissaires percevront une somme de neuf livres en numéraire par jour aux frais des administrateurs municipaux qui ne pourront constater par des extraits de délibérations dûment certifiés avoir provoqué l'envoi dudit tableau de population.

Art. III.

Cette somme sera payée aux Commissaires à compter du jour de l'exhibition du présent à l'administration municipale jusqu'au moment de la remise du tableau.

Art. IV.

Les Commissaires du Directoire Exécutif demeurent responsables de l'exécution du présent arrêté, qui leur sera adressé ainsi qu'aux administrations municipales, auquel effet il sera imprimé au nombre de 80 exemplaires.

Fait à Bruges, le 5 nivôse, 5me année Républicaine par les Administrateurs composant l'Administration Centrale du Département de la Lys, présens les Citoyens Honoré Vallé, Président; Marchand, Van Praet, Administrateurs; Charles Joret, Commissaire du Directoire Exécutif, et Hennissart, Secrétaire en Chef.

Bijlage 22

5 november 1798 (15 brumaire VII): gedrukt besluit van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H., nr.325).

3e Bureau
1re Section

Extrait des registres aux arrêtés de l'administration centrale du département de la Lys.

L'administration centrale du département de la Lys.

Voulant donner à l'occasion des derniers rassemblements séditieux pleine exécution à la loi du 10 vendémiaire IV dans les communes qui se sont mises dans le cas prévu par elle, et considérant que pour faciliter cette exécution à ceux chargés d'y concourir, il importe de faire publier de nouveau ladite loi.

Où le Commissaire du Directoire exécutif, arrête: I. La loi susdite sera réimprimée dans les deux langues à la suite du présent, publiée et affichée partout où besoin sera. II. Conformément à l'article II du titre V de la loi, les administrations municipales, Agents et Adjoins enverront sous trois jours au Commissaire du Pouvoir exécutif près le Tribunal Civil les procès-verbaux qui ont du être dressé ou qui le seront au reçu du présent Arrêté, des délits mentionnés en la loi précitée, s'il en a été commis dans leurs communes respectives, lesquels procès-verbaux doivent expliquer la nature, les circonstances, le jour et lieux des délits, l'indication des communes dont les habitans les ont commis, l'énonciation et la valeur des objects pillés ou volés, etc. III. Si les procès-verbaux mentionnent des délits commis sur des propriétés Nationales, un double sera pareillement envoyé au Commissaire près l'administration centrale pour en poursuivre la réparation, suivant l'article III du titre V de la Loi précitée.

Fait à Bruges en séance ce 15 brumaire VII de la République Française; présens les citoyens Hennessy, Président; Devaux, Demeyere, Vanden Bussche, Guinard, Administrateurs, Herwijn, Commissaire du Directoire exécutif, et Hennissart, Secrétaire en Chef. Pour extrait conforme, Hennessy, Président, Hennissart, Secrétaire en chef.

(Volgt: tekst van de wet van 10 vendémiaire IV).

Bijlage 23

3 maart 1799 (13 ventôse VII): gedrukt besluit van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H., nr.305).

République française.

Extrait des registres aux arrêtés de l'Administration Centrale du Département de la Lys.

L'Administration Centrale du Département de la Lys, voulant assurer la tranquillité des paisibles habitans et éclairer les démarches des malveillans; ouï le Commissaire du Directoire Exécutif, arrête ce qui suit:

Article premier.

Au désir du titre premier de la loi du 10 vendémiaire an 4 et au reçu du présent arrêté, les habitans de tout sexe, au-dessus de douze ans, seront inscrits, si fait n'a été, à la diligence du Commissaire près l'Administration municipale du Canton, et par ceux désignés à cet effet aux articles 1 et 2 du titre susdit, sur le registre de population de leur commune respective.

Article II.

Il leur sera délivré extrait imprimé de cette inscription, dans les termes suivans:

Certificat d'inscription au registre de population.

Commune de Wilsbeke, Canton de Wacken, Département de la Lys. Jaques Abel, cultivateur, inscrit au registre de population, n°301, habitant la commune depuis le 1 mars 1787 (vieux style).

Signalement.

Agé de 12 ans, taille d'un mètre 436 millimètres, cheveux châtons, sourcils châtons, yeux bleus, nez aquilin, bouche ordinaire, visage oval, marqué de

(Sceau de l'Administration Municipale) Signature du porteur. A déclaré ne savoir

N.

signer.

Vu par moi Commissaire du
Directoire Exécutif près du
Canton. N.

(Signature du Secrétaire de
l'Administration municipale).
Délivré par le Président et Sé-
crétaire du Canton, pour ser-
vir en l'an 7. N. et P.

Article III.

L'Extrait d'inscription suffira aux habitans de tout sexe, à l'effet de circuler dans leur canton; pour en sortir, ils devront se munir d'un passe-port délivré conformément à la loi précitée (Titre 2).

Article IV.

Tous individus trouvés en contravention à l'article précédent, seront traduits à la police, pour y être statué ce qu'il appartiendra.

Article V.

Les Commissaires près les Cantons rendront compte de l'exécution du présent, qui sera imprimé dans les deux langues, publié et affiché partout où besoin sera.

Fait à Bruges en séance le 13 ventôse 7me année de la République, présens les citoyens Hennessy, Président; Devaux, Demeyere, VandenBussche, Guinard, Administrateurs, Herwyn, Commissaire du Directoire Exécutif, et Henissart, Secrétaire en Chef.

Pour extrait conforme Hennessy, Président
J.S.Jullien, Secrét.adj.

Bijlage 24

30 januari 1796 (10 pluviôse IV): gedrukte omzendbrief van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten (R.A.BRUGGE, F.H., nr.256).

5e Bureau
2e Section
Population

L'Administration Centrale du Département de la Lys, A toutes les communes du Département.

L'Administration du Département, citoyens, a besoin de connaître la population de toutes les communes qui composent son Arrondissement. L'inexactitude des documents qui lui ont déjà été fournis sur cet objet, trop apparente pour qu'elle puisse les employer utilement dans les travaux importants dont elle est chargée, nécessite la formation définitive des Tableaux qui doivent servir de matériaux et de base certaine à ses opérations.

Vous voudrez bien, en conséquence, nous faire parvenir dans les six jours un tableau dûment certifié de vous, qui contiendra 1° le nombre d'individus de tout sexe au-dessus de dix ans habitant votre commune, 2° et celui des individus aussi de tout sexe qui n'ont point encore atteint cet âge.

La nécessité dans laquelle nous nous trouvons d'être munis au plutôt de ces renseignements, n'admet aucun retard, aucune excuse. Il faut que le 7ième jour après le reçu de la présente circulaire ce travail nous soit parvenu; il faut que nous en puissions faire usage. Tout délai ultérieur devant nécessairement compromettre nos opérations, nous vous prévenons qu'après l'époque dite, nous enverrons sur les lieux un commissaire chargé de procéder au recensement que nous vous demandons et que ses frais de déplacement, voyage, etc. seront à la charge de la Municipalité en défaut.

Salut et fraternité.

Les Administrateurs composant l'Administration du Département de la Lys.

Signé: Honoré Vallé, Président; Marchand, Guinard, Administrateurs: Devaux, Commissaire provisoire du Directoire Exécutif et Hennissart, Secrétaire en Chef.

Bijlage 25

18 september 1796 (2 complémentaire IV): brief van de minister van Binnenlandse Zaken (1e afdeling) aan de commissaris van het Uitvoerend Bewind van de departementen... (R.A.BRUGGE, F.H., nr.244).

LIBERTE

EGALITE

Paris, le 2e des jours compl. de l'an 4 de la Rép.
Franç.

rep.2414

LE MINISTRE DE l'intérieur,

ecrit circulairement

Au Citoyen Commissaire du Pouvoir
exécutif près l'Administration cen-
trale du Département de la Lys.

aux communes en re-
tard le 6 vend.

CITOYEN, quelque impératifs et pressans que soient les ordres qui ont prescrit le dénombrement de la République, une partie des Agens des Communes portent la désobéissance jusqu'à refuser d'exécuter ces ordres, parce qu'ils ont conçu d'injustes défiances contre cette opération. Citoyen, ce dénombrement est indispensable; il ne peut être arrêté ni retardé par la malveillance ou la méchanceté: il faut qu'il soit prompt et fidèle. Je vous charge, en conséquence, d'écrire, au reçu de ma Lettre, aux Commissaires de Canton de votre Département qui ne m'ont pas encore fait passer leurs Etats de population, qu'ils ne doivent pas perdre un instant à me les envoyer, et qu'aucune excuse ne peut les en dispenser. C'est à eux à presser les Agens des Communes et leurs Adjoints, afin qu'ils leur procurent sur-le-champ les renseignemens dont ils ont besoin. Ils peuvent leur déclarer, en mon nom, en cas de mauvaise volonté de leur part, qu'ils seront personnellement responsables des moindres retards, et que l'on nommera des Commissaires pour faire le recensement à leurs frais.

Je joins ici le relevé des Commissaires de Canton qui m'ont envoyé leurs Etats, auxquels par conséquent vous êtes dispensé d'écrire.

Le Chef de la Ire Division.

LE MINISTRE DE L'INTERIEUR,

Champagny

Bijlage 26

27 en 28 september 1796 (6 en 7 vendémiaire V): omzendbrief van het departementaal bestuur (3e Bureau) aan de nalatige commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de kantonmunicipaliteiten (R.A.BRUGGE, F.H.,nr.154).

Au Commissaires du directoire exécutif près
le canton de

3me Bureau

Circulaire

Expédiée le 6 vendémiaire an 5.

Aux Cantons ci dessous

désignés

savoir

Bruges

Damme

Houttave

Gisteltes

Nieuport

Dixmude

Zonnebeke

Dicketusch

Neuve-Eglise

Wervick

Avelghem

Ypres

Expédiée le 7 vendémiaire an 5.

Moorzeelle

Hocgledé

Roulers

Iseghem

Hulste

Wacken

Ardoye

Thourout

Costcamp

Citoyen,

Le Ministre de l'intérieur se plaint du retard que vous mettez à lui transmettre les états de population et le dénombrement des animaux domestiques qu'il vous a demandé par sa lettre du 20 messidor, je présume que les delais que vous apportez à les lui faire passer ne proviennent que de la négligence ou de la mauvaise volonté des agens des communes qui ont conçu d'injustes défiances contre cette opération; citoyen, ce dénombrement est indispensable; il ne peut être arrêté ni retardé par la malveillance ou la méchanceté; il faut qu'il soit prompt et fidèle et nulle excuse ne peut vous dispenser d'effectuer votre envoi. C'est vous à presser les agens et leurs adjoints de vous procurer les renseignements dont vous avez besoin, déclarez leur au nom du Ministre qu'en cas de mauvaise volonté de leur part, ils seront personnellement responsables des moindres retards et que l'on nommera des commissaires pour faire le recensement à leurs frais.

Salut etc.

Bijlage 27

15 juni 1800 (26 prairial VIII): gedrukte omzendbrief van de prefect van het Leiedepartement aan de maires (RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de Lys, dl.I, Brugge, jaar IX (1800-1801)p.48,nr.22).

Depuis deux ans, l'Administration Centrale que je viens de remplacer a fait d'inutiles efforts pour se procurer des états complets de la population du département de la Lys; le grand détail qu'on avait désiré que ces états présentassent peut avoir été un des principaux motifs de l'inexactitude ou l'omission des envois.

Pour que cet obstacle n'ait plus lieu, le Ministre de l'Intérieur vient de me faire parvenir le Modèle d'un tableau à ce destiné, et dont je vous remets ci-joint un exemplaire. Ce Modèle est si simple que son exécution ne peut offrir aucune difficulté. Je vous invite donc à en remplir les colonnes avec exactitude, et à me les renvoyer avant le 20 messidor prochain, terme de rigueur.

Je vous recommande surtout de surveiller le dénombrement, j'espère que je n'aurai point à me plaindre désormais d'une négligence semblable à celle qui a empêché jusqu'ici l'envoi de ce travail.

Je compte sur vos soins, ainsi que sur votre exactitude pour l'exécution de cette mesure.

Je vous salue

Signé, De Viry.

Département Dénombrement de la population de l'arrondissement de ...

de la Lys

An huit

1er Bureau

3me Section

Noms des communes qui en dépendent	Nombre des					T O T A L	Observations.
	hommes mariés ou veufs	femmes mariées. ou veuves	garçons de tout âge	filles de tout âge	défenseurs de la patrie vivans		

Bijlage 28

November 1805 (brumaire-frimaire XIV): gedrukte omzendbrief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten. Exemplaar van 9 frimaire XIV (30 november 1805) gericht aan de prefect van het Schelddedepartement (R.A.GENT, Nederlands

Fonds, A 272)(1).

Le Ministre de l'Intérieur à M.le Préfet de ...

... Mais je n'obtiendrais de ces recherches aucun résultat véritablement utile, si vous ne le complétiez par deux opérations non moins importantes qui sont: 1° Un recensement exact de la population de votre département au 1er janvier 1806. Je joins ici le modèle de ce recensement; je vous prie de le remplir avec le plus grand soin...

Vous ne pouvez Monsieur le Préfet, trop recommander à MM. les Sous-Préfets de donner une scrupuleuse attention à ce travail; il faut éviter les diverses erreurs dans lesquelles de faux calculs d'intérêts opposés ont successivement entraîné les auteurs des dénombremens qui ont eu lieu jusqu'à ce jour: les uns ont exagéré la population, croyant par-là donner plus d'importance à la ville qu'ils habitaient; d'autres l'ont diminuée dans l'espérance de se dérober aux charges publiques. Il faut se garder de ces deux excès...

... Vous remarquez aisément que ce recensement doit comprendre tous les citoyens domiciliés, quels que soient leur âge, leur sexe, leur condition ou leur état; il n'y a pas d'exception absolument que les militaires lesquels n'ont pas pour domicile le lieu où ils sont actuellement en garnison: cependant vous me donnerez le nombre des militaires du département aujourd'hui sous les armes.

Je ne vous demande pas le nombre des hommes DANS le département, mais le nombre des hommes DU département actuellement au service...

Bijlage 29

21 december 1805 (30 frimaire XIV): gedrukte omzendbrief van de prefect van het Leiedepartement aan de maires (RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl.II,Brugge, j.XIV-1805,p.199, nr.390).

Son Excellence le Ministre de l'Intérieur me demande, Monsieur, un recensement exact de la population de ce Département au 1er janvier 1806. Ce travail que je dois lui envoyer dans le commencement du mois de mars, doit être fait avec le plus grand soin et sans aucun retard. Les auteurs des dénombremens qui ont eu lieu jusqu'à ce jour, ont été entraînés dans diverses erreurs. Les uns ont exagéré la population, croyant par là donner plus d'importance à la commune qu'il habitent, les autres l'ont diminuée dans l'espérance de se dérober aux charges publiques. Il faut aujourd'hui éviter ces erreurs.

(1)Tekst ons bereidwillig overgemaakt door Drs.H.De HAUWERE, door vriendelijke bemiddeling van Prof. L.Preneel.

Ce recensement doit comprendre tous les citoyens domiciliés dans votre commune quelque soient leur âge, leur condition ou leur état. Vous ne devez en excepter que les militaires ou marins actuellement en garnison. Cependant vous y indiquerez le nombre de militaires et marins du Département actuellement sous les armes, quel que soit le lieu qu'ils habitent aujourd'hui.

Ce recensement dont le modèle est à la suite de la présente, doit m'être parvenu avant le premier mars prochain. Vous aurez soin qu'il ne soit point la copie des précédens, mais le résultat d'une visite qui aura été faite dans toutes les habitations. Je ne puis trop vous recommander, Monsieur, de donner à ce travail l'attention la plus scrupuleuse et de ne négliger aucun soin pour qu'il fasse connaître la véritable position de votre commune.

Recensement général de la population au premier janvier 1806.

1° Garçons.	5° Veufs.
2° Filles.	6° Veuves.
3° Hommes mariés.	7° Total.
4° Femmes mariées.	8° Militaires sous drapeaux.

Bijlage 30

11 februari 1806: gedrukte omzendbrief van de prefect van het Leiedepartement aan alle maires (RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl.III, Brugge, 1806, p.58, nr.34).

Par ma circulaire du 30 frimaire an 14, Monsieur, je vous ai demandé un recensement exact de la population de votre commune.

Je vous rappelle que ce travail doit me parvenir avant le premier mars prochain terme de rigueur.

Je ne vous parlerai plus de l'exactitude avec laquelle doivent être remplies les différentes colonnes du modèle que je vous ai envoyé; ma circulaire précitée vous aura dit assez de quelle importance est ce travail et combien Son Excellence le Ministre de l'Intérieur attache de prix à ce qu'il fasse connaître la véritable situation de votre commune, sous le rapport de la population.

Chauvelin.

Bijlage 31

28 november 1810: brief van de minister van Binnenlandse Zaken (Secretariat général. Bureau des informations administratives et de la statistique) aan de prefect van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H.,nr.2830).

Le Ministre de l'Intérieur à M. le Préfet du Département de la Lys.

Monsieur le Préfet, les renseignemens reçus jusqu'à présent sur la population des différentes communes de l'Empire laissent à désirer un point fort important, dont la connaissance servirait à résoudre plusieurs questions d'ordre public et d'administration qui se présentent fréquemment. On a bien dit quel était le nombre des habitans du territoire de chaque commune, mais on a négligé d'indiquer combien d'habitans sont réunis au chef-lieu et combien sont disséminés dans les hameaux, écarts, fermes et habitations isolées qui se trouvent sur le même territoire. Il y a cependant sous un grand nombre de rapports une différence très essentielle entre une population éparsée et une population agglomérée, et dans un grand nombre de cas, il importe beaucoup au gouvernement de ne pas être exposé à se tromper à cet égard. Je vous prie donc, Monsieur, de m'envoyer un état des communes de votre département dont la population totale est de plus de mille habitans, de porter dans une 2e colonne le nombre d'habitans qui habitent intra muros, c.à.d. dans le groupe principal de maisons qui forme la ville, le bourg ou village et dans une 3e colonne le nombre de ceux qui habitent hors de ce groupe principal, dans les hameaux, métairies, ou maisons isolées.

Lorsque la population agglomérée au chef-lieu sera de mille habitans ou au-dessus, vous voudrez bien m'indiquer le nombre de maisons que ces habitans occupent, si parmi eux il se trouve des rentiers, des marchands, des propriétaires vivant du produit de leurs revenus, en un mot si ce chef-lieu peut être regardé comme une ville, comme un bourg ou simplement comme un village.

Les renseignemens devant se trouver à la préfecture, j'espère que vous pourrez me les envoyer sans délai; dans le cas contraire, je vous prie de faire en sorte qu'ils ne tardent pas à me parvenir et que l'on puisse compter sur leur exactitude.

Je vous renouvelle, Monsieur le Préfet, l'assurance de ma parfaite considération.

Montalivet.

Bijlage 32

11 december 1810: omzendbrief van de prefect van het Leiedepartement aan de maires van de gemeenten met 1000 inwoners of meer (RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl.VII,Brugge, 1810, p.340, nr.131).

Circulaire pour demander des renseignements sur la population des communes ayant 1000 habitans et au-dessus.

Le préfet aux maires des communes dont la population totale est de 1000 habitans.

Vous trouverez ci-après, Monsieur, le modèle d'un Etat que vous voudrez bien remplir et me faire parvenir sans délai, par la voie du Sous-Préfet de votre Arrondissement.

Si la population agglomérée au chef-lieu ou centre de votre commune se trouvait de mille habitans ou au-dessus, vous auriez soin de m'indiquer le nombre de maisons que ces habitans occupent, et de donner dans la colonne d'observations, tous les renseignemens propres à me faire connaître si ce chef-lieu peut être regardé comme une ville, comme un bourg, ou simplement comme un village.

Nom de la commune	Nombre d'habitans		observations
	du groupe principal des maisons	des hameaux, fermes et maisons isolées	

Bijlage 33

26 april 1811: omzendbrief van de prefect aan de maires van de gemeenten met 1000 inwoners of meer (RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl.VIII, Brugge, 1811, p.153, nr.60).

Circulaire contenant l'instruction pour la rédaction des états de la population agglomérée et de celle éparse.

A Mm. les Maires,

La circulaire du 11 décembre 1810, Messieurs, vous a demandé un état conforme au modèle y joint, indiquant la population du groupe principal des maisons, ainsi que celle des hameaux, fermes et maisons isolées.

Le plus grand nombre des maires a adressé cet état et quelques-uns seulement restent en retard de le fournir; mais plusieurs ne se sont pas conformés au modèle, d'autres n'ont point indiqué comme le demande la circulaire, le nombre des maisons, qui forment le chef-lieu ou centre de la commune, tandis que la population agglomérée à ce chef lieu est de 1000 habitans et plus; presque tous enfin ont donné dans leurs tableaux d'autres résultats que dans ceux formés lors du recensement de 1806, le seul cependant auquel le gouvernement veuille avoir égard.

Il devient donc nécessaire que ce travail soit recommencé par ceux de vous, messieurs, à qui peut s'adresser l'une des observations qui précèdent et auxquelles vous devez vous conformer avec la plus grande exactitude.

Je vous recommande de revoir sans délai la minute de l'état que vous avez déjà fait parvenir au sous-préfet de l'arrondissement, d'y apporter les changemens que je viens de vous indiquer et d'en adresser une nouvelle expédition avant le 15 mai prochain, terme de rigueur.

Recevez, Messieurs, l'assurance de mon sincère attachement

P.Arborio.

Bijlage 34

13 augustus 1811: brief van de minister van Binnenlandse Zaken (Secretariat général. Bureau des informations administratives et de la Statistique) aan de prefect van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H., nr.2830).

Le Ministre de l'Intérieur, Comte de l'Empire, à Monsieur le Préfet du Département de la Lys, Baron de l'Empire.

Monsieur le Baron,

Il vous a été demandé le 28 novembre 1810 un tableau de la population agglomérée et éparse des communes de votre département qui comptent plus de 1000 habitans, avec l'indication du nombre des maisons qui se trouvent réunies au chef-lieu des agglomérations principales et celle des lieux qu'on peut considérer comme villes, bourgs et villages. Ayant remarqué avec regret que votre préfecture est une de celles qui n'ont pas encore satisfait à cette demande, je vous invite à vous faire représenter la lettre dont je viens de vous indiquer la date et à prendre des mesures pour me transmettre incessamment le travail sur lequel j'appelle de nouveau votre attention. Je me persuade que vous sentirez combien ces notions peuvent n'être utiles dans un grand nombre de circonstances et par conséquent combien je dois attacher de prix à ce qu'elles m'arrivent bientôt d'une manière exacte et détaillée. Prenez donc toutes les mesures nécessaires pour vous mettre au courant à cet égard et accusez-moi la réception de la présente lettre.

Recevez, Monsieur, l'assurance de mes sentimens distingués.

Montalivet.

Bijlage 35

27 augustus 1811: brief van de prefect van het Leiedepartement (Randschrift: Secrétariat. C N°110, accusé de réception.)aan de minister van Binnenlandse Zaken (R.A.BRUGGE, F.H., nr.2830: minuut).

Le Préfet à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur.

J'ai reçu la lettre que V.E. m'a fait l'honneur de m'écrire le 13 de ce mois, pour me demander un tableau de la population agglomérée et éparse des communes du Département de la Lys qui comptent plus de 1000 habitans.

J'aurai soin de transmettre incessamment à Votre Excellence ce travail.

Je me serais plutôt mis au courant à cet égard si les renseignemens demandés aux maires m'avaient été fournis dans le tems, d'une manière exacte et détaillée.

J'ai l'honneur etc.

Bijlage 36

19 september 1809: gedrukte omzendbrief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten (R.A.BRUGGE,F.H.,nr.2830).

1ere Division

Bureau d'administration

générale

CIRCULAIRE

Le Ministre de l'Intérieur à Messieurs les

Préfets des Départemens.

Vous savez, Monsieur, que les droits publics de patentes, de mouvement de boissons, d'entrée dans les villes et bourgs, les cautionnemens des Notaires, des Greffiers, Avoués et Huissiers, et les dépenses des Administrations Municipales, sont fixés progressivement sur la population agglomérée, depuis et compris deux mille âmes.

Cette base commune à des intérêts divers donne lieu à un grand nombre de réclamations auxquelles le Gouvernement veut satisfaire; mais les états de population que vous m'avez adressés en 1806, ne distinguent pas la population agglomérée de deux mille âmes et au-dessus, de celle des villages et hameaux qui dépendent du chef-lieu de chaque commune; et il arrive quelquefois que la population de ces localités est supérieure à celle de ce chef-lieu.

Plusieurs Préfets, d'ailleurs, ne m'ont point encore adressé les tableaux détaillés que je leur ai demandés par ma circulaire du 14 fructidor an 12; je ne puis donc présenter à l'Empereur le travail que sa Majesté demande.

Veillez, Monsieur, former incessamment, sur les états de population de 1806, un nouvel état, par arrondissemens et cantons, indicatif de toutes les communes où il se trouve une ou plusieurs agglomérations de deux mille âmes ou plus, conformément à l'état que vous trouverez ci-joint.

Les renseignements détaillés que vous devez avoir dans vos bureaux et notamment ceux qui vous avez été dans le cas de donner à Son Exc. le Ministre des finances pour l'exécution de l'art. 8 du décret du 21 décembre 1808, relatif aux droits sur les boissons, doivent vous mettre à portée de faire dresser ce tableau en très-peu de jours et de me l'adresser en double expédition, presque immédiatement après la réception de cette lettre.

Recevez l'assurance de ma parfaite considération.

Signé, Fouché.

Département Modèle de l'état à fournir.

d Extrait de l'état de population formé en 1806, et adressé à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur.

Arrondissemens	Cantons	Communes	Population agglomérée		Population des parties éparses de la commune	Total de la population par commune	Observations
			Noms des agglomérations	Population de chacune d'elles			
Arton	Arton	Arton	Arton	5.100	600	7.700	
			Berthe	2.000			
		Bonn	Bonn	4.150	2.250	6.400	
		Comps.	Comps.	3.240	1.800	5.040	
		Dartui	Dartui	5.100	3.900	11.100	
Palisard	2.100						

Bijlage 37

28 april 1810. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken (1ere Division. Bureau d'Administration Générale. Réponse à une lettre du 13 avril.) aan de prefect van het Leidedepartement (R.A.BRUGGE, F.H., nr.2830).

Monsieur le Baron,

Je vous renvoie l'état joint à votre lettre du 13 avril et qui représente la population agglomérée des communes de 2000 âmes. Cet état n'est pas dressé de la manière indiquée par ma circulaire du 19 septembre 1809. La 5me colonne ne doit comprendre que la population agglomérée des communes de 2000 habitans et au-dessus et non celles des annexes de ces communes qui en renferment moins de 2000 et dont les habitations ne tiennent pas à celles du chef-lieu et ne forment pas un seul corps avec elles. Le nombre des habitans de ces annexes doit être porté à la colonne de la population éparse. Veuillez rectifier le tableau et me le renvoyer ensuite en double expédition.

Recevez l'assurance de ma parfaite considération.

Par autorisation du Ministre absent

Le chef de la 1ere Division

Oorkonden en Mededelingen

Een Brugse strafbedevaart naar St-Jacob te Compostella (1294)

De groeiende «moralisatie» van het middeleeuws wereldlijk strafrecht voltrekt zich onder invloed van het kerkelijk recht, waarin de penitentieproblematiek een centrale plaats bekleedt¹. De boete- en strafbedevaart kadert in deze evolutie². De oorsprong dient gezocht in

1. VAN CAENEGEM (R.C.), *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren, 19), Brussel, 1954, 19-20. - BALON (J.), *La «ratio» fondement et justification du droit avant Gratien*, — *Studia Gratiana*, 9 (1966) 11-25.

2. De literatuur hierover is uitgebreid, o.m.: SCHMITZ (J.), *Sühne-wallfahrten im Mittelalter*, Bonn, 1910; VAN DER ESSEN (L.), *De straf- en rechterlijke verzoeningsbedevaarten in de Middeleeuwen, bijzonderlijk in de Nederlanden*, (Verhandelingen van de Algemeene Katholieke Vlaamse Hoogeschooluitbreiding, 143), Antwerpen, 1911; VAN CAUWENBERGH (E.), *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, (Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 48), Leuven, 1922; met de bespreking hierop van STRUBBE (E.I.), — *Hand. Emul.*, 66 (1923) 51-53; GESSLER (J.B.), *Losse aantekeningen over boetebedevaarten uit het Loonsche en andere bescheiden*, — *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg à Maestricht*, 77 (1941) 1-73; DE LA FONS - MÉLICOCQ, *Pèlerinages, escondits et voyages en Belgique, en Hollande et de Béthune aux bannis et autres repris de justice, etc.* (XIVe, XVe et XVIe siècles), — *Messenger des sciences historiques*, 1858, 361-368; BERLIERE (U.), *Les pèlerinages judiciaires au moyen âge*, — *Revue bénédictine*, 7 (1890) 520-526; VAN DEN BUSSCHE (M.), *Roc-Amadour. Les pèlerinages dans notre ancien droit pénal. Collection de documents inédits des XIVe, XVe et XVIe siècles*, — *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 14 (1887) 19-74; MAES (L.-T.), *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans les Pays-Bas méridionaux à Saint Jacques de Compostelle*, — *Boletín de la Universidad [de Santiago de Compostella]*, 50-51 (1948) 1-12; ID., *Mittelalterliche Strafwallfahrten nach*

de boetepraktijk van het kanoniek recht³. Op het einde van de 4e eeuw komt verbanning voor als kerkelijke straf⁴. Vanaf het midden van de 6e eeuw verbannen de kerkelijke autoriteiten moordenaars die tot de clerus behoren⁵. De duiding is bijbels en berust op de verwijzing naar de broedermoordenaar Kain die zonder bestemming in den vreemde rondwaalt⁶. Dit *peregrinare* wordt vanaf de 8^e eeuw geleidelijk gepreciseerd en geanalyseerd in de *Libri poenitentiales*⁷. De delikten, die een *peregrinatio* tot gevolg kunnen hebben, nemen in

Santiago de Compostella und Unsere Liebe Frau von Finisterra, — Festschrift Guido Kisch. Rechtshistorische Forschungen. Anlässlich des 60. Geburtstags dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern, Stuttgart, 1955, 99-118. ID., *Middeleeuwse strafbedevaarders en twintigeeuwse reizigers naar Santiago de Compostella en O.L. Vrouw van Finisterra*, — *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 5 (1951) 16-39; GANSHOF (F.-L.), *Pèlerinages expiatoires flamands à Saint-Gilles pendant le XIVe siècle*, — *Annales du Midi* [Hommage à Y. Renouard (1908-1965)], 78 (1966) 391-407; OVERVOORDE (J.C.), *Eenige aantekeningen over bedevaart als straf*, — *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, n.s. 4 (1906) 298-306; BRUECKNER (W.), *Zur Phänomenologie und Nomenklatur des Wallfahrtswesens und seiner Erforschung. Wörter und Sachen in systematisch-semantischen Zusammenhang*, — *Volkskultur und Geschichte. Festgabe für Josef Dünninger*, Berlin, 1970, 384-424; VAN HERWAARDEN (J.), *Pelgrimstochten, (Fibula-reeks)*, Bussum, 1974. — Men was van kerkelijke zijde niet onverdeeld gelukkig met de ontwikkeling van de bedevaartpraktijk tot een massaal sociaal fenomeen. Herhaaldelijk wezen vooraanstaande auteurs op de negatieve effecten van het pelgrimeren en drongen aan op een strenge reglementering ter zake. Men was er zich in het bijzonder goed van bewust dat het opleggen van een bedevaart als straf zeer nefaste gevolgen kon hebben. Het impliceerde immers dat misdadigers vermengd werden met andere bedevaarders. Deze integratie heeft men van kerkelijke zijde pogen te bestrijden. Cf. CONSTABLE (G.), *Opposition to Pilgrimage in the Middle Ages*, — *Studia Grattiana* (Mélanges G. Fransen, I), 19 (1976), 123-146.

3. SCHMITZ (H.J.), *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche. Nach handschriftliche Quellen dargestellt*, 1, Mainz, 1883 (repr. Graz, 1958), 152-156.

4. Blijkbaar op aandringen van de keizer en naar analogie met het romeins recht.

5. *Poenitentiale Vinniai*, c. 23, ed. WASSERSCHLEBEN (F.W.H.), *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle, 1851 (repr. Graz, 1958), 113.

6. *Gen.* 4. 1-16. — *Poenitentiale Rabani Mauri*, c. 7, (PL. 110, 473-474).

7. VAN CAUWENBERGH (E.), *Les pèlerinages expiatoires*, 2-8. De auteur schetst de evolutie in de *Libri poenitentiales* aan de hand van de geciteerde editie van Wasserschleben.

aantal toe⁸. Het doelloos rondzwerfen van de balling wordt gewijzigd in het bezoeken van onbepaalde *loca sanctorum*⁹. Boetemaatregelen gaan aanleunen bij bestaande devotiepraktijken en beide componenten dragen eigen karakteristieken op elkaar over¹⁰. De onduidelijke afspraak over het waarheen maakt een efficiënte controle onmogelijk en werkt misbruiken in de hand¹¹. Vanaf de 11^e eeuw wordt de plaats van bestemming vastgelegd. Langs de penitentie, die volgt uit het sacrament van de biecht, groeit de boetebedevaart uit tot een volwaardige straf (biechtbedevaart), die in de *Summae confessorum* als een *poenitentia publica* geplaatst wordt tegenover de *poenitentia solemnis* en de *poenitentia privata*¹².

De massale verspreiding ervan wordt in de hand gewerkt door de inquisitierechtbank tegen de Katharen in Zuid-Frankrijk (Toulouse), die 4 *peregrinationes maiores* (Rome, Compostella, Kandelberg en Keulen) en niet minder dan 20 *peregrinationes minores* kent. Onder meer langs deze weg verwerft de boete- en strafbedevaart bekendheid in de Zuidelijke Nederlanden en de succesvolle opname in het wereldlijk strafrecht is hieraan evenmin vreemd¹³. Na volledig op punt te zijn gesteld

8. Na moord komen ook slagen en verwondingen, ontuchtzonden, godslastering en diefstal van kerkelijke voorwerpen in aanmerking.

9. GREGORIUS TURONENSIS, *Liber in gloria confessorum*, p.c. 85, (MGH. SS. RM., I. 2, 353). — *Poenitentiale Pseudo-Theodori*, c. 3 §11, ed. WASSERSCHLEBEN (F.W.H.), *Die Bussordnungen*, 589-570.

10. Vooral de boetegedachte komt zeer sterk naar voor.

11. *Poenitentiale Rabani Mauri*, c. 7, (PL. 110, 473-474).

12. PETRUS DAMIANI, *Epistola ad Rainerium Marchionem*, lib. 8, ep. 17, (PL. 144, 455-558). — ROBERTUS DE FLAINESBURG, *Liber poenitentialis*, c. 236, ed. FIRTH (J.J.F.), *Robert of Flamborough, Canon-Penitentiary of Saint-Victor at Paris. Liber poenitentialis. A Critical Edition with Introduction and Notes, (Studies and Texts, 18)*, Toronto, 1971, 205. — VOGEL (C.), *Le pèlerinage pénitentiel*, — *Revue des sciences religieuses*, 38 (1964) 113-153. — VAN EUPEN (Th.), *De praktijk van de boete in de Middeleeuwen*, — *Tijdschrift voor theologie*, 2 (1962) 351-374; 3 (1963) 12-44.

13. VAN CAUWENBERGH (E.), *Les pèlerinages*, 18-19. — MAES (L.-T.), *Les Pèlerinages*, 6. — ID., *Mittelalterliche Strafwallfahrten*, 101-102. — GANSHOF (F.-L.), *Pèlerinages*, 391.

in het kanoniek recht doet de pelgrimage zijn intrede in het wereldlijk strafrecht. Eerst als vrijwillige straf in het *zoendinc*, later als opgelegde straf bij vonnissen¹⁴. In het langzame moralisatieproces van het strafrecht wordt er onder kerkelijke invloed een ethisch-religieuze dimensie (schuld, genade, boete, inkeer) in de verzoening ingebouwd, waarvan de pelgrimstocht één van de konkrete uitingen is¹⁵.

Het is merkwaardig dat de boete- en strafbedevaart, ontstaan als een omvorming in positieve zin van de verbanning, er niet in geslaagd is deze volledig te verdringen¹⁶. Verbanning is een kortzichtige straf. De balling, die zich buiten zijn strafgebied vrij kan bewegen, is een potentieel gevaar voor de maatschappij. Daarenboven troepen deze misdadigers vaak samen rond de steden waaruit ze verbannen worden en vormen haarden van onrust die de stad zelf bedreigen. De gevangenisstraf is een eerste oplossing. In het middeleeuws bestel is ze om economische redenen op grote schaal niet te realiseren en enkel voor beperkte periodes haalbaar¹⁷. De bedevaart naar ver afgelegen plaatsen, waar de veroordeelde soms enige tijd dient te verblijven en vanwaar hij een attest van reis en verblijf dient mee te brengen, is een tweede oplossing¹⁸. In het stedelijk strafrecht van de 14e en 15e eeuw wordt ze frekwent toegepast. Vanaf de late middeleeuwen is de bedevaart afkoopbaar¹⁹. De verbanning zelf blijft bestaan en men kan zich afvragen welke andere factoren de evolutie verbanning-strafbedevaart helpen bepalen?

14. VAN CAUWENBERGH (E.), *Les pèlerinages*, 28-32. — GANS-HOF (F.-L.), *Pèlerinages*, 392-393.

15. VAN CAENEGEM (R.C.), *Geschiedenis van het strafrecht*, 290-292.

16. Bespreking van het werk van E. Van Cauwenbergh door STRUBBE (E.I.), — *Hand. Emul.*, 66 (1923) 52.

17. VAN CAENEGEM (R.C.), *Geschiedenis van het strafrecht*, 227-228.

18. SMEYERS (M.), *Bedevoarten uit de zuidelijke Nederlanden naar Compostella*, — *Vlaanderen*, 126 (1972) 141.

19. VAN CAUWENBERGH (E.), *Les pèlerinages*, 222-236. — VIAENE (A.), *De tarieflijst van gerechtelijke bedevoarten van Geraardsbergen en van Gent*. — *Hand. Emul.*, 104 (1967) 203-214.

Jerusalem, Rome en Compostella zijn de hoofdbede-
 vaartplaatsen in de middeleeuwen, waar pelgrims zo-
 wel uit devotie als uit straf en boete heentrekken²⁰. Aan
 de tocht naar Rome zijn soms speciale juridische impli-
 katies verbonden. Een dergelijke reis kan alle uiterlijke
 kenmerken van een boete- of strafbedevaart vertonen en
 zelfs door de betrokkene als zodanig beschouwd wor-
 den, maar er in wezen totaal van verschillen. Aan de
 pauselijke jurisdictie zijn een aantal voorbehouden ge-
 vallen verbonden, o.m. voor de hogere exkommunikatie
 en meer speciaal het anathema. Hier is alleen de paus
 bevoegd om absolutie te verlenen wat voor de getrof-
 fene een (pelgrims)tocht naar Rome impliceert²¹. Illu-
 stratief in dit verband is het dierenepos *Van den Vos
 Reynaerde*. In volle synode wordt Reinaert geëxkommu-
 niceerd. Het gaat om een anathema en de vos is volledig
 uit de kerkelijke gemeenschap gebannen²². Nobel's
 kapelaan, Belijn de ram, bevestigt dit²³. Alleen de paus
 kan Reinaert de absolutie geven. Een reis naar Rome is
 hiervoor noodzakelijk²⁴. Hoewel in het verhaal als zo-
 danig beschreven gaat het hier in eerste instantie niet
 om een expiatoire bedevaart, wel om een tocht die het

20. Voor Compostella: «*Naar Sente Jacobs in Galissiën*», — *Vlaanderen*, 126 (1972), met vooral het artikel van SMEYERS (M.), *Bedevoarten*, 140-143. — Cf. PYCKE (J.), *Les pèlerinages de dévotion dans la première moitié du XIVe s. Le cas des membres du chapitre cathédral de Tournai*, — *Horae Tornacenses (1171-1971)*. Doornik, 1971, 111-150. Meerdere van deze zogenaamde devotiebedevoarten waren ongetwijfeld niets anders dan pogingen om vrijgesteld te worden van allerlei kapittelverplichtingen. De aankondiging van een bedevaart alleen volstond om vrijstellingen te bekomen en om aldus de tocht degelijk voor te bereiden. Vaak komt er van de geplande tocht niets in huis.

21. SCHMITZ (H.J.), *Die Bussbücher*, 154-156.

22. *Van den Vos Reinaerde*, ed. TINBERGEN (D.C.), Achttiende druk, verzorgd door L.M. Van Dis, (*Van alle tijden, Bibliotheek van Nederlandse letterkunde*), Groningen, 1966, vv. 2716-2719, 2732-2734.

23. *Ibidem*, vv. 2939-2950.

24. LAMBRECHT (D.), *Reinaert en de zeinde van deken Herman*, — *Aspects of the Medieval Animal Epic. Proceedings of the 3d International Conference. Louvain, May 15-17-1972*, ed. ROMBAUTS (E.), — WELKEN-HUYSEN (A.), (*Mediaevalia Lovaniensia. Series I, Studia 3*), Leuven / Den Haag, 1975, 187-198.

gevolg is van de pauselijke prerogatieven ter zake²⁵. Naar buiten toe zijn de twee gevallen identiek. Rechts-historisch gezien is er tussen beide geen direkt verband²⁶. Belangrijk is evenwel dat dit theoretisch onderscheid de facto niet meer ervaren wordt.

De gegevens over Brugse bedevaarten, inclusief boete- en strafbedevaarten, zijn talrijk²⁷. Konkrete voorbeelden van strafbedevaarten zijn aan te wijzen vanaf het einde van de 13^e eeuw. Voor de vroegste periode zijn ze weinig talrijk. Merkwaardig is de veroordeling van de poorter Jan Uttensacke in 1291 tot een bedevaart naar St-Gilles in de Provence en een pelgrimstocht naar Engeland, ongetwijfeld Kantelberg²⁸. De verdragen van Athis-sur-Orge en Arques bevatten analoge kollektieve stipulaties die eerder aansluiten bij een verzoening. In 1305 wordt een tocht van 3.000 Bruggelingen geëist naar Compostella, Le Puy en Rocamadour en in 1326 worden er weer Bruggelingen opgevorderd om als verzoening te pelgrimeren naar Compostella,

25. Gewoonlijk worden beide elementen zonder nuance aan elkaar gekoppeld. Het is duidelijk dat de geëkommuniceerde in dit geval naar Rome gaat om er te biechten en de pauselijke absolutie te verkrijgen, waaraan dan pas de penitentie verbonden wordt.

26. Bespreking van het werk van E. Van Cauwenbergh door STRUBBE (E.I.), — *Hand. Emul.*, 66 (1923) 52.

27. Cf. de talrijke bijdragen gepubliceerd in *Biekorf* — CALLEWAERT (D.), *Biekorf 1890-1960, (Nederlandse volkskundige bibliografie, 8)*, Antwerpen, 1969, 190-194: 1858-1904 — en *Hand. Emul.* van meerdere auteurs, o.m. J. De Smet en A. Viaene. — SEDZE (H.), *Journal d'un pèlerin de Bruges à Saint-Jacques de Compostelle*, — *Revue régionaliste des Pyrénées*, 187-188 (1970) 163-168. — VIAENE (A.), *Sint-Matthijs te Trier. Een bedevaart in het oude Vlaamse strafrecht*, — *Corona Gratiarum. Miscellanea Patristica, Historica et Liturgica Eligio Dekkers O.S.B. XII Lustra complenti oblata II, (Instrumenta Patristica, 11)*, Brugge / Den Haag, 1975, 271-277.

28. GANSHOF (F.-L.), *Pèlerinages*, 394-395. — WYFFELS (C.), *Een XIIIe eeuwse gerechtszaak (1290-1296). De erfenis van Jan van der Beurse, poorter van Brugge (+ 1270)*, — *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, 19 (1958) 606: 135§38, 388-389: 9.

Notre-Dame de Vauvent, Rocamadour en St.-Gilles²⁹. Aan het dossier kan een niet onbelangrijk 13^e eeuws voorbeeld toegevoegd worden. Op 9 mei 1294 doet Gwijde, graaf van Vlaanderen, uitspraak in een geschil tussen proost, deken en kapittel van St-Donaas enerzijds en Geeraard Kant, Ramon de Ware en Jan Witers anderzijds. Hij veroordeelt de drie stedelingen wegens het met geweld weghalen van een man uit de St-Donaaskerk tot het herstel van de inbreuk, het opstappen in boetekledij in een processie, een strafbedevaart naar St-Jacob te Compostella en betaling van 30 lb. par. voor onkosten aan proost, deken en kapittel³⁰.

Het konflikt tussen de twee partijen dient gesitueerd in een ruimere kontekst van herhaalde bevoegdheidsbetwistingen tussen de stad en St-Donaas. De in de stad gelegen enklaves van het Proostse en Kanunnikse vallen niet onder de jurisdictie van de stadsschepenen, maar vormen een onafhankelijk ressort met eigen jurisdictie. Pas in 1795 komt aan deze situatie definitief een einde³¹. De stadsmagistraat betwist op diverse vlakken het eigen statuut van St-Donaas. Pogingen tot naasting blijven zonder resultaat. Inmenging in de jurisdictie wordt van de hand gewezen³². Hieruit vloeien uiteraard moeilijkheden voort. Misdadigers, ongure elementen of al wie terecht of ten onrechte de bestraffende macht van de schepenbank meent te moeten vrezen vlucht uit het stadsgebied in deze enklaves waar de schepenen niet

29. SMEYERS (M.), *Bedevaarders*, 141. — GANSHOF (F.-L.), *Pèlerinages*, 403-406. — Hierbij nog o.m. de pelgrimstocht naar 5 bedevaartplaatsen van Robert van Kassel als gevolg van de eerste vrede van Parijs (1316), nl. naar Compostella, Notre-Dame du Puy, Notre-Dame de Vauvent, Rocamadour en St-Gilles: GANSHOF (F.-L.), *Pèlerinages*, 405-406; SABBE (J.), *De opstand van Brugge tegen graaf Robrecht van Bethune en zijn zoon Robrecht van Kassel in 1321-1322. Het laatste politiek optreden van de volksleiders Pieter de Coninc en Jan Breidel*, — *Hand. Emul.*, 107 (1970) 228; VAN DEN BUSSCHE (M.), *Roc-Amadour*, 40.

30. Brugge, Archief van het Bisdom, Fonds St-Donaas, Oorkonden ad annum, 9 mei 1294.

31. DE SMET (J.), *De evolutie van het Brugse stadsgebied*, — *Hand. Emul.*, 100 (1963) 94-97.

32. DE SMET (J.), *De evolutie*, 95. — Brugge, Archief van het Bisdom, Fonds St-Donaas, Oorkonden ad annum, 7 april 1239/5 april 1240.

mogen optreden. Dergelijke situatie verstoort de openbare orde. Bij schending door de stadsmagistraat van het gebied van St-Donaas, wat tevens een miskenning van de eigen jurisdictie van St-Donaas inhoudt, dient de tussenkomst van een hogere rechtsmacht, die boven beide partijen staat ingeroepen te worden. Een grafelijke tussenkomst dringt zich op. De hier besproken veroordeling laat niet toe het waarom van de inbreuk te achterhalen. Duidelijk is evenwel dat de daders hun slachtoffer uit het gebied van St-Donaas meegenomen hebben naar een ander territorium, ongetwijfeld het stadsgebied, vermits St-Donaas zelf het recht niet in handen kan nemen. De daders zijn niet alleen doorgedrongen in het gebied van St-Donaas, maar hebben zich — wat hun zaak nog bezwaart — daarenboven schuldig gemaakt aan kerkstorm door iemand met geweld uit het heiligdom mee te sleuren en aldus tevens het algemeen erkend asielrecht van de heilige plaatsen te schenden³³. De veroordeling is in verhouding tot het misdrijf. De inbreuk dient hersteld en de meegesleurde man moet terug naar de St-Donaaskerk gebracht worden. De daders, die omwille van dit misdrijf, de kerkelijke straf van de exkommunikatie hebben opgelopen, dienen de absolutie te verkrijgen. Ze worden verplicht in boetekleding op te stappen in een processie van het kapittel en op het altaar van de St-Donaaskerk bekentenis af te leggen. Zij moeten voor het einde van augustus 1294 op bedevaart vertrekken naar St-Jacob te Compostella, vanwaar ze degelijke attesten, die hun pelgrimage staven, dienen mee te brengen. De klager, St-Donaas, krijgt een vergoeding van 30 lb. par. toegewezen, waarschijnlijk globaal door de veroordeelden te betalen. Een straf waarbij de boeteidee duidelijk overweegt.

De daders zijn evenmin onbekend. Het zijn Bruggeelingen. De meest vooraanstaande van het drietal is

33. VAN CAENEGEM (R.C.), *Geschiedenis van het strafrecht*, 62-63.

34. Brugge, Archief van het Bisdom, Fonds St-Donaas, Oorkonden ad annum, 14 nov. 1298.

Geeraard Kant. Afkomstig uit een aanzienlijke poortersfamilie, waarvan meedere leden deelnemen aan het stadsbestuur als schepen en raadslid, wordt hij zelf schepen voor het jaar 1298-99³⁴. Ramon de Ware behoort tot een niet onbemiddelde familie³⁵. Jan Witers tenslotte schijnt in stadsdienst te werken³⁶. Wellicht is het niet denkbeeldig te veronderstellen dat de inbreuk niet op eigen initiatief van de daders gebeurt, maar wel in opdracht van de stad.

D. VAN DEN AUWEELE

Bijlage

Gwijde, graaf van Vlaanderen en markgraaf van Namen doet uitspraak in een geschil tussen de proost, de deken en het kapittel van St-Donaas enerzijds en Geeraard Kant, Ramon de Ware en Jan Witers anderzijds. Hij veroordeelt laatstgenoemden wegens het wegsleuren van een man uit de St-Donaaskerk tot het herstel van de inbreuk, het opstappen in boetekledij in een processie, een bedevaart naar Compostella en betaling aan de klager van 30 lb. par.

S.l. [Brugge], 9 mei 1294.

A. Origineel. Perkament (hoogte: links 171, rechts 169; plica: links 15, rechts 11; breedte: boven 258, onder 254). Zegel: rond ruiterszegel in bruine was met tegenzegel van de graaf op dubbele staart van perkament door enkele spleet in de plica³⁷. Dorsale nota's: 1) *Sententia comitis Guidonis condemnatoria quorundam qui vi aliquos ex ecclesia extraxerant* (15^e e.); 2) 1294 (16^e e.); 3) *Layeta*. 3,23 (16^e e.); 4) *mey* 1294. *Gui* (19^e e.).

35. WYFFELS (C.), — DE SMET (J.), *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Eerste deel (1280-1302). Tweede stuk: Indices*, (Publicaties van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, in 4°), Brussel, 1971, 186. — WYFFELS (C.), *De Vlaamse Hanze van Londen op het einde van de XIIIe eeuw*, — *Hand. Emul.*, 97 (1960) 27.

36. WYFFELS (C.) — DE SMET (J.), *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Eerste deel (1280-1320). Eerste stuk: Tekst*, SR 1297 / 1298, 576, 9: «Item feria Va post Epyphaniam (9 jan. 1298) Johanni Witers in Zelandiam misso 40 s.».

37. VERBRUGGEN (J.F.), *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305*, (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, Letteren en schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 38), Brussel, 1960, 10.

Brugge, Archief van het Bisdom, Fonds St-Donaas, Oorkonden ad annum, 9 mei 1294.

Nous Guys..., coens de Flandres et marchis de Namur., faisons savoir a tous ke.. comme descors fust meus entre honnerables hommes nos boins amis et foiaules le.. prouvost, le.. doyen et le capitle de Saint Donasce de Brughes dune part et Grard Kant., Ramon de Ware et Jehan Witers dautre part, sour chou que li devantdit.. prouvost, doyens et capitles leur metoient sus kil avoient un homme trait a forche hors de leur eglise, et les dites parties se soient mises en nous a tenir chou que nous en dirons et ordenerons., et nous a le requeste des dittes parties avons fait enquerre dou fait, et le veritee enquise, nous les en ayens trouves coupauls. Nous les dittes parties presentes par devant nous et requerans ke nous en desissiens nostre dit, disons et pronunchons nostre dit en le maniere ki sensuit... Cest a savoir ke li devantdit Grars, Ramons et Jehans en le presense des devantdis.. prevost, doyen et capitle ramenront celui kil traissent hors de leur eglise a force le voie kil len menerent et en resaisiront le liu et le ditte eglise.. et se feront absolve de lescumeniement ou quel il sunt pour loccoison dou fait, se il absols nen sunt.. Encore disons nous que li devant-dit Grars.. Ramons et Jehans a le pourcession ke li devant-dit.. prevost.. doyens et capitles feront voient ensi que li pourcessions ira deskauch, en cotes, deschaint et sans caperon au jour kil en seront semons des devantdis.. prevost.. doyen et capitle et au faire le pourcession, recognisteront devant lautel le cause pour choi... Encore disons nous kil voient a Saint Jakeme en Galisse en pelerinage et kil muevent dedens lissue dou mois daoust prochain que nous attendons, et raportent bonnes lettres kil ont fait leur pelerinage bien souffissantment... Et encore disons nous kil rengent as dit.. prevost.. doyen et capitle pour leur frais et leur cous.. trente.. livres.. de pesis... Et pour chou que les choses devantdites soient fermes et estables et bien tenues, si en avons nous ces presentes lettres faites saielier de no seel... Ki furent donnees en lan de grasce mil.. deus.. cens.. quatre vins et quatorze.. le diemence apries linvention sainte crois.

Boekbesprekingen

J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad van de hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen, Brussel 1973, XXXII + 576 blz. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België Klasse der Letteren, jg. XXXV, nr. 73).*

In 1973 hadden verschillende manifestaties plaats. (zie Kroniek Hand. Em.) die alle op plechtige wijze de vijfhonderdste verjaring van de oprichting van het Parlement van Mechelen wilden herdenken. Dat de verschijning van dit werk, dat de wordingsgeschiedenis, het personeel, de bevoegdheid en de werking van dit Hoog Gerechtshof behandelt, met deze verjaring samenvalt, mag een gelukkig toeval genoemd worden. Het gaat hier immers om de eerste volledige historische studie van de oprichting en eerste werking van dit «Parlement», dat na 1477 nooit opnieuw die naam zou krijgen, maar onder de naam «Grote Raad van Mechelen» zijn functie zou blijven uitoefenen tot op het einde van het Ancien Regime. De auteur heeft uitstekend aangetoond dat Grote Raad en Parlement geen creaties «ex nihilo» zijn maar integendeel zeer duidelijk tot hun recht komen in het kader van de eigentijdse ontwikkeling van de centrale instellingen in de Nederlanden die zich onophoudend specialiseerden en differentieerden. In feit is het door specialisatie van de hofraad dat, in de jaren 1435-1445, de Grote Raad, een beperkte groep raadsheren, die de rechtspraak volledig voor zijn rekening ging nemen, ontstond. Later in 1473, kreeg om politieke motieven, de Grote Raad de naam Parlement van Mechelen, waardoor Karel de Stoute zijn volledige autonomie, ook t.o.v. het Parlement van Parijs, wou beklemtonen. Om zuiver technische redenen had dergelijke omvorming niet moeten gebeuren, want de organisatorische verschillen tussen de Grote Raad en het Parlement waren onbeduidend. De studie toont verder uitstekend aan dat het niet zo zeker is dat het Parlement van Mechelen naar dit van Parijs zou gemodelleerd zijn en het is zelfs best mogelijk dat het Mechelse Parlement als jonge creatie volgens heel wat moderner methodes gefunctioneerd heeft dan dit van Parijs.

Na het gebruikelijk woord vooraf, enkele bladzijden over de Grote Raad in de historiografie, de opgave van bronnen en literatuur, volgt

het eigenlijke werk dat uit vier delen bestaat: 1. De Centrale Boergondische instellingen van 1384 tot 1477. 2. Samenstelling en organisatie van Grote Raad en Parlement. 3. De bevoegdheid van Grote Raad en Parlement. 4. De rechtspleging voor Grote Raad en Parlement.

Dan volgen 10 bijlagen, een resumé in het Frans, een register van persoons- en plaatsnamen. Zoals wij reeds lieten uitschijnen gaat het hier om een model van institutionele geschiedenis, vooral in de delen 2 tot 4. Deel 1 viel, door de omvang van de erin behandelde materie, wellicht moeilijker uit, zodat de auteur noodgedwongen accenten moest leggen. Uiteraard vielen die op rechtsinstellingen en veel minder op bestuurs — en financiële instellingen — of moeten wij zeggen aspecten, vermits de instellingen pas in de hier behandeld periode voor het eerst specialisatie gaan vertonen. — Hoewel de auteur dus heeft uitgeweid over de financiële specialisatie om deze tegenover de gerechtelijke te plaatsen en om de Grote Raad niet te isoleren uit het geheel waaruit hij ontstaan, is hij op dit stuk — uiteraard zou men zeggen — veel beknopter: dit brengt echter mee dat de titel van deel I (de centrale Boergondische instellingen van 1384 tot 1477) wel niet al te letterlijk mag worden opgevat.

Vermelden Wij tenslotte dat het werk mooi geïllustreerd is met 15 illustraties, waarvan verschillende van Raadsheren, waarover de auteur een afzonderlijke publikatie aankondigt, en dat hier en daar wel drukfoutjes zijn blijven staan (blz. 48, 60, 69, 71, 120, 126, 147, 152, 153, 154, 156, 157, 176, 190, 203, 212, 229, 269, 276, 310, 340, 348, 357, 368, 389, 404, 405, 409, 423, 435, 451, 454, 458).

In dit belangrijk werk komen ternauwernood enkele passages voor waarover wij meer hadden willen vernemen: citeren wij hier bij wijze van voorbeeld blz. 105, waar de auteur vermeldt dat Joceran Frepiez in 1411 ontslag nam uit zijn functie van tesorier en gouverneur-generaal, terwijl A. Van Nieuwenhuysen dit ontslag in 1413 situeert, en zegt dat het hier een afstelling gold¹.

Een ander voorbeeld: In 1515 zou Henegouwen definitief uit het rechtsgebied van de Grote Raad van Mechelen zijn weggevallen. Toch vermelden de Chronologische Lijsten van de geëxtendeerde Sententiën (van de) Grote Raad v. Mechelen, deel II, 1504-1531 nog beroepen en in eerste aanleg behandelde zaken uit Henegouwen na dat jaar (blz. 168, 185, 189, 190, voor de jaren 1516-17 en vele andere). Alles samen: een bijzonder belangrijk werk dat op het gepaste ogenblik verschenen is.

J. MERTENS

1. A. Van Nieuwenhuysen, *La comptabilité d'un receveur de Philippe le Hardi* Hommage au Professeur Paul Bonenfant. Bruxelles 1965, pp. 409-419.

Prisma van de Geschiedenis van Ieper. Een bundel historische opstellen verzameld door O. Mus onder leiding van prof. J.A. van Houtte, Ieper, Stadsbestuur Ieper, 1974, XXI + 520 blz.

Het samenstellen van een stadsgeschiedenis, vooral wanneer het een historisch belangrijke stad betreft, is één van de meest complexe terreinen van de wetenschappelijke historiografie. Weinigen wagen zich aan een dergelijke onderneming; zeer weinigen leveren een bevredigend eindresultaat af. Een historische synthese over de stad Ieper schrijven lijkt echter een bijna onmogelijke taak. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ging het hele stadsarchief verloren, voordien één van de belangrijkste en meest interessante stadsarchieven van Noordwest-Europa. Meteen verloor Ieper het grootste en belangrijkste deel van het bronnenmateriaal, nodig voor een verantwoorde stadsgeschiedenis. Om dit aanzienlijk bronnenverlies te verhelpen en als eerste stap naar een algemene stadsgeschiedenis van Ieper, kan dit «Prisma van de Geschiedenis van Ieper» een bijzonder gelukkig initiatief genoemd worden.

In deze publikatie, met een «Voorwoord» van burgemeester Albert Dehem, werden 23 bijdragen over de geschiedenis van Ieper verzameld. De inleidende bijdrage van prof. J.A. van Houtte is een beknopte synthese van de volgende bijdragen en geeft tevens een bondig overzicht van de Ieperse geschiedenis. Hierna volgt «Rijkdom en Armoede. Zeven eeuwen leven en werken te Ieper van O. Mus. De overige bijdragen zijn alfabetisch op de naam van de auteur opgenomen. Wanneer we de bijdragen volgens de behandelde aspecten indelen, bekomen we de volgende lijst (tussen haakjes de jaartallen van de oorspronkelijke publikatie).

- Geschiedenis in het algemeen: J.A. van Houtte, *Ieper door de eeuwen heen*; A. Verhulst, *De vroegste geschiedenis van het Sint-Maartenskapittel en het ontstaan van de stad Ieper* (1957).
- Politiek-institutioneel + sociaal-ekonomisch : G. Doudelez, *La Revolution communale de 1280 à Ypres* (1938-1939); Selma Fecheyr, *Het stadspatriciaat te Ieper in de 13e eeuw* (z.d.).
- Sociaal-ekonomisch: O. Mus, *Rijkdom en Armoede. Zeven eeuwen leven en werken te Ieper* (—); Demey, *De Vlaamse ondernemer in de Middeleeuwse nijverheid. De Ieperse Drapiers en «Upsetters» op het einde der 13e en in de 14e eeuw* (1949); Demey, *De «mislukte» aanpassingen van de nieuwe draperie, de saainijverheid en de lichte draperie te Ieper* (1950); O. Mus, *Het aandeel van de Ieperlingen in de Engelse wolexport, 1280-1330* (1972); H. Pirenne, *Draps d'Ypres à Novgorod au commencement du 12e siècle* (1930); H. van Werveke, *De omvang van de Ieperse lakenproductie in de veertiende eeuw* (1947); O. Vanneste, *De ekonomische evolutie te Ieper na de tweede wereldoorlog* (—).

- Demografisch: J. Demey, *Proeve tot raming van de bevolking en de weefgetouwen te Ieper van de 13e tot de 17e eeuw* (1950); H. Pirenne, *Les dénombrements de la population d'Ypres au 15e siècle (1412-1506)* (1903).
- Militair: E. De Sagher, *Origine de la gilde des Archers de St.-Sébastien, 1383-1398* (1902-1903); Alfred A. Caenepeel, *Ieper 1914. Een inleiding tot de vier rampzaligste jaren van zijn geschiedenis* (—).
- Biografisch (kerkgeschiedenis): P. Declerck, *Johannes-Baptista De Smet, Bisschop van Ieper (1721-32) en Gent (1732-41)* (1969); L. Preenel, *Karel-Alexander van Arberg, 18de bisschop van Ieper (1786-1802)* (1968).
- Architectuur: J. Coomans, *La Collégiale de Saint Martin* (1907); H. Hoste, *L'Architecture domestique à Ypres. Les anciennes façades* (1909); G. Topham Forest, *The rebuilding of Ypres* (z.d., ca. 1925).
- Kunst en cultuur: L. Bakelants, *Un poète inédit du 16e siècle: Gislain Buldeel d'Ypres* (1950-1951); M. Bekaert, *Josse de Corte, sculpteur Yprois, 1627-1679* (1908); P. Verheyden, *Over Ieperse boekdrukkers* (1909).

De keuze van bijdragen voor een verzamelwerk, zoals dit hier, zal niet altijd de goedkeuring van iedereen wedragen; een keuze is nooit volledig. Men kan zich bijvoorbeeld afvragen waarom de recente bijdrage van J. Dhondt in «Belgische Steden in Reliëf» niet werden opgenomen. Niettemin vinden we de keuze, die hier gedaan werd, verantwoord, representatief en waardevol. Vier artikelen in dit verzamelwerk zijn origineel. Het inleidende artikel van J.A. van Houtte is een bondige en klare status-questionis van de algemene Ieperse geschiedenis. «Rijkdom en Armoede» van O. Mus omvat een beknopte doch deskundige synthese van de Ieperse sociaal-ekonomische evolutie. Het artikel van O. Vanneste is een zeer heldere beschrijvende studie van de eigentijdse evolutie van de stad Ieper. De studie van A.A. Caenepeel behelst de aanleidingen en het begin van de eerste wereldoorlog in België en Noord-Frankrijk en vooral de krijgsverrichtingen rond Ieper in 1914. Het is in hoofdzaak een beschrijving, soms een opsomming, van militaire feiten en strategie, soms ten koste van de helderheid. De overige bijdragen zijn herdrukken van studies die reeds eerder verschenen. De referentie van de originele publikatie wordt bij het begin van ieder artikel vermeld. Bepaalde artikelen van het begin van de 20^e eeuw mogen qua methode, benaderingswijze en feitenkennis nogal «verouderd» lijken, ze blijven voor de Ieperse geschiedenis toch onvervangbaar omdat ze voor een goed deel steunen op het vernietigde Ieperse stadsarchief.

Het werk is zeer verzorgd uitgegeven met 32 geslaagde buitentekstillustraties. Het samen herdrukken van disparate publikaties blijkt echter ook moeilijkheden mee te brengen. Zo wordt in het artikel van J. Coomans verwezen naar «planche» 1, die hier niet te vinden is, en

naar «planche» 2, die hier illustratie 9 blijkt te zijn, zonder dat dit vermeld wordt (blz. 108). In dezelfde bijdrage wordt er ook melding gemaakt van plannen, die echter niet weergegeven worden (blz. 114). De «eighty slides» (blz. 309), waarvan Topham Forest in zijn artikel (in feite de tekst van een lezing) spreekt, zijn — vanzelfsprekend — hier niet gereproduceerd. Hierdoor gaan sommige beweringen van de auteur de mist in.

Niettegenstaande deze kleine schoonheidsfoutjes is dit verzamelwerk een lofwaardig, zeer geslaagd en nuttig initiatief, waarvoor zowel de samenstellers als de initiatiefnemers evenveel dienen gelukgewenst.

WILLY BUNTINX

A. SCHOUTEET *Catalogus van kaarten en plannen bewaard op het Stadsarchief van Brugge*. (Brugse Geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur van Brugge, II). Brugge, 1972, in-8°, 71 p., ill.

Na een Ten geleide van schepen A. Van den Abeele, komt de Inleiding waarin de documenten bepaald worden die werden opgenomen: alleen geografische of topografische kaarten en plannen, niet deze van huizen en gebouwen waarvan schrijver in 1960 reeds een afzonderlijke catalogus uitgaf. In de inventaris werden oude en recente cartografische documenten opgenomen uit de verzameling «Kaarten en Plannen». Verder werden alleen de archiefverzamelingen van vóór 1800 systematisch onderzocht. De herkomst wordt niet besproken, aangezien dit niet nodig is voor de kaarten die nog in de oorspronkelijke dossiers steken. Komen ze van de aparte verzameling «Kaarten en Plannen» dan was het meestal niet mogelijk uit te maken hoe ze in het archief aankwamen. Schrijver wijst op het belang van de gecatalogiseerde documenten, waarvan velen tot nog toe aan de belangstellenden ontsnapten. De catalogus, die 231 nummers bevat, werd in zes rubrieken ingedeeld.

Uit de rubriek C. Waterwegen die zich over verscheidene gemeenten uitstrekken, is nog wel wat te halen voor de kennis van de historische geografie van het Brugse en de Vlaamse kustvlakte. Nr. 25, een geschilderde kaart uit het begin van de 16^e eeuw die reeds door M. K.E. Gottschalk werd bestudeerd en beschreven, is een belangwekkend voorbeeld. Voor de geschiedenis van de verbindingen te water van Brugge met Gent, Oostende, Nieuwpoort, Ieper en Duinkerken, zijn er interessante kaarten.

In D. Gemeenten of gedeelten van gemeenten met uitzondering van de stad Brugge, kunnen voor de plaatselijke geschiedenis interessante gegevens gevonden worden. De kerk nabij de Ieperleet gelegen, die tot fort zou omgebouwd worden (nrs. 139-140) is wellicht te identificeren.

De rubriek E. repertorieert vooral de plannen van de stad Brugge en afzonderlijke delen of topografische details dezer stad.

Wij wijzen op een paar foutjes: in nr. 1 moet men lezen: door Sanson, de L'Isle, Jailliot, de Fer... In nr. 11, is het: Horenbault.

De twee indices maken het repertorium goed bruikbaar.

Dit werk van A. Schouteet, die zich reeds zeer verdienstelijk gemaakt heeft voor de geschiedenis van zijn geboortestad, maakt nu ook de merkwaardige, rijke verzameling cartografische documenten van het Brugse stadsarchief toegankelijk voor de belangstellenden.

ANT. DE SMET

M. COORNAERT, *Knokke en het Zwin*. A.M. Ghekiere, 1974, (Drukkerij Lannoo, Tielt) 442 blz. + 32 ill. (De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Knokke met een studie over de Zwindelta, boekdeel I). 985 fr.

In dit prachtige boek, dat de eersteling is van een door het gemeentebestuur van Knokke-Heist gepatroneerde reeks, die nog twee delen (over «Heist» en over «Westkapelle en Ramskapelle») moet omvatten, heeft de auteur de geschiedenis van Knokke en het Zwin tot ca. het midden van de XIXde eeuw beschreven. Men ziet onmiddellijk dat, voor wat de lokale geschiedenis betreft, hier een grote lacune blijft, nl. de periode waarin Knokke zich tot een zeer belangrijke badstad aan de Belgische kust ontwikkelde. Deze beperking is vrijwillig en bewust ingevoerd en vanzelfsprekend heeft de auteur daartoe het volste recht. Dit belet niet dat wij het gemis aan ruim een eeuw geschiedenis van Knokke betreuren, vooral als wij rekening houden met de grondigheid waarmee de voorgaande periode behandeld wordt. Zoals gezegd kunnen wij evenwel begrip opbrengen voor het ingenomen standpunt: tot 1850 betreft het immers de ontwikkeling van een in hoofdzaak landelijk landschap, terwijl vanaf die datum een meer stedelijke ontwikkeling begint.

Anderzijds weer biedt onderhavige studie meer dan de beschrijving van de vorming van Knokke en de geschiedenis van de Landaanwinning in de Zwinmonding, vermits afzonderlijke hoofdstukken de scheepvaart op het Zwin (hoofdstuk II) en de verdediging van het Zwin behandelen (hoofdstuk V).

Hoewel in relatie met de landwinning (hoofdstukken I en III) is het hoofdstuk «De Polders en de Duinen» (hoofdstuk IV) veel algemener van opzet vermits ook vorming en organisatie van de «wateringen» erin behandeld wordt.

De hoofdstukken VI en VII («De geschiedenis van de parochie Knokke» en «De leengoederen») zijn als een soort addendum bij de

voorgaande te beschouwen en bevatten gegevens die klassiek zijn in de meer traditionele lokale monografiën.

Deel II omvat de toponymie: hier heeft de auteur ongeveer 170 toponiemen gevonden die in het woordenboek van de Flou' niet voorkomen; dit deel omvat verder een aantal zeer geslaagde en verzorgde kaartjes waarop de meeste plaatsnamen gesitueerd worden. Bij het werk is tevens een loszittende verzamelkaart voor Knokke en het Zwin gevoegd.

Het werk wordt besloten met een bronnenopgave, een (gedeeltelijk) gecommentarieerde bibliografie en 32 geslaagde illustraties.

Omdat het exposé ruimer is opgevat dan alleen «Knokke en het Zwin» — wat we toejuichen — valt het volgen van de tekst wel eens moeilijk. Graag hadden wij daarom, naast de toponiemen voor Knokke, nog een lijst gehad van elders te situeren, maar in het werk toch talrijk voorkomende plaatsnamen.

In het werk komen nogal eens storende druk- of taalfouten voor: zo bij voorbeeld op bladzijde 21: vaarde voor *voer*; blz. 74 ter oorzake voor *om reden van*; blz. 109 Vancelles voor *Vaucelles*; blz. 120,121 uitsteken voor (*uit*)kiezen; blz. 121 schrijf voor *schrijft*; blz. 179 wetenschap voor *waterschap*; blz. 188 chonken voor *schonken*; blz. 188 Zoude voor *Zoute*; blz. 334 septemger voor *september*; inversie van twee lijnen tekst op blz. 435, kolom 1. De zinsbouw gaat mank in o.m. blz. 83 («Daarna verminderde sterk de aanvoer van Spaanse wol» en «Een sas, dat kon zeeschepen verwerken»).

Enkele historische onnauwkeurigheden vallen te signaleren op blz. 24 waar wij uit een passus zouden kunnen afleiden dat Brugge reeds vóór 1100 stadsrechten bezat en op blz. 38 waar de tekst laat vermoeden dat de oudste duinbeplantingen uit 1389 dateren; op blz. 92-93 waar de akte waardoor het Hazegras aan Jan de Baenst gaat behoren, nu eens 1426 dan weer 1429 gedateerd wordt; in de verwijzingen wordt de Rekenkamer systematisch Rekenhof genoemd, terwijl beide instellingen duidelijk van karakter verschillen, al was het maar omdat het «Ancien Regime» geen «begroting» kent.

Eigenaardig is dat de auteur, die blijk geeft van een uitzonderlijke eruditie voor wat de lokale bronnen betreft, de rolrekeningen uit de Rekenkamer (nrs. 999 e.v.: rekeningen van de baljuws van Brugge en van het Brugse Vrije, cfr. blz. 336) niet schijnt te kennen, terwijl voor meerdere processen in verband met de Hazegraspolder voor de Raad van Vlaanderen gevoerd, het goed bewaarde en geklasseerde archief ervan niet werd geraadpleegd.

1. De Flou, k., *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, ...*, 18 din. Brugge-Gent, 1914 - 1938.

Ook het gebruik van sommige bronnen uit de Rekenkamer (nr. 23. 182) en uit de reeks kaarten en plans (nr. 351, nr. 2646) uit het Algemeen Rijksarchief ware hier verantwoord geweest.

Ook uit de gebruikte historische literatuur blijkt de nogal lokale ingesteldheid van de auteur: zo gebruikt hij alleen deel I van M. Gottschalk's *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, Assen, 1955, terwijl in 1958 een voor deze studie even belangrijk deel II verscheen. Ongetwijfeld had ook het werd *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, deel I (tot 1400), Assen, 1971, van dezelfde auteur met nut kunnen gebruikt worden, terwijl S. Lebecq in 1972 in het tijdschrift «Revue du Nord» een belangwekkend artikel publiceerde over de abdij van Vaucelles in Kust-Vlaanderen², waaraan ook Coornaert verschillende bladzijden wijdt.

Eigenaardig lijkt verder dat de bijdrage van J. De Smet, *Duinbeplantingen in het Brugse Vrije (1350 - 1795)*³ onvermeld en blijkbaar ook ongebruikt laat, terwijl op blz. 319 een reeds door dezelfde gedeeltelijk gepubliceerde tekst⁴ nogmaals afgedrukt wordt.

Deze enkele kritische opmerkingen hoeven de lezer niet te misleiden: alles samen genomen gaat het hier om een baanbrekend werk op het stuk van de lokale geschiedschrijving («het komt ons voor dat weinig steden of gemeenten in ons land prat kunnen gaan op dergelijk genereus gepubliceerd en wetenschappelijk verantwoord boek over plaatselijke geschiedenis» schreef terecht een journalist), terwijl ook meer algemeen gerichte navorsers het werk met profijt zullen lezen en gebruiken.

J. MERTENS

L. SCHEPENS, *In pace. Soldatenkerkhoven in Vlaanderen*. Lannoo, 1974. Ingenaaid, 225 fr.

De Eerste Wereldoorlog, nu een goede zestig jaar geleden begonnen, blijft ons fascineren. Toen bleek immers, dat het technologisch meesterschap van de negentiende en van het begin der twintigste eeuw even goed en wellicht nog beter, kon dienen tot vernietiging der mensheid als tot haar vooruitgang. Wat begon als «ein frischer und fröhlicher Krieg» groeide uit tot een massale uitputtingsoorlog, die

2. S. Lebecq, Les Cisterciens de Vaucelles en Flandre maritime au XIIIe siècle, *Revue du Nord*, LIV, 1972, blz. 371 - 384.

3. *Biekorf*, 66, 1965, blz. 129 - 136.

4. J. De Smet, Knokke tweehonderd jaar geleden, *Rond de Poldertorens*, X, 1968, blz. 129-136.

jeugd en intellect opofferde aan nationale grootheidswaan. Luc Schepens, medeauteur van *Front 14 / 18* voert ons in dit boekje doorheen de blijvende getuigenissen van de slagvelden van de Grote Oorlog: de kerkhoven met de rijen soldatengraven, de «silent cities» zoals Churchill ze noemde. De aandacht gaat vooral uit naar de Britse kerkhoven. Van de één miljoen gesneuvelde Britten rust immers het grootste deel in Vlaanderen. Maar ook de Franse, Duitse, Amerikaanse en Belgische worden in het overzicht betrokken. de 115 foto's vormen het hoofdbestanddeel. Zij tonen ons deze kerkhoven in hun oorspronkelijke toestand: een aantal kruisjes in de modder van Boezinge of in de puinen van Nieuwpoort, of de bonte verscheidenheid der grafzerken te Adinkerke. Na de oorlog komt er de bekende uniformiteit door het ingrijpen van de regeringen. Elke natie ontwikkelde daarbij haar eigen stijl. De tekst omlijst, tracht de sfeer van deze kerkhoven te peilen. Fragmenten uit oorlogsdagboeken of uit bekende naoorlogse literaire werken nodigen uit tot bezinning. Daartussen zijn enkele historische gegevens verwerkt over het ontstaan van de traditie van het individuele soldatengraf, over de Engelse, Franse, Duitse, Amerikaanse en Belgische regeringsinitiatieven en de commissies die met het aanleggen en met het onderhouden der kerkhoven zijn belast. Over de Vlaamse heldenhulde die vooruitliep op de officiële. Ook leren we dat in 1932 in de crypte van de IJzertoren de waal Aimé Fiéviez werd bijgezet, omdat zijn schamele resten niet meer van deze der gebroeders Van Raemdonck konden worden gescheiden.

Een Franse, Engelse en Duitse samenvatting zorgt ervoor dat het werkje ook in deze landen, die er zo bij betrokken waren, belangstelling kan wekken. Een kaart van België en een detailkaart van de frontstreek, het Ieperse en de IJzer, geven ons de ligging en de spreiding van deze kerkhoven. Een namenregister van alle soldatenkerkhoven in België van beide wereldoorlogen en een bibliografie sluiten het geheel af. Inderdaad een klein getuigenis dat niemand onverschillig kan laten.

W. ROMBAUTS

G. VERSAVEL, *Passendale 1940 - 1945*, Passendale, Eigen Beheer, 1974, 8°, 398 blz., ill.

Dit boek vertoont veel gelijkenis met het werk van dezelfde auteur in 1968 gepubliceerd en dat *Passendale 1914 - 1918* behandelde; maar het is veel omvangrijker omdat het bronnenmateriaal en de herinneringen (persoonlijke en die van anderen) waarover de auteur beschikt veel omvangrijker zijn.

Het boek bevat uitvoerige getuigenissen met betrekking tot de oorlogsgebeurtenissen, de gesneuvelden, hetzij vreemden te Passendale, hetzij Passendalenaren op den vreemde, burgers en militairen, geestelijken en leken, de plaats waar zij gevallen zijn; aanvragen om, moeilijkheden van, en data waarop hun stoffelijke resten werden overgebracht; lijst en geschiedenis van de politieke gevangenen, de verzetslieden (vermoedelijk wordt het archief van de plaatselijke verzetsgroep *in extenso* overgenomen), de brandweeerlui en alle branden die zij geblust hebben, de studenten, de verplicht-tewerk gestelden, de boerenwacht enz. enz. Alleen aan de collaborateurs wordt er geen afzonderlijk hoofdstuk besteed. Het bevat nog de volledige lijst van alle burgers die het voorwerp waren van opeisingen, hetzij van gerantsoeneerde of andere producten, hetzij van inkwartiering (met de volledige lijst van de ingekwartierde soldaten), dag en uur van de opeising, omvang en vergoeding. En een overzicht van de na-oorlogse huldebetogingen.

De belangrijkste hoofdstukken zijn wellicht het negende, waarin gans de organisatie van de rantsoenering, de gerantsoeneerde producten, de verkrijgbare hoeveelheden en hun prijzen op de officiële en de zwarte markt worden behandeld; en het drieëntwintigste waarin een uitvoerige samenvatting wordt gegeven in kronologische volgorde van de «Bijzonderste Verordeningen — Rondschrijven — Omzendbrieven — Mededelingen vanaf 1939 uitgaande van het Provinciaal Bestuur, Arrondissementscommissariaat en Kreiskommandantur» die bijna 40 blz. beslaat. (De minder «bijzondere verordeningen enz.» worden toch elders in het boek *in extenso* vermeld).

Kortom dit boek is geen geschiedenis, — het draagt ook die titel niet — maar een bundel archief, met een bewonderenswaardig geduld door de auteur uit gemeente- en privé-archieven gecopieerd, dat nuttige inlichtingen bevat voor al wie zich aan het leven van de burgerlijke bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog interesseert, en die soms veel verder strekken dan de «toute petite histoire» die alleen de Passendalenaren kan aanspreken.

Bij mijn weten is het ook de eerste maal dat een boek een volledig overzicht biedt van de gebeurtenissen in een plattelandsgemeente tijdens de jongste Wereldoorlog.

L. SCHEPENS

C.H. VLAEMYNCK, *De Bevrijding van Brugge 12 september 1944*. Bewerkte overdruk uit het Brugsch Handelsblad..., Brugge, 1^e uitg. 1974, 2^e uitg. 1975, 4°, 64 p., ill.

Het is moeilijk een objectief oordeel te vellen over een werk dat gebeurtenissen verhaalt die op je eigen geest zeer diep prent geslagen

hebben. Je bent geneigd te oordelen in functie van je eigen herinneringen. Nu is het merkwaardige van dit boekje, dat het meeste dat erin staat mij onbekend was, terwijl weinig van wat ik mij bijzonder scherp herinner erin voorkomt. Wat bewijst dat een onderwerp als dit onuitputtelijk is aan anecdoten, en functie is van de zegslieden die geraadpleegd werden. In dit geval een brede waaier van zegslieden en een objectieve keuze.

Zoals wij het gewoon zijn van Carlos Vlaemynt is zijn werk bijzonder vlot en boeiend geschreven, — men leest het in één ruk tot het einde, en men weet hoe gewetensvol de auteur elk verhaal dat hij opgetekend heeft tot in het minste detail op zijn juistheid heeft gecontroleerd. De tweede herwerkte uitgave bewijst dat de auteur zich geen moeite teveel acht om zijn gegevens bij te vijlen en aan te vullen. Dat is het geval op pp. 9, 15, 18, 19, 20 t.e.m. 24.

Het is een werkje dat voor een Brugs publiek geschreven is, en alleen door een Brugs publiek tenvolle kan geapprecieerd worden. Het ontbreken van een kaartje van stad en omgeving maakt het een «buitenlander» onmogelijk zijn weg terug te vinden van de Ketsbruggestraat of de Singel naar het Sint-Janshospitaal of de bossen van Zevekerke of Oostkamp. Het kan alleen een Brugs publiek boeien, omdat de val van Brugge, noch voor de Geallieerden, noch voor de Duitsers enig strategisch en zelfs nauwelijks een psychologisch belang had. Dat verduikt de auteur niet, al zegt hij het niet uitdrukkelijk. Het is alleen voor een Brugs publiek bestemd, wat de vele opsommingen van namen verklaart, die aan de vergetelheid onttrokken werden, en aldus een late herkenning krijgen van de moed, de offervaardigheid of de dapperheid die zij betoond hebben in moeilijke omstandigheden. De vele en boeiende foto's, die voortreffelijk zijn afgedrukt, maken er, voor wie de bevrijding van Brugge beleefd heeft, een kostbaar herinneringsalbum van.

Toch zou ik even over het anecdotische willen heenstappen en enkele kanttekeningen maken, die de auteur niet wilde of niet durfde noteren.

Neem nu de ganse episode van de verdediging van de Brugse binnenhaven, bijvoorbeeld, die de auteur, in functie van de chronologie uiteenhaalt en over zijn verhaal verspreidt; zonder ook maar één ogenblik te willen afbreuk doen aan de moed en de dapperheid van de weerstandsgroep die deze haven intact bewaard heeft, moet ik er toch op wijzen dat de haven van Brugge voor de Geallieerden absoluut onbruikbaar was, omdat op 26 mei 1940 de sluizen van het Boudewijnkanaal te Zeebrugge door de Britten buiten gebruik waren gesteld, en dat, spijs de inspanningen van de Duitsers, de ganse oorlog gebleven zijn, door het zinken van met cement geladen schepen, o.m. de *Albatros*, die in 1946 het kanaal nog versperde. De

verdediging van de binnenhaven is alleen de Brugse Zeevaart Maatschappij ten goede gekomen, en de brief van Pierre Vandamme, waarover op p. 10 gesproken wordt, en waarbij «voor iedere kraan die op de Brugse haven uit de handen van de Duitsers zou kunnen gered worden» een premie van duizend frank beloofd wordt, een belofte die door de verzetslieden afgewezen werd — wat hen siert, — wijst in die richting.

Ook heeft de auteur vermeden een aantal delicate punten aan te raken. Alleen op p. 9 wijst hij terloops op de weigering van Victor Van Hoestenberghé, op 3 september 1944, zijn burgemeestersambt weer op te nemen wat «voor het belang van de stad... eerder spijtig te noemen (was). Veel van de wanordelijkheden die de bevrijding zouden ontsieren hadden immers kunnen vermeden worden» enz.

Het is slechts in zijn tweede herwerkte uitgave dat hij op dezelfde bladzijde zonder commentaar de namen vernoemd van Jef Devroe, die op 3 september de stad verliet en naar Lier trok, en, — wegens de weigering van Van Hoestenberghé, — in zijn functie opgevolgd werd *ad interim* door Sam De Vriendt. Op p. 44 preciseert hij, aan de hand van verklaringen van Van Hoestenberghé, dat Devroe zijn adres «aan het parket had aangeduid, teneinde zich op het eerste aanzoek ter beschikking van het gerecht te kunnen houden».

Ik meen dat dertig jaar na de feiten wel even mocht gewezen worden op de eerlijkheid van mensen als Jef Devroe of Michiel Bulckaert, en niet in het minst op de moed van die lieve Sam. De Vriendt die in uiterst kritische omstandigheden een taak aanvaardde die door twee doorwinterde politiciers van de hand gewezen was. Aan hoeveel patriotten hebben deze drie tijdens de oorlog diensten bewezen, te beginnen met Victor Van Hoestenberghé zelf? Waren zij schuldiger dan sommige van hun collega's die in dit boek opgehemeld worden, en die tijdig het schip verlaten hebben dat zij voelde zinken. Aangezien de auteur voor Duitsers als Majoor Hoffmann of Dr. Ludwig Seiterich, — die een beetje voorgesteld wordt als de Brugse von Choltitz, — terecht woorden van lof over heeft, waarom dan ook niet de drie hogervernoemde vermeld? Ook ga ik niet akkoord met het verwijt aan het adres van Mgr. Lamiroy, dat hij op p. 23 aan de *Journal de Bruges* overlaat, betreffende diens onverschilligheid bij de wegvoering van de Madonna van Michelangelo. Ik vermoed dat Mgr. Lamiroy niet meer van de beelden hield dan van de mensen... maar hoe zou het mogelijk geweest zijn, in de korte tijdspanne die geboden werd, met uitgangsverbod en Duitse patrouilles, een beeld van 800 kg. onder een bisschopsmantel te verbergen en in veiligheid te brengen? Het is stellig makkelijker een oordeel neer te schrijven over de doden dan over de levenden... Dat is misschien ook de reden waarom de auteur vrij kort is over de wanordelijkheden die «de

bevrijding ontsierden». Maar ook hier laat de objectiviteit hem even in de steek. Er waren niet alleen de z.g. verzetslieden die tijdens de oorlog nooit hun schuilplaats verlaten hadden, er was ook gewoon de volkswroede, en dat was zeker een betreurenswaardige, maar toch zeer begrijpelijke reactie vanwege mensen die gedurende vier jaar honger geleden hadden en getergd geweest waren door sommige burens, die de ganse oorlog lang door de Duitsers gevoed, gevoederd en vetgemest waren, in ruil voor God weet welke tegenprestaties. Maar hopelijk komt Carlos Vlaemynck met zijn scherpe speurdersneus, daar binnen enkele jaren, in een nieuwe brochure op terug.

Afgezien van deze randbemerkingen, hoeft Carlos Vlaemynck hier een boeiend werk gerealiseerd, dat op zijn tijd komt, omdat het nu nog mogelijk was aan de hand van getuigenissen de wondere sfeer van die dagen te herscheppen, en een aantal gegevens bijeen te brengen die anders onherroepelijk zouden zijn verloren gegaan. In elk geval een boek dat in geen enkele bibliotheek van een Bruggeling die leeft met zijn stad, mag ontbreken.

L. SCHEPENS

Kroniek

PERSONALIA

In memoriam. — Op 78-jarige leeftijd overleed op 4 mei van dit jaar pater Anselm Dimier, monnik van de Trappistenabdij Notre-Dame-de-Scourmont te Forges (bij Chimay). Pater Dimier, zoon van de bekende Franse kunsthistoricus Louis Dimier, was een specialist in de geschiedenis en de oudheidkunde van de Cisterciënser orde. We vermelden hier zijn «Recueil de plans d'églises cisterciennes» (1 deel tekst en 1 deel plannen, 1949), de twee delen «L'art cistercien» (Zodiaque, 1962 en 1971), «Les moines bâtisseurs» (1964). Zijn grote wetenschappelijke activiteit zal een blijvende herinnering zijn aan deze eenvoudige geleerde.

Dit jaar stierf op 80-jarige leeftijd J. de Borchgrave d'Altena, van 1950 tot 1960 hoofdkonservator van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. De overledene was voornamelijk bekend om zijn talrijke studies over Maaslandse kunst en Middeleeuwse beeldhouwkunst.

L.D.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE.

Oudheidkundige repertoria — In deze serie, reeks B: «De verzamelingen», uitgegeven door het Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België, verscheen in 1975 van de hand van A. Matthys, als nr. X: «Middeleeuwse verzamelingen van het Gruuthuse museum (Brugge)». Een eerste groep materiaal bestaat uit materiaal door Gillès de Pélichy opgegraven in de Merovingische grafvelden te Emelgem en te Izegem. Een tweede, en belangrijker groep bestaat uit Middeleeuws (12de - 16de eeuws) gebruiks-aardewerk dat hoofdzakelijk voortkomt van giften en aankopen van rond de eeuwwisseling. Van de 131 beschreven stukken zijn er 29 afkomstig uit Brugge, 9 uit Damme en 1 uit Loppem; van de andere is de vindplaats onbekend. Mede daarom lijkt het ons toch wat voortvarend te schrijven dat de pottenbakkerswaar uit het Gruuthusemuseum «een betrouwbaar idee geeft van wat in de streek rondom Brugge in gebruik was vanaf de XIIde tot ver in de XVIde eeuw».

In reeks A: «Bibliografische repertoria», verscheen in 1975 als nr. X het «Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren», van de hand van M. Lesenne, die vroeger o.m. reeds West- en Oost-Vlaanderen behandeld heeft. Het eerste gedeelte bestaat uit een volledige bibliografie betreffende archaeologica te Tongeren. Het tweede deel behandelt deze archaeologica ingedeeld naar prehistorica, bewoningsgeschiedenis en stedelijke structuur, architectuur, grafvelden en tumuli, epigrafie, numismatiek, plastische kunst, vaatwerk, wapens, sieraden, juwelen, kledij, gereedschap, meubilering, spel. Dit werk — opgesteld met inzicht en geduld — geeft tevens een goed beeld van het vele archaeologisch werk dat in de oudste stad van België reeds verricht werd.

Monumentenjaar 1975. — Het jaar 1975, door de Raad van Europa uitgeroepen tot Europees Monumentenjaar, ging ook in West-Vlaanderen niet onopgemerkt voorbij. Te Brugge — met Namen tot Belgische modelstad gepromoveerd — vond van 12 tot 15 mei een internationaal colloquium «De vernieuwing van de historische stad» plaats. Er waren verscheidene tentoonstellingen: «25 jaar monumentenzorg in West-Vlaanderen», «Brugge, herwonnen schoonheid», «Op en om de bouwwerf», «Europese monumenten. Akwarellen van August de Peellaert, 1793-1876» en «Monumentenzorg nu». Deze laatste tentoonstelling, waaraan 177 steden uit 21 verschillende landen aan deelnamen, was wellicht het leerrijkst, niet in het minst door de vele mogelijkheden tot vergelijking.

Er kwamen ook verscheidene nieuwe publikaties op de markt. N.a.v. de hierboven genoemde tentoonstellingen verschenen van L. Devliegheer *25 jaar monumentenzorg in West-Vlaanderen* (253 blz., 333 afb.) en van P. Devos, L. Constandt en J. Esther Brugge, *herwonnen schoonheid. Tien jaar monumentenzorg te Brugge* (302 blz., 155 afb.); daarnaast waren er de tentoonstellingskatalogen *Op en om de bouwwerf* (216 blz., ill.) door W. Dezutter, M. Goetinck e.a. en *Europese monumenten. Akwarellen van August de Peellaert* (245 blz., ill.) door A. Janssens de Bisthoven. Verder nog te vermelden zijn een speciaal Brugge-nummer van het tijdschrift *Vlaanderen* (jg. 24, nr. 144, jan.-feb. 1975) en een vermeerderde uitgave van *De huizen te Brugge* (492 blz., 679 fig., 1122 afb.) door L. Devliegheer.

Ook andere West-Vlaamse steden hebben aan het Monumentenjaar deelgenomen. De provinciale tentoonstelling «25 jaar monumentenzorg» was ook te zien in Nieuwpoort, Ieper, Tielt, Blankenberge en, buiten de provincie, te Strombeek-Bever.

In Kortrijk werd door het stadsbestuur een stedelijke commissie «Bouwkundig erfgoed» opgericht. Het is nu maar te hopen dat op

deze wijze de hoognodige bescherming van de Kortijkse monumenten verzekerd zal zijn. Op 18 en 19 mei werden «monumentendagen» gehouden. Als tegenwicht voor die mooie bedoelingen werd dan maar het huis met trapgevel (einde 17de eeuw) Het Tonneke (Voorstraat 47) gesloopt!

Het stadsbestuur van Poperinge gaf een boekje uit *Historische gevels en gebouwen* (64 blz., ill.) door W. Tillie.

Ieper in het monumentenjaar was de titel van een reeks bijdragen die H. Constandt in afl. 2-3-4 van *Iepers Kwartier*, jg. 11 (1975) liet verschijnen.

Tot de weinige belangrijke en blijvende verwezenlijkingen die in ons land tijdens het Monumentenjaar plaats vonden, dient op de eerste plaats vermeld te worden de tentoonstelling te Brussel over industriële archeologie waarvan een belangwekkende catalogus *En toen kwam de machine. Ontmoeting met de industriële archeologie* (192 blz., ill.) het licht zag.

In Gent werden onder de titel «Gent. Duizend jaar kunst en cultuur» drie tentoonstellingen ingericht waarvan evenveel lijvige catalogus het licht zagen (698 + XVI - 557 + XVI - 396 blz., ill.).

Tenslotte wijzen wij hier nog op het boek van A. De Naeyer *Monumentenzorg* (282 blz., ill) dat zowel de historische, theoretische en technische aspecten van de monumentenzorg uitvoerig behandelt.

Tenslotte nog dit: voor België bestaat nog altijd geen vergelijkbaar werk met het monumentale boek van J. Tillema *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland* (656 blz., 354 afb.) dat — naast verscheidene andere belangrijke uitgaven — in 1975 in Nederland verscheen.

VERHANDELINGEN

K.U. Leuven. — Licentieverhandelingen 1974-75 betreffende Vlaanderen:

Y. GEESSELS, *De Grammensaktie (1937-1938)*. (promotor: prof. L. Wils).

M. LAUWERS, *Margaretha van York (1446-1503)*. (promotor: prof. J. Buntinx).

H. VERBANCK, *De Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging. Van cultureel vormingsideaal tot politiek bewustzijn (1913-1926)*. (promotor: prof. L. Wils).

Doktoraat:

Op 19 september 1975 promoveerde de heer Eddy VAN CAUWENBERGHE met de grootste onderscheiding tot doctor in de

Wijsbegeerte en Letteren (Geschiedenis) op een proefschrift getiteld *De betekenis van het vorstelijk domein voor de Bourgondische en Habsburgse overheidsfinanciën (XVde en XVIde eeuw) op basis van een analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen*. Promotor was prof. H. van der Wee en co-promotor prof. J. Buntinx.

In deze kwalitatief en kwantitatief indrukwekkende verhandeling maakt de auteur de «Analyse en kritiek van de bronnen», zet hij de «Methode voor automatische verwerking van het kwantitatief materiaal op de ordinator» uiteen (= dl. 1, XLVIII-261 p. met hoofdstukken over «Selectie en analyse van de bronnen», «Representativiteit van het statistisch materiaal», «De methodologische en statische aspecten van de domeinstudie»), en behandelt hij de «Institutionele, financiële en economische aspecten» (= dl. 2, 221 p. met hoofdstukken over «De institutionele achtergrond», «Het evolutieprofiel van de domeininkomsten als resultante van de conjuncturele beweging», «De domaniale uitgaven als spiegel voor de studie van de overheidsfinanciën»). Grafieken (= dl. 3) en tabellen (= dl. 4, in de vorm van listings) worden als bijlage gepubliceerd.

D.V.d.A.

De universiteiten in de late middeleeuwen. — In het kader van de herdenking van de «Universitas Catholica Lovaniensis 1425-1975» werd te Leuven van 26 tot 29 mei 1975 een internationaal kongres gewijd aan *The Universities during the Late Middle Ages*. Prof. R. De Keyser (K.U. Leuven) hield er een lezing over *Les chanoines séculiers et les universités. L'exemple de St-Donatien de Bruges (1350-1450)*. Van de 282 kanunniken die in het St.-Donaaskapittel te Brugge een prebende verwierven deden er 182 universitaire studies aan 13 universiteiten. De prebende fungeerde hierbij vaak als studiebeurs. Als studierichtingen werden, naast de Artes, vooral de Rechten (Romeins recht en kerklijk recht) en in mindere mate geneeskunde en theologie gekozen. Een universitaire vorming, vooral een juridische, was een garantie voor een carrière in stedelijke, grafelijke of hertogelijke dienst.

Over één van deze Brugse kanunniken, Anthonius Haneron, hield prof. J. IJsewijn (K.U. Leuven) een uiteenzetting: *Anthonius Haneron and the Teaching of Latin at Louvain about 1430*. Haneron was o.m. kanunnik van St.-Donaas van 1438 tot 1439, 1439 tot 1440, in 1443 en van 1446 tot 1467. Hij was raadgever van Filips de Goede en praeceptor van Karel de Stoute. Van 1430 tot 1438 was hij professor aan de Leuvense universiteit, waar hij latijn doceerde. Hij schreef een aantal handboeken, die door de studenten van diverse universiteiten tot het einde van de 15e eeuw gebruikt werden. Hieruit blijkt dat hij een eenvoudig latijn gebruikte, dat zijn bronnen met uitzondering van Alexander de Villa Dei uitsluitend klassiek waren, dat hij vooral linguïstische en stilistische interesses had en weinig filosofische en dat hij om latijnse vormen

te verklaren beroep deed op middelnederlandse. Vermelden we tenslotte dat prof. A.L. Gabriël (Notre Dame) de grafplaat van Jacob Schelewaerts in de Brugse St.-Salvatorskerk besprak. Schelewaert was professor te Leuven van 1463 tot 1480, waarna hij pastoor van de St.-Salvatorskerk te Brugge werd en er in die functie overleed (1483). Zijn studenten hebben zijn koperen grafplaat bekostigd.

D.V.d.A.

De fusies van gemeenten in de provincie West-Vlaanderen. — In 1830 telde de provincie West-Vlaanderen 248 gemeenten; in 1928 waren er 253 gemeenten. Na 1928 begon men in het land meer en meer de noodzaak aan te voelen de weinig bevolkte gemeenten met een of verscheidene naburige gemeenten samen te voegen. Het is evenwel pas toen de te volgen procedure in geval van fusie van gemeenten, door de zogenaamde eenheidswet van 14 februari 1961 vereenvoudigd werd, dat het aantal gemeenten begon af te nemen. In West-Vlaanderen waar het aantal gemeenten ingevolge overdrachten gebeurd bij het vaststellen van de grenzen der taalggebieden, in 1963 tot 244 geslonken was, waren er na de fusies van 1964 nog 240, na de fusies van 1969-70 nog slechts 182 gemeenten.

Het Koninklijk Besluit van 17 september 1975 houdende samenvoeging van gemeenten en wijziging van hun grenzen, bekrachtigd door de wet van 30 december 1975, wil door een reeks nieuwe fusies het aantal gemeenten in het land, met ingang van 1 januari 1977 tot 596 en op 1 januari 1983, nadat de fusie van Antwerpen van kracht zal worden, tot 589 herleiden. De 64 gemeenten die de provincie West-Vlaanderen alsdan zal tellen zijn als volgt over de verschillende arrondissementen verdeeld:

	1965	1971	1977
Brugge	42	29	10
Oostende	27	18	7
Veurne	29	12	5
Diksmuide	25	15	5
Kortrijk	42	41	12
Ieper	38	30	8
Roeselare	18	18	8
Tielt	19	19	9
Totaal	240	182	64

In navolgende tabel geven wij per arrondissement het bevolkingscijfer (31 december 1973) en de oppervlakte van de nieuwe entiteiten¹.

1. Gegevens ontleend aan L. Malvoz en C. Verbist, Een België van 589 gemeenten. — Bestuursgeografische aspecten van de samenvoegingen in *Gemeentekrediet van België*; 30^e jaar, 115, januari 1976, blz. 21-66.

Arrondissement Brugge:

		Km ²
BEERNEM (Beernem, Oedelem, Sint-Joris)	12906	72
BLANKENBERGE	14037	17
BRUGGE	119515	131
DAMME (Damme, Moerkerke, Oostkerke, Sijsele)	9338	86
JABBEKE (Jabbeke, Snellegem, Stalhille, Varsenare, Zerkegem)	9461	54
KNOKKE-HEIST	28288	57
OOSTKAMP (Oostkamp, Hertsberge, Rudder- voorde, Waardamme)	17333	80
TORHOUT	15578	43
ZEDELGEM (Zedelgem, Aartrijke, Loppem, Velde- gem)	17855	62
ZUIENKERKE (Zuienkerke, Houtave, Nieuwmun- ster, Meetkerke)	2295	49
	246606	651

Arrondissement Oostende

BREDENE	9495	13
DE HAAN (Klemskerke, Vlissegem, Wenduine)	7633	42
GISTEL (Gistel, Snaaskerke)	9151	41
ICHTEGEM (Ichtegem, Bekegem, Eernegem)	12766	47
MIDDELKERKE (Middelkerke, Leffinge, Spermalie, Westende, Wilskerke)	14372	77
OOSTENDE	71769	38
OUDENBURG (Oudenburg, Ettelgem, Roksem, Westkerke)	7679	36
	132865	294

Arrondissement Veurne

ALVERINGEM (Alveringem, Leisele, Stavele)	5685	80
DE PANNE (De Panne, Adinkerke)	9871	24
KOKSIJDE (Koksijde, Oostduinkerke)	12202	44
NIEUWPOORT	8090	30
VEURNE (Veurne, Beauvoorde, Houtem)	11362	96
	47210	274

Arrondissement Diksmuide

DIKSMUIDE (Diksmuide, Beerst, Driekapellen, Leke, Pervijze, Vlaslo, Wouwen)	16005	159
HOUTHULST (Houthulst, Klerken, Merkem)	8838	46
KOEKELARE	7590	39
KORTEMARK (Kortemark, Handzame, Zarren-Werken)	12579	55
LO-RENINGE	3431	63
	<hr/>	<hr/>
	48443	362

Arrondissement Kortrijk

ANZEGEM (Anzegem, Ingooigem, Kaster, Tiegem, Vichte)	12649	42
AVELGEM (Avelgem, Bossuit, Kerkhove, Outrijve, Waarmaarde)	8521	21
DEERLIJK	10508	17
HARELBEKE (Harelbeke, Bavikhove, Hulste)	24695	29
KORTRIJK (Kortrijk, Aalbeke, Bellegem, Bissegem, Heule, Kooigem, Marke, Rollegem)	75660	79
KUURNE	13689	11
LENDELEDE	5184	13
MENEN (Menen, Lauwe, Rekkem)	34441	33
SPIERE-HELKIJN	1864	11
WAREGEM (Waregem, Beveren, Desselgem, Sint-Eloois-Vijve)	30273	45
WEVELGEM (Wevelgem, Gullegem, Moorsele)	27774	39
ZWEVEGEM (Zwevegem, Heestert, Moen, Otegem, Sint-Denijs)	22245	63
	<hr/>	<hr/>
	267503	403

Arrondissement Ieper

HEUVELLAND (Dranouter, Kimmel, Loker, Nieuwkerke, Westwouter, Wijtschade, Wulvergem)	8830	89
IEPER (Ieper, Boezinge, Dikkebus, Elverdinge, Vlaamertinge, Zillebeke)	34019	130
LANGEMARK-POELKAPELLE	7297	51
MESEN	1110	4
POPERINGE (Poperinge, Proven, Reningelst, Roesbrugge-Haringe, Watou)	20119	124
VLETEREN (Oostvleteren, Westvleteren, Woesten)	3969	38

WERVIK (Wervik, Geluwe)	18312	44
ZONNEBEKE (Zonnebeke, Beselare, Geluveld, Passendale)	11321	69
	<hr/>	<hr/>
	104977	549

Arrondissement Roeselare

HOGLEDE (Hooglede, Gits)	8773	38
INGELMUNSTER	10248	16
IZEGEM (Izegem, Kachtem)	26072	25
LEDEGEM (Ledegem, Rollegem-Kapelle, Sint-Eloois-Winkel)	9095	25
LICHTERVELDE	7654	26
MOORSLEDE (Moorslede, Dadizele)	10315	35
ROESELARE (Roeselare, Oekene, Rumbeke)	51481	61
STADEN (Staden, Oostnieuwkerke, Westrozebeke)	11119	46
	<hr/>	<hr/>
	134757	272

Arrondissement Tielt

ARDOOIE (Ardoorie, Koolskamp)	9164	35
DENTERGEM (Dentergem, Markegem, Oeselgem, Wakken)	7106	26
MEULEBEKE	10495	29
OOSTROZEBEKE	6560	17
PITTEM (Pittem, Egem)	6091	34
RUISELEDE	5015	30
TIELT (Tielt, Aarsele, Kanegem, Schuiferskapelle)	19252	69
WIELSBEKE (Wielsbeke, Ooigem, Sint-Baafs-Vijve)	7985	21
WINGENE (Wingene, Zwevezele)	12479	68
	<hr/>	<hr/>
	84147	329

Drie van de oorspronkelijke gemeenten zijn naar een ander arrondissement overgeheveld: Ardoorie van het arrondissement Roeselare naar het arrondissement Tielt waar het samen met Koolskamp de nieuwe gemeente Ardoorie vormt; Pervijze dat nu bij Diksmuide gevoegd is maakt niet langer deel uit van het arrondissement Veurne; Wenduine wordt, nu het samen met Vlissegem en Klemskerke de nieuwe entiteit De Haan vormt, losgemaakt van het arrondissement Brugge en bij het arrondissement Oostende gevoegd.

De kleinste gemeenten van de provincie zijn voortaan Spiere-Helkijn (1864 inw.) en Mesen (1110 inw.) Ze zijn ontstaan ingevolge de taalwetgeving. Door de Wet Gilson van 8 november 1962 werden Komen, Houtem, Neerwaasten, Waasten, Ploegsteert, Moeskroen, Lowingen, Herzeeuw en Dottenijs uit de arrondissementen Ieper en Kortrijk naar de provincie Henegouwen overgeheveld. De Wet Gilson van 2 augustus 1963 verleende taalfaciliteiten voor de Franstalige minderheid in de taalgrensgemeenten Spiere, Helkijn (arr. Kortrijk) en Mesen (arr. Ieper). Aangezien volgens de wet van 23 juli 1971, gemeenten met een verschillend taalregime niet mochten samengevoegd worden, konden in het arr. Kortrijk, Spiere en Helkijn niet bij een andere gemeente gevoegd worden en bleef in het arr. Ieper, Mesen zelfstandig.

57 van de 64 juridisch nieuw opgerichte gemeenten d.i. 89 %, zullen de naam dragen van een oude gemeente. Voor de overige gemeenten werd een nieuwe naam bedacht:

- een volledig nieuwe naam: *Heuvelland* (Dranouter, Kimmel, Loker, Nieuwerkerke, Westouter, Wulvergem, Wijtschate) en *De Haan* (Klemskerke, Vlissegem, Wenduine).
- het naast elkaar plaatsen van de namen van de gefusioneerde gemeenten: *Knokke-Heist*, *Lo-Reninge*, *Langemark-Poelkapelle*, *Spiere-Helkijn*.
- het vereenvoudigen van de vroegere naam: Oostvleteren, West-Vleteren en Woesten vormen voortaan *Vleteren*.

Wij onderzochten in hoever de fusies, zoals ze vastgelegd werden door het K.B. van 17 september 1975 afwijken, én van het voorstel door de minister van Binnenlandse Zaken op 9 september 1974 (R.L.I./III/3.000) aan de Heer Gouverneur van de provincie overgemaakt én van het advies door de Bestendige Deputatie op 19 december 1974 (I/1/B/S. Nr. C/90/74) uitgebracht.

Arrondissement Brugge: De voorstellen van de minister inzake Beernem, Brugge, Jabbeke, Knokke-Heist en Torhout werden door de Bestendige Deputatie gunstig geadviseerd en door het K.B. van 17 september 1975 bekrachtigd. Waar in de ministeriële circulaire en in het advies van de B.D. voorgesteld werd Wenduine bij Blankenberge te voegen, bleef Blankenberge uiteindelijk zelfstandig en werd Wenduine bij De Haan gevoegd. De ministeriële circulaire voorzag de samenvoeging van Moerkerke, Damme en Oostkerke. De B.D. bracht een ongunstig advies uit en stelde voor ook Sijsele bij genoemde gemeenten te voegen. Dit voorstel werd aanvaard. De B.D. bracht ook ongunstig advies uit over de samenvoeging van Oostkamp, Hertsberge, Ruddervoorde en Waardamme. Zij meende dat ook Loppem in de nieuwe entiteit moest opgenomen

worden. Met dit voorstel van de B.D. werd geen rekening gehouden. Loppen werd zoals in de circulaire van de minister voorzien, samen met Aartrijke en Veldegem bij Zedelgem gevoegd. De B.D. had de mogelijkheid geopperd Aartrijke, Veldegem en Zedelgem bij Torhout te voegen.

Arrondissement Oostende: Het voorstel van de minister Oostende en Bredene samen te voegen werd niettegenstaande het gunstig advies van de B.D., niet weerhouden. Bredene bleef zelfstandig. De B.D. had liever gezien dat enerzijds Westende, Middelkerke en Wilskerke en anderzijds Leffinge en Spermalie zouden gefusioneerd worden. Het K.B. van 17 september 1975 behield het voorstel van de minister en fusioneerde de 5 gemeenten. Er werd rekening gehouden met het tegenvoorstel van de B.D. de gemeente Bekegem bij Ichtegem te voegen in plaats van bij Oudenburg, Ettelgem, Roksem en Westkerke.

Arrondissement Diksmuide: Er werd geen rekening gehouden met het tegenvoorstel van de B.D. Leke bij Koekelare en Woumen bij Houthulst te voegen. Beide gemeenten werden samen met Beerst, Driekapellen, Pervijze en Vladslo bij Diksmuide gevoegd.

Arrondissement Roeselare: Er werd rekening gehouden met het door de B.D. voorgestelde alternatief, de gemeente Oostnieuwkerke bij Staden en Westrozebeke te voegen, zodat Roeselare enkel Oekene en Rumbeke inpalmde.

Ook het tegenvoorstel van de B.D. enerzijds Moorslede en Dadizele, anderzijds Ledegem, Rollegem-Kapelle en St.-Eloois-Winkel samen te voegen in plaats van alle genoemde gemeenten te verenigen, werd aanvaard. Er werd daarentegen geen rekening gehouden met het voorstel van de B.D. Lichtervelde met Gits te verenigen. Zoals in de circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken als alternatief voorzien, bleef Lichtervelde autonoom en werd Gits bij Hooglede gevoegd.

Arrondissement Ieper: Het door de B.D. voorgestelde alternatief Vlamertinge en Elverdinge te verenigen en niet, samen met Boezinge, Dikkebus en Zillebeke, bij Ieper te voegen, werd afgewimpeld. De ministeriële circulaire voorzag het samenvoegen van Zonnebeke, Beselare en Passendale enerzijds, van Wervik, Geluveland en Geluwe anderzijds. De B.D. bracht gunstig advies uit maar stelde volgende alternatieven voor: Wervik-Geluveland; Geluwe-Beselare; Zonnebeke-Passendale. Uiteindelijk werd Geluwe bij Wervik gevoegd en Geluveland, Beselare en Passendale bij Zonnebeke. De B.D. bracht een ongunstig advies uit over het door de minister voorgestelde alternatief enerzijds Reningelst en Watou bij Poperinge en anderzijds Roesbrugge-Haringe bij Proven te voegen i.p.v. van alle

genoemde gemeenten te verenigen. Zij kon wel de vereniging van alle genoemde gemeenten aanvaarden maar meende dat ook Oostvleteren, Westvleteren en Woesten bij Poperinge konden gevoegd worden. Dit laatste alternatief werd niet weerhouden. Uiteindelijk werden de oorspronkelijke voorstellen van de minister gevolgd en werden, enerzijds de eerstgenoemde vijf gemeenten en anderzijds de andere drie gemeenten verenigd.

Arrondissement Tielt: Alhoewel de B.D. een gunstig advies uitbracht over het samenvoegen van Tielt, Aarsele, Kanegem, Ruiselede en Schuiferskapelle, bleef Ruiselede uiteindelijk autonoom. Er werd ook geen rekening gehouden met het door de B.D. voorgestelde alternatief Meulebeke bij Ingelmunster te voegen. Beide gemeenten bleven autonoom. Ook het tegenvoorstel van de B.D. Oostrozebeke samen met Ooigem en Sint-Baafs-Vijve bij Wielsbeke te voegen werd niet aanvaard. Ook Oostrozebeke bleef autonoom.

Arrondissement Kortrijk: Door de Minister van Binnenlandse Zaken werd voorgesteld *Aalbeke*, *Bavikhove*, *Bellegem*, *Bissegem*, *Gullegem*, *Harelbeke*, *Heule*, *Hulste*, *Kuurne*, *Lendeledede*, *Marke* en *Rollegem* bij Kortrijk te voegen met als alternatief, *Lendeledede* autonoom te laten. De B.D. bracht een ongunstig advies uit en meende dat alleen de gemeenten waarvan de naam cursief gedrukt werd en eventueel *Kooigem* bij Kortrijk mochten gevoegd worden. *Harelbeke* moest volgens de B.D. autonoom blijven terwijl *Bavikhove*, *Hulste* en *Lendeledede* samen met *Kuurne* een gemeente moesten vormen. Noch het eerste voorstel noch het voorstel van de B.D. werd gevolgd. Volgens het K.B. van 17 september 1975 worden alleen *Aalbeke*, *Bellegem*, *Bissegem*, *Heule*, *Kooigem*, *Marke* en *Rollegem* bij Kortrijk gevoegd. *Lendeledede* en *Kuurne* blijven autonoom. *Bavikhove* en *Hulste* worden bij *Harelbeke* gevoegd.

Ook de door de minister voorgestelde samenvoegingen rond *Waregem* werden door de B.D. ongunstig geadviseerd. De Deputatie was van oordeel dat *Deerlijk*, *Beveren* en *Desselgem* als een afzonderlijke entiteit moesten opgericht worden, terwijl bij *Waregem* moesten gevoegd worden, niet alleen *Anzegem*, *Ingooigem*, *Sint-Eloois-Vijve* en *Vichte*, maar ook *Tiegem* en *Kaster* die volgens het voorstel van de minister samen met andere gemeenten bij *Zwevegem* zouden behoren. Uiteindelijk komen volgende fusies tot stand:

- *Waregem*, *Beveren*, *Desselgem*, *Sint-Eloois-Vijve*.
- *Anzegem*, *Ingooigem*, *Kaster*, *Tiegem*, *Vichte*.
- *Deerlijk* blijft autonoom.

De door de minister voorgestelde fusie van *Avelgem*, *Bossuit*,

Heestert, Kaster, Kerkhove, Kooigem, Moen, Otegem, Outrijve, Sint-Denijs, Tiegem, Waarmaarde met Zwevegem kon de goedkeuring van de B.D. niet wegdragen. Zij stelde voor genoemde entiteit te splitsen in:

- Zwevegem, Heestert, Kooigem, Moen, Otegem, Sint-Denijs (alternatief Kooigem bij Kortrijk).
- Avelgem, Bossuit, Kerkhove, Outrijve, Waarmaarde (eventueel ook Moen, Heestert en Otegem bij Avelgem te voegen).

Het eerstgenoemde voorstel van de B.D. werd aanvaard; zoals gezegd werd Kooigem bij Kortrijk gevoegd.

Het voorstel van de minister, enerzijds Wevelgem, Lauwe en Rekkem, anderzijds Menen en Moorseele samen te voegen, werd door de B.D. afgewezen. Zij meende dat Wevelgem ofwel autonoom moest blijven, ofwel samen met Rekkem, Lauwe en Moorseele bij Menen moest gevoegd worden. Ook hier kwam uiteindelijk een andere oplossing uit de bus: Wevelgem, Gullegem, Moorseele enerzijds, Menen, Lauwe en Rekkem anderzijds.

Het voorstel van de minister Spiere en Helkijn samen te voegen werd én door de B.D. én door het K.B. van 17 september 1975 weerhouden.

Arrondissement Veurne: De voorstellen van de minister Veurne, Beauvoorde en Houtem enerzijds en Alveringem, Leisele en Stavele anderzijds, samen te voegen, werden door de B.D. gunstig geadviseerd en kregen ook de uiteindelijke goedkeuring. Terwijl de minister van B.Z. voorgesteld had enerzijds Koksijde, Adinkerke en De Panne, anderzijds Nieuwpoort en Oostduinkerke samen te voegen, meende de B.D. Nieuwpoort autonoom te laten en enerzijds De Panne en Adinkerke, anderzijds Koksijde en Oostduinkerke samen te voegen. Deze voorstellen werden door het K.B. van 17 september 1975 aanvaard.

Door de fusies zullen vanaf 1 januari 1977 opnieuw heel wat gemeenten verdwijnen waarvan de naam herinnert hetzij aan de Frankische kolonisatie, hetzij aan de vorming van het kustgebied, hetzij aan de vorming van de polders en de rol die de kerk speelde in verband met de zielezorg van de nieuwe nederzettingen. Wij hopen dat bedoelde namen zullen bewaard blijven op de naamborden (grensborden, wegwijzers enz.) en dat de nieuwe gemeentebesturen, zoals nu reeds Brugge, het internationaal gebruik zullen volgen, op bedoelde naamborden, de naam van de oorspronkelijke gemeente in grote letters, de naam van de nieuwe entiteit in kleinere letters te plaatsen. Met oude gemeentenamen worden ook de gemeentenamen van voor vroegere fusies bedoeld (bv. Wulveringen en Vinkem en NIET Beauvoorde).

D. Dalle

Fietsroutes in de Westhoek. — Na de publikatie in 1973-'4 van zes wandelpaden te Koksijde, heeft de VVV Koksijde nu drie fietsroutes doorheen de Westhoek uitgegeven, nl. de Grens-, Tervate- en Julius Caesar-fietsroute. Deze routes werden ontworpen en beschreven door B. Bijens.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE.

Romeins Wenduine. — Dank zij de speurzijn van gemeentesekretaris E. Lepeer werd de verzameling Gallo-Romeins aardewerk, in het gemeentehuis van Wenduine tentoongesteld, in 1975 aangevuld met een zilveren denarius, met op de voorzijde de beeldenaar van Faustina, de echtgenote (141 - 161 n. Chr.) van keizer Antoninus. Het stuk werd geslagen na haar dood en toont in reliëf een rechtsaanzien, bekleed borstbeeld. Op de keerzijde staat Ceres, de godin van de landbouw, gesluierd, naar voren en linksaanzien. Ze houdt een lange toorts en een pand van haar kleed. Deze munt werd in de loop van augustus 1975 gevonden in een blootgepoelde oude woonzone op het strand.

Daarenboven werden nog een paar tientallen fragmenten terra sigillata ontdekt. Er bevonden zich een paar versierde stukken bij, afkomstig uit Midden-Gallië en daterend uit de 2de eeuw na Kristus. De onversierde stukken waren van dezelfde tijd, eveneens van Midden-Gallische makelei. Op tien fragmenten gemerkt aardewerk, voor het meerendeel behorend tot gemerkte bekertjes uit de 2de en 3de eeuw, werden diverse technieken herkend: rolstempelversiering, zandbestrooiing, barbotineversiering, effen vernis, metaalglans. Onder het gewone aardewerk tenslotte, zijn te rangschikken de fragmenten van kruiken en kruikamforen, mortaria, dolia of voorraadpotten, kookpotten en kommen. Een gedeelte daarvan is van lokaal fabrikaat, andere stukken zijn import.

Belangrijk is tevens dat het site zowel in de Romeinse tijd als in de Middeleeuwen bewoond was.

Middeleeuwse riolering te Brugge. — Over Middeleeuwse rioleringsstelsels in ons land is niet veel bekend. Ook in buitenlandse inventarissen zijn gegevens over het onderwerp schaars te vinden. Bedoeld om een onderaards bestaan te slijten, komen de oude riolen maar te voorschijn bij gelegenheid van omvangrijke grondwerken.

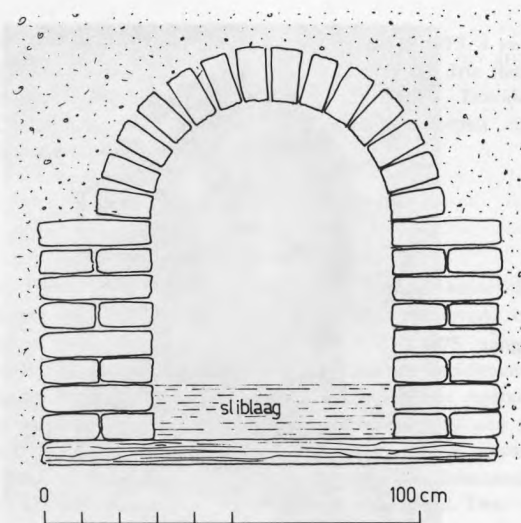
Dit is nu onlangs gebeurd tijdens grondwerken voor de nieuwe gebouwen van het Sint-Leokollege, gelegen langs de Potterierei te

Brugge. Links van het gelijkvloers gebouw uit 1842 (in 1972 gesloopt en in 1974-'5 herbouwd) werd een Middeleeuwse riolering aangesneden die ongeveer loodrecht op de Langerei uitgemond heeft.

De riool, die tussen de muren 64 cm. breed was, was door een halfrond gewelf overdekt. De muren en het gewelf waren opgetrokken met baksteen van 29 x 14 x 6 cm; in de muren had men de baksteen in staand verband gemetseld. De bodem van de riool bestond uit eiken planken van 120 cm. lang, 60 cm. breed en 6,5 cm. dik. De zijmuren van de riool waren gemetseld op deze planken; plaatselijk waren er ook kortere planken zodat men daar de muur naast de plank op het zand gefundeerd had. De hoogte tussen de bovenkant van de plank en het bovenste punt van het gewelf bedroeg 90,5 cm. Op de bodemplanken lag een 14 cm-dikke slijblaag. Op de plaatsen die wij konden onderzoeken (op 26 december 1974) lagen geen voorwerpen.

Voor de datering moeten wij ons dan ook uitsluitend steunen op het formaat van de bakstenen. Aangezien enkel bakstenen van 29 cm. lengte voorkomen, met uitsluiting van kleinere formaten, is

een datering uit de 13de eeuw waarschijnlijk. Het is niet uitgesloten dat de bouw van de riool verband houdt met de vestiging aldaar in 1266 — als laatste van de vier bedelorden te Brugge — van de Geschoeide Karmelieten.

L. Devliegheer

Tentoonstelling in het Brugse Rijksarchief. — De permanente tentoonstelling van het Rijksarchief te Brugge werd op 23 september 1975 plechtig heropend. Ze richt zich niet alleen tot de beroepshistorici, de studenten in de geschiedenis en de leerlingen uit het Hoger Secundair Onderwijs, maar ook tot degenen die zich op de heem- en geslachtskunde toeleggen.

In de huidige optiek van de geschiedenis werd het accent niet, zoals vroeger, uitsluitend gelegd op de middeleeuwen en de hulpwetenschappen (paleografie, diplomatiek, chronologie, sigillografie). In de plaats daarvan werden enkele thema's uitgekozen die de geschiedenis levendig maken. Deze thema's zijn: pauzen, vorsten, graven, bisschoppen en abten, feodaliteit, steden, andere instellingen, ambachten, heraldiek, genealogie. Ook werd even stilgestaan bij de Franse Revolutie en haar conscripts. Eindelijk zijn een reeks Brugse boekbanden tentoongesteld.

Het oudste getuigenis gaat tot de oudheid terug: het is een afdruk van een intaglio met de beeltenis van het bovenlijf van een Romeinse efebe, intaglio die in het jaar 1200 de ring versierde van Lambertus, bisschop van Terwaan.

De oudste geschreven stukken nu zijn twee gelijkaardige oorkonden gedateerd uit 1065: een echte oorkonde met een vals opgedrukt loden zegel en een pseudo-origineel vervalst in het begin van XIIde eeuw. Ze gaan allebei uit van Drogo, een ander bisschop van Terwaan, en betreffen de Onze-Lieve-Vrouwabdij van Mesen, op één na de oudste vrouwenabdij uit het graafschap Vlaanderen. Het jongste stuk daarentegen is een briefhoofd uit het jaar 1832 met houtgravure van een Belgische leeuw.

Ter gelegenheid van de vernieuwing en heropening van de tentoonstellingszaal van het Rijksarchief te Brugge werd een analytische catalogus uitgegeven: J. MARECHAL & L. DANHIEUX, *Rijksarchief te Brugge. Permanente tentoonstelling. Catalogus*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1974, 128 blz. + 18 ill.

J.M.

Bibliografie van Poperinge. — Weten wat verschenen is over een bepaald onderwerp blijft voor de geïnteresseerde nog altijd een groot probleem. Vlug weten wat recent verschenen is is nog altijd een onopgelost probleem. Om enigzins tegemoet te komen aan het eerste probleem, werden in het verleden reeds enkele bibliografieën samengesteld o.a. door Dewachter, P. Allossery, Eg. I. Strubbe en A. Schouteet, wat betreft de geschiedenis van West-Vlaanderen. In de laatste jaren mochten wij ons verheugen in het verschijnen van enkele, al dan niet bruikbare, bibliografieën o.a. *Bibliografie van de geschiedenis van Brugge* door André Vanhoutryve (Handzame, Familia et Patria, 1972) en *Bibliografie van Poperinge en omliggende gemeenten* door Frans Denys (Poperinge, Aan de Schreie, 1975) Recente bibliografische informatie over West-Vlaanderen vinden we in hoofdzaak in «Boekenschouw» en in mindere mate in de jaarlijkse bibliografie die verschijnt in «Belgisch Tijdschrift voor filologie en geschiedenis», in de «Belgische Bibliografie», en in de «Geschiedenisdocumentatie», een Nederlandse publicatie op onhandige en buitenformaat-steekkaarten.

Lopende bibliografieën vormen een probleem afzonderlijk. Hier willen we ons beperken tot de bibliografie van Poperinge en omliggende gemeenten.

Wie een bibliografie over een Westvlaams onderwerp wil samenstellen moet onvermijdelijk teruggrijpen naar het werk van

Dewachter, P. Allossery en Eg. I. Strubbe en A. Schouteet. Dit laatste schijnt de auteur van de Bibliografie van Poperinge en omliggende gemeenten niet te kennen. In ieder geval vermeldt hij het niet. In zijn werk heeft hij iedere gemeente en ieder onderwerp genummerd. Daarnaast worden per gemeente en per onderwerp de werken genummerd en chronologisch gerangschikt. 17/18/2 betekent: het tweede werk dat handelt over de geschiedenis van Wereldoorlog I te Vlamertinge. Door de wijze van nummering is de tijdrovende decoding van de cijfercombinatie een waarborg om het gezochte werk nooit meer te vergeten. De titels worden gegroepeerd, eerst per onderwerp en vervolgens per gemeente. Bij het samenstellen van een bibliografie kan de auteur deze werkwijze volgen ofwel kan hij de werken groeperen per gemeente en binnen iedere gemeente werken volgens onderwerp. Dit laatste vinden wij nog altijd beter, omdat uit ervaring is gebleken dat eerst gevraagd wordt wat over een bepaalde gemeente verschenen is en niet wat verschenen is over een bepaald onderwerp voor verschillende gemeenten.

De auteur is vrij de werkwijze te kiezen die hij wil volgen, maar de nodige indices aanbrengen is een *conditio sine qua non*, voor een goede bibliografie.

De indeling volgens onderwerp moet wel overwogen en in ieder geval verantwoord worden. Dit heeft de auteur nagelaten. Waarom abdijen en kloosters niet bij kerken en kapellen staan, en waarom volksdansen niet bij volkskunde ondergebracht zijn, zijn vragen waarop de auteur geen antwoord geeft.

De onderwerpen zien wij liever in alfabetische volgorde en dit in tegenstelling tot de werkwijze toegepast, niet alleen in dit werk, maar eveneens in veel lopende bibliografieën, over lokale geschiedenis.

Tevergeefs hebben wij gezocht naar de opgave van de geraadpleegde naslagwerken, de lijst van de geëxcerpeerde tijdschriften, een personen- en auteursregister en een index rerum. De registers zijn een noodzaak om vlug een werk of tijdschriftartikel van iemand over het onderwerp terug te vinden, de index rerum vermijdt het langdurig zoeken naar bibliografische gegevens over een gemeente, de lijst van de geëxcerpeerde tijdschriften is noodzakelijk voor de lezer, om te weten welke tijdschriften eventueel niet bewerkt werden.

De inhoudstafel (blz. 191-192) is behalve «Inleiding, indeling per onderwerp, geografische indeling per onderwerp en de rubriek Volkskunde» een copie van de indeling per onderwerp (blz. 3). De paginering had mogen staan op blz. 3 en in plaats van de inhoudstafel hadden we de registers en indices verwacht.

Het catalografisch aspect is absoluut onbevredigend.

10/12/11 (blz. 102) komt uit *Aan de Schreve*, jg. 1, nr. 4, blz. 20-29... nr. 10/14/1 (blz. 102) komt uit *Iepers Kwartier*, jg. 2, nr. 2, blz. 36-39. Het jaar van uitgave mocht in deze gevallen vermeld worden. Komt het jaar van uitgave noch op de kaft, noch op de titelpagina van het tijdschrift voor, dan kan het gezocht worden in het tijdschrift zelf. Mocht de auteur het nog niet gevonden hebben, hij raadplege enkele bibliografische naslagwerken over tijdschriften.

2/16/5 (blz. 40) komt uit *Ijzerbode*, nr. 9 sept. 1971 en... nr. 12/15/2 (blz. 106) komt uit *Ijzerbode*. Nr. 2/12/46 (blz. 34) werd uitgegeven door *Familia et Patria*, *Handzame*, maar nr. 11/14/1 (blz. 105) door *Handzame*, *Familia et Patria*. Nr. 6/0/7 (blz. 85) werd uitgegeven te Brugge, 1971, 40 blz. Westvlaams Verbond voor kringen van Heemkunde en nr. 6/0/16 (blz. 86) Brussel, 1902 terwijl 6/0/18 (blz. 86) werd uitgegeven te Brussel, Imprimerie du Moniteur, 1845. 6/0/22 (blz. 87) werd uitgegeven door het Westvlaams economisch Studiebureau, maar 6/0/25 door het W.E.S.

Deze willekeurig gekozen voorbeelden illustreren de variaties die de auteur gebruikt voor de catalografische beschrijving van de opgezochte gegevens. Eenvormigheid en zelfde werkwijzen kan hem zeker niet toegeschreven worden.

Wat ons in ieder geval verkeerd schijnt is het gebruik van «XXX» voor de anonieme werken. Is de auteur niet gekend, dan gebruikt men gewoonlijk het eerste woord uit de titel als hoofdwoord (behalve de uitzonderingen).

Het samenstellen van een bibliografie over een bepaald onderwerp is zeker geen sinecure. Een bibliografie over lokale geschiedenis samenbrengen, is een hulpmiddel ter beschikking stellen van een breed publiek. De auteur kan wel de verdienste aangerekend worden van een jarenlang opsporingswerk. Spijtig heeft hij de gegevens op derwijze bijeengebracht dat een jarenlang werk praktisch nutteloos geworden is en dat de bruikbaarheid van deze bibliografie in het gedrang komt.

Het ondoordacht aanwenden van de catalografische regels, het ontbreken van de registers en indices, het ontbreken van een opgave van geraadpleegde bronnen en van de lijst van de geëxcerpeerde werken zijn elementen die er toe bijdragen te twifelen aan de ernst van deze bibliografie.

In zijn inleiding (blz. 2) schrijft de auteur dat de boeken en tijdschriften te vinden zijn in de Stadsbibliotheek van Ieper... *en elders*. Graag zou de lezer willen weten waar dit *elders* is. Daar alle in dit werk opgenomen gegevens niet in één bibliotheek berusten

zou het vermelden van de vindplaats nuttig zijn voor de gebruiker.

Voor een tijdschrift zoals *Biekorf*, *Aan de Schreve*, *Iepers Kwartier* en *Handelingen van de Société d'Emulation* zijn er misschien geen problemen, maar welke bibliotheek beschikt bv. over een volledige collectie van dit laatste tijdschrift.

Ondanks alle gedane inspanningen laat de auteur een slordige en oppervlakkige indruk na. Wij vinden dit des te spijtiger, daar deze indruk had kunnen vermeden worden, alleen al door het raadplegen van enkele gelijkaardige, doch goede bibliografieën.

Het wordt o.i. tijd dat het samenstellen van een bibliografie, hetzij in boekvorm, hetzij als appendix bij een wetenschappelijk werk, ernstig genomen wordt en dat een minimum aan regels gevolgd wordt.

M. Berteloot

Boekenschouw

Bibliografie voor de
geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen
en de provincie West-Vlaanderen
1974 - 1975

(1 september - 31 augustus)

Voor de regels, die bij de samenstelling van deze Bibliografie werden gevolgd, zie *Hand. Em.*, LXXXVIII (1951) 172.

Aan de Bibliografie hebben meegewerkt: L Danhieux, A. de Schietere de Lophem, L. Devliegheer, N. Huygebaert, B. Janssens de Bisthoven, H. Platelle, A. Schouteet, J. Six, D. Cracco, J.M. Duvosquel, M. Berteloot, L. Schepens, M. Ryckaert, W. Vanderpijpen en J. Mertens, aan wie de leiding werd toevertrouwd.

I. HULPWETENSCHAPPEN

1. Bibliografie, Inventaris en Kataloog.

1. R. Van Eenoo, A. Scufflaire, J. Bovesse, M.E. Dumont, E. Hélin, R. Petit, D. Van Derveeghde, W. Prevenier, C. Triaille-Closset, M.J. Tits-Dieuaide, J. Verhelst, U. Vermeulen, H. Gaus, E. Witte, L. Kongs, C. Lis, J. De Belder, J.M. Cauchies, *Bibliographie de l'histoire de Belgique 1973 - Bibliografie van de geschiedenis van België 1973*. - BTFG., LII (1974) 893 - 1030.
2. J. Mertens, L. Danhieux, A. de Schietere de Lophem, L. Devliegheer, N. Huygebaert, B. Janssens de Bisthoven, H. Platelle, A. Schouteet, J. Six, D. Cracco, J.M. Duvosquel, *Boekenschouw. Bibliografie voor de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en de provincie West-Vlaanderen 1973 - 1974*. - *Hand. Em.*, CXI (1974) 286 - 317.
3. L. Moereels, *Literatuuroverzicht 1973*. - OGE., XLVIII (1974) 61-128.
4. J. Andriessen s.j., *Literatuuroverzicht 1974*. - OGE., 49 (1975) 42-103.
5. A. Houbaert, L. Mees en H. Roggen, *Bibliographia Franciscana Neerlandica*. 1973. - Franciscana, 29 (1974) 129-168.
6. Cîteaux. *Commentarii cistercienses. Index général (vol. 1-25)*. - Cîteaux XXV, 4 (1974) 341-444.
7. Br. Alfons en J. Sierens, *Register op het Heemtijdschrift Bachten de Kupe 1959 - 1968*. - BK., XVI (1974) 121-168.

Alfabetisch gerangschikte schrijvers-, plaatsnamen- en trefwoordenregister. Lijst der afbeeldingen, in volgorde van verschijnen opgesteld.

8. W. Parmentier, *Indices op de jaargangen 1 tot 10.* - IK., XI (1975) 1-55.
 Betreft Iepers Kwartier. Persoons- en plaatsnamenregister.
9. R. De Herdt, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1973 - 1974.* GOG. Hand., n.r. XXVIII (1974) 159-175.
10. P. Delsalle, avec la collaboration de P. Delboët et J. Brocart. *Bibliographie de la Pévèle septentrionale* (= région de Cysoing), Cysoing, 1975, ronéo. 45 p.
11. B De Troeyer O.F.M., *Bio-bibliografie van de Minderbroeders in de Nederlanden; 17de eeuw 2. Massaeus Potvliet.* - Franciscana, 30 (1975) 3-10.
 °Ieper, 1608 - † Brugge, 1664
12. J. Boutry, *Répertoire archéologique du Nord et du Pas-de-Calais, t. II, Tumulus, Mottes et ouvrages en terre fascicule 1.* Arras, Desvres, Fruges, Guines, Marquise. Saint-Omer, Abbaye Saint-Paul de Wisques, 1975, (21-29,7) 102 p.
13. *Het Rijksarchief in de provinciën. Overzicht van de Fondsen en Verzamelingen, t. I, de Vlaamse Provinciën.* Brussel, 1975, in -8°, 405 blz. 450 fr.
14. M.R. Thielemans, *Inventaire des dossiers relatifs à la Belgique et au Grand-Duché de Luxembourg conservés dans le fonds Waterstaat (1820-1823) aux Archives Générales du Royaume à La Haye.* Brussel, 1975, in -8°, VII + 105 blz. (Miscellanea Archivistica VIII).
15. A. Libois, *Les archives de l'architecture conservées par l'Etat, en Belgique.* Brussel, 1974, in -8°, V + 179 blz. (Miscellanea Archivistica VII).
16. E. Warlop en N. Maddens, *Rijksarchief te Kortrijk. Inventaris van de parochieregisters.* Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1973, 119 blz.
17. F.E. Stevens, *Het fonds «Versterkingen» in het Archiefdepot van het Legermuseum.* - BTMG., XX (1974) 395-410.
 o.m. Ieper, Menen, Nieuwpoort, Oostende.
18. G. Beirens, *Bibliotheekgids van België. Deel 3: West-Vlaanderen.* Brussel, 1974 (Archief - en Bibliotheekwezen in België. Gidsen 1).
19. D. De Stobbeleir, *Familiefondsen in het Belgisch Rijksarchief gekomen tussen 1950 en 30 juni 1972.* - ABB., XLV (1974) 281-320.
20. W. Dezutter, M. Goetinck e.a., *Op en om de bouwwerf. Tentoonstellingskatalogus,* Brugge, 1975, 216 blz., ill.
21. *Catalogue Exposition Douai 1975. De l'Atrébatie romaine à la France carolingienne.* 23 blz. in-8°, foto's.
22. Van Keymeulen, A. *Maria-Theresia. Haar munten uit de Oostenrijkse Nederlanden, 1744 - 1780. Geïllustreerde catalogus met al de gekende variëteiten en waardebepalingen.* Diest, Europa, 1973. In 8°, 70 blz. ill.
23. P. Bastien et J. Duplessy, *Catalogue des monnaies d'or flamandes de la collection Vernier.* (Musée des Beaux arts de Lille). Wetteren, éditions NR, 1975, 67 p., 15 planches.
24. *Catalogus tentoonstelling volksaardewerk in Vlaanderen. 8-16 juni 1974.* Zwevezele, 1974.
25. G. Gyselen, *West-Vlaanderen in Passage 44.* - Gemeentekrediet van België, XXVIII (1974) 235-240.

26. J. Marechal en L. Danhieux, *Rijksarchief te Brugge. Permanente tentoonstelling. Catalogus*. Brussel, 1975, 127 blz. + ill.
27. A. Janssens de Bisthoven, *Europese monumenten. Akwarellen van August de Peellaert, 1793-1876. Tentoonstellingscatalogus*. Brugge, 1975. 245 blz., 325 afb.
28. *Catalogus tentoonstelling van heemkundige boeken en tijdschriften*. Landdag 1975. Te Varsenare en te Brugge 13-14. IX. 1975. Brugge, 1975.
29. (Catalogus van de) *Tentoonstelling aanplakbrieven te Brugge* ingericht door de Kulturele Kring Sinte-Anna ter gelegenheid van de Braderie Langestraat-Hoogstraat. Brugge, 1974.

2. Paleografie, Diplomatiek, Handschriften en Epigrafie.

30. E. Van Balberghe en G. Zelis, *Medieval Libraries of Belgium. A list of surviving manuscripts*. 2. *Aulne*, par G. Zelis. - *Scriptorium*, XXVIII (1974) 103-109.
31. C.F.P. Stutterheim, *Gruuthusiana*. - Spel van Zinnen. Album A. Van Loey (1975) 275-280.
32. J.P. Gumbert, *Een Engels Imitatio-handschrift bij de Brugse kartuizers*. - *OGE.*, 48 (1974), afl. 3, 287-289.
33. P. Declerck, *Een jaargetijdenboek van de Sint-Trudoabdij te Brugge*. *Corona gratiarum miscellanea patristica, historica et liturgica*, II (1975) 229-270.
34. A. Houbaert O.F.M., *Het obituarium of dodenboek van het Tieltse Minderbroederklooster*. - *Franciscana*, 30 (1975) 19-72.
35. L. Indesteghe, *Une reliure de registre par Pauwel van Vardebeke, relieur brugeois (vers 1545)*. - *Le Livre et l'estampe*, XX (1974) 148-153.

3. Aardrijkskunde, Archeologie, Onomastiek en Taalkunde.

36. M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland, II. de periode van 1400-1600*. Assen, Van Gorcum, 1975. XV + 896 blz. (Sociaal-geografische studies nr. 13).
37. R. Delmaire, *Civitas Morinorum, pagus Gesoriacus, civitas Bononiensis*. - *Latomus*, XXXIII (1974) 265-279.
38. Ch. Foutrein, *Le paysage rural en Flandre au début du XIXe siècle*. - *Bulletin du Comité flamand de France XIX* (1974) 394-408. Concerne la Flandre française.
39. A. De Smet, *Landmeterstraditie en oude kaarten van Vlaanderen*. - Album Antoine De Smet, Brussel, 1974, 109-116. Ook in *LG.*, VIII (1966) 209-218.
40. A. De Smet, *Het waterwegennet ten noordoosten van Brugge in de 13de eeuw. Oude Zwin, Reie en Zwin*. - Album Antoine De Smet, Brussel, Nationaal Centrum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen, Brussel, 1974, 1-52.

Ook in «Revue belge de philologie et d'histoire», XII (1933) & XIII (1934).

41. A. De Smet, *Histoire du Zwyn*. - Album Antoine De Smet, Brussel, 1974, 53-87.
Publié par la Compagnie immobilière du Zoute, 1939, 61 p.
42. R. Crois, *Schorren en Dijken langs het Zwin in 1421*. - RPT., XVII (1975) 49-54.
43. R. Crois, *Een Caerte figuratif van het Lapscheurse gat*. - RPT., XVII (1975) 145-148.
44. M. Schakman, *Fort de la Quenoke - Furnembac*. - BK., XVII (1975) 91-92.
Knokke, aan de samenvloeiing van IJzer en Ieperleekanaal.
45. W. Beele, *Middelieperse persoonsnamen en de lexicografie van het Middel-nederlands*. - Naamkunde, VII (1975) 82-126.
46. W. Beele, *Studie van de Ieperse Persoonsnamen, uit de stads- en baljuwsrekeningen (1250-1400)*. Handzame, 1975, 2 delen, 180 en 684 blz.
47. A. Ovaere, *De doopnamen in Zwevegem in de 20ste eeuw*. - LG., XVII (1975) 269-281.
48. J. Hindryckx, *Hoe een familienaam kan ontstaan*. - BK., XVII (1975) 77-78.
1849 - Vondeling, Delafontaine genaamd naar een herberg.
49. M. Quaghebeur, *De familienamen Quaghebeur en Goeghebeur. Geografische verspreiding*. - Naamkunde, VI (1974) 185-191.
50. A. Huysentruyt, *De naam van Ooteghem*. - LG., XVI (1974) 357-360.
51. J. Coopman, *Oostendse huisnamen*. - Ostendiana, II (1975) 59-67.
52. J. Herbillon, *Le nom de l'abbaye d'Anchin*. - *Revue bénédictine*, 85 (1975) 176-178.
53. M.E. Mariën, *Epées de bronze «proto-Hallstattiennes» et Hallstattiennes découvertes en Belgique*. - *Helinium*, XV, 1 (1975) 14-37.
54. P. Leman, *Les recherches archéologiques dans le département du Nord en 1973*. RN, LVI (1974) 493-502.
55. P. Leman, *Une région (le Nord de la France) qui prend conscience de ses richesses archéologiques*. - *Archéologia*, n° 81 (april 1975) 26-27.
56. Ph. Despriet, *Het oudheidkundig bodemonderzoek in het arrondissement Kortrijk in 1973*. - LG., XVI (1974) 327-338.
57. M. Desittere, *Archeologische Kroniek*. - GOG. Hand., n.r. XXVIII (1974) 141-158.
58. P. Despriet, *Gallo-Romeinse terra-cottabeeldjes van Harelbeke*. - GOK. Hand., XL (1973) 3-59.
59. *Resultaten van zes opgravingscampagnes op de Kemmelberg*. Brussel, 1974 (*Archeologica Belgica* 161).
60. H. Thoen en L. Milis, *Het site Ten Duinen te Koksijde: archeologisch, geologisch, historisch*. - GOG. Hand., n.r. XXVIII (1974) 11-45.
61. J. Viérin en J. Dumolin, *Vestiges gallo-romains et vestiges médiévaux*. - GOK. Hand., XL (1973) 300-315.
62. F. Verhaeghe, *Middeleeuwse bewoning te Lampernisse: Enkele archeologische gegevens*. - BK., XVII (1975) 25-30, ill.
De oudst vastgestelde nederzetting, het vroegere leenhof ter Wissche, dateert uit de 9de eeuw.

63. I. Creus, *De Gallo-romeinse nederzetting onder het laat-romeins grafveld van Oudenburg*. (Archaeologia Belgica 179). Brussel, 1975. 39 blz. ill.
64. H. Bernard, *Thérouanne, Ville morte*. Archeologia, 81 (avril 1975) 41-63
 Mise au point très importante.
65. J.-M. Duvoisquel, *Une richesse archéologique méconnue: les tombeaux polychromés de Warneton (XIVe siècle)*. - Mouscron-Comines, versant belge de la métropole du Nord, Cahiers Toison d'Or, Bruxelles (1974) 21-23.
66. H. Platelle, *Les carrières de Marquise dans le Boulonnais (Pas. de Calais)*. - Actes du 98° congrès national des sociétés savantes Saint-Etienne, 1974, Archéologie Paris (1975) 199-208.
67. A. Lecomte, *Zwei postneolitische Streitaxte aus der Provinz Ostflandern*. - Helinium, XV, 2 (1975) 162-166.
68. S.J. De Laet, *Chenet celtique à tête de bélier trouvé à Aalter (Flandre orientale)*. - Helinium, XV, 1 (1975) 43-50.
69. J. Nenquin, *The Staghorn Cheekpiece of a Horse-Bit found at Eke (East-Flanders)*. - Helinium, XV, 1 (1975) 38-42.
70. M. Devos en H. Ryckeboer, *Het «Woordenboek van de Vlaamse dialecten»: een terreinverkenning met voorproef*. - Taal en Tongval, 27 (1975) 131-167.
- 70 bis. L. De Grauwe, *Mogelijkheden en grenzen van een historisch-woordgeografisch onderzoek, geïllustreerd aan de Wachtendonckse Psalmen*. - HKZNM., XXIX (1975) 19-28.
71. M. Gysseling, *L'origine et les fluctuations de la frontière linguistique dans le Nord de la France*. - Bulletin du Comité flamand de France, XIX (1974) 422-442.
72. F. Debrabandere, *Persoonsnamenstudie en taalgrens. Het taalgrensgebied in de kasselrij Kortrijk, 1350-1400*. - Ons Heem, 28,5 (1974) 162-165.
73. W. Pée, *Germaanse en Romaanse dubbelnamen van gemeenten in België en Noord-Frankrijk*. - Ons Erfdeel, XVIII (1975) 210-220.
74. J.C. Dupas, *La langue régionale en Flandre française: un cas particulier*. - Langue française (Paris, Larousse) n° 25 (février 1975) 121-124.
75. V.F. Vanacker, *Frans-Vlamingen over hun taal*. - Taal en Tongval, 27 (1974) 91-94.
76. H. Ryckeboer, *Over de n-apokope in Frans-Vlaanderen*. - Taal en Tongval, 27 (1975) 82-85.
77. R. Willemyns, *Aspecten van de ronding van de zachtlange é in het (Middel) Vlaams*. - Spel van Zinnen. Album A. Van Loey (1975) 335-346.
78. G. De Schutter, H. Ryckeboer en J. Taldeman, *Het diminutiefsysteem in drie Zuidnederlandse dialecten*. - Spel van Zinnen. Album A. Van Loey (1975) 37-58.
79. A. De Meersman, *De plaatsing in de bijzin van enkele hulpwerkwoorden en de aanvullende infinitief in de 13de eeuwse Gentse teksten*. - VMKATL (1975) 234-254.
80. F. Debrabandere, *Westvlaamse werkwoorden op -r (zen)*. - Spel van Zinnen. Album A. Van Loey (1975) 33-36.
81. † J. Soete en F. Debrabandere, *Westvlaamse en Kortrijkse beeld-*

spraak. - LG., XVI (1974) 345-356.

82. † J. Soete - F. Debrabandere, *Kleine woordjes in het Kortrijks*. - LG., XVII (1975) 255-268.

4. Numismatiek, Sigillografie, Heraldiek en Iconografie.

83. Van Keymeulen, A. *De muntvondst van Anzegem: 16de en 17de eeuwse munten*. - TN, 24 (1974) 129-130.
84. W. Major, *Het noodgeld te Oostende in 1914*. - Ostendiana, II (1975) 109-118.
85. Despretz, A. *Jules Lagae, een vreemd eend in de bijt*. - TN, 25, 1975, blz. 17-21.
86. A. De Vos - Stockman en B. Roose, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische Bedehuizen. Provincie West-Vlaanderen Kanton Diksmuide*. Brussel (Koninkl. Inst. Kunstpatrimonium) 1973. In 8°, 28 blz.
87. B. Roose-Meier en H. Verschraegen, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie West-Vlaanderen. Kanton Nieuwpoort*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel, 1975, 26 blz.
88. H. Verschraegen, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische Bedehuizen. Provincie West-Vlaanderen. Kanton Tielt* (1974) (uitgeg. door Ministerie van Nederlandse Cultuur. Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium).
89. A. De Vos-Stockman, B. Roose-Meier, H. Verschraegen, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie West-Vlaanderen. Kanton Veurne*. Brussel, 1975, 63 blz.
90. B. Roose-Meier, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie West-Vlaanderen, Kanton Wervik*. Brussel, 1975, 19 blz.
91. R. Vandewalle, *Lendeled in oude prentkaarten*. Zaltbommel, 1973. 28 foto's.
92. C. Blondeel-Teirlinck (met teksten van P. Goddijn) *Sijsele in oude prentkaarten*. Zaltbommel, De Europese Bibliotheek, 1975. 75 foto's.
93. L. Blockeel, *Vichte in oude prentkaarten*. Zaltbommel, 1973 (2° uitg.). 38 foto's.
94. K. Degroote, *Wakken in oude prentkaarten*. Zaltbommel, 1974. 38 foto's.
95. R. Toussaint, *Zeebrugge in oude prentkaarten*. Zaltbommel, 1973. 38 foto's.
96. P.G. Pauwels, *Het nieuw kasteel van Kortrijk (1394-1684). Een ikonografische studie*. - GB., XXIII (1973-1975) 79-114.
97. R. Lanszweert, *Het Kasteel van Oostvleteren en Alexis Verbuuwe*. - De IJzerbode (Roesbrugge), IV (1974) nr. 12, blz. 4-5, ill. Iconografische rechtzetting.
98. A. Deschrevel, *Geldinzameling om een H. Kruisklok voor de Veurnse St.-Walburgakerk*. - BK., XVII (1975) 42-45, ill. 1590. Iconografie van klok met H. Kruisreliëf (XVe eeuw) en gedeeltelijk gezicht op Veurne.

5. Genealogie, biografie en levensberichten.

99. Th. Vergriete, *Tables générales des registres aux actes de partage de la ville et châtellenie de Bergues*, t. II. *Tables pour la ville et la Prévôté de Saint-Donat*. Handzame, Familia et Patria, 1975, 227 p.
100. W. van Hille, *Staten van goed in de «Oudburg van Gent»*. - VS., X (1974) 481-482.
101. J. Vanderhaeghe, *Doothalmen Kasselrij Ieper (1524-1606)*. Handzame, Familia et Patria, 1975.
102. P. Vandewalle, *De wettelijke passeringen van de kasselrij Veurne. Regesten van de akten met index*. Oostende, 1974.
103. H. Ronse, *De weerbare mannen te Langemark, anno 1683*. - VS., XI (1975) 96-100.
104. J. Roelandt, *Sterfhuisinventarissen uit het notarieel archief Marc Jean Gommers, Komen (1711-1716)* - VS., XL (1975) 408-414.
105. A. Huysentruyt, *Volkstellingen in het Kortrijkse als genealogische hulpbron*. - VS., X (1974) 473-477.
106. N. Maddens - R. Vancraeynest, *Klapper op de «Parckemynen Index» van de Kortrijkse Weeskamer. Inleiding en deel I: Stad Kortrijk*. Oostende, VVF-Kuststreek, 1973 in -4°, LXIV + 100 blz.
107. R. Dewulf, *Huwelijkskontrakten (vervolg op. V.S. jg. X, nr. 6)*. - VS., X (1974) 593-596. 619-624. XI (1975) 425-432.
108. A. Vanmarcke, *Huwelijkskontrakten te Menen*. - VS., XI (1975) 35-40, 379-384.
109. G. Aerbeydt, *Huwelijkskontrakten te Roeselare 1555-1609*. - VS., X (1974) 478-480.
110. G. Aerbeydt, *Huwelijkskontrakten te Wervik 1587-1712*. - VS., X (1974) 507-510.
- 110 bis. P. Vandewalle, *Geuzen in de kasselrij Veurne II (vervolg en slot)*. - VS., XI (1975) 295-302.
111. M. Smessaert, *De staten van goed van Ursel, deel 3. Zomergem, 1975*. In -4°, 115 blz.
112. M. van Wesemael, *Van een vondeling geheten naar een straatnaam: Belier*. - OH., XXVIII (1974) 185-186.
113. L.E. de la Gorgue - Rosny, *Recherches généalogiques sur les comtes de Ponthieu, de Boulogne, de Guines et pays circumvoisins: Paris, Editions du Palais Royal, 1975*.
Reimpression fac-similé de l'édition de 1874-1877
en 4 volumes.
114. E. Van Haverbeke, *De kwartierstaten M. Maes, L. Major en Ch. Elleboudt*. - Ostendiana, II (1975) 143-150.
115. R. Dewulf, *Onze Kwartierstaat: Raymond Gobert 1907-1974 Ere-Gemeentesecretaris*. - VS., X (1974) 457-460.
116. R. Haghebaert en E. Van Haverbeke, *De Kwartierstaat Jonckheere*. Ostendiana, II (1975) 151-155.
117. A. Dubois, O. Fiers, F. Denys, *Kwartierstaat F. Lebbe*. - VS., XI (1975) 417-422.
118. R. Dewulf, *Onze Kwartierstaat Gerard Ryheul 1914-1974 Hotelier*. - VS., X (1974) 515-517.
119. R. Dewulf, *Onze Kwartierstaat: Victor Swimberghe, sportredakteur, voorzitter der Brugse Sportjournalisten 1916-1975*. - VS., XI (1975) 393-396.

120. R. Vlietinck, *Onze Kwartierstaat: Vanhulle Romanie, de 100-jarige van Heist-aan-Zee*. - VS., XL (1975) 251-254.
121. M. Deketelaere, *De families Misseeuw en Deketelaere te Varsenare*. BO., XIV (1974) 137-140 ill.
122. P. Breydel, *Bruges et les Breydel*. Brussel, 1974, 258 blz. ill.
123. A. Franchoo, *De familie Brusselle op wijk Nieuwege te Varsenare*. - BO., XV (1975) 47-50.
124. M. Catulle, *Notes sur les Cocle, à Merville (Nord de la France)*, - Le Parchemin, XXI (1974) 286.
125. A. Franchoo, *De familie Coudeville te Varsenare*. - BO., XV (1975) 24-28.
126. A. Maris, *De Rijck, Land van Waas*. - VS., XI (1975) 281-285. 367-374.
127. A. Franchoo, *De brouwersfamilie D'Hoedt te Varsenare*. - BO., XV (1975) 136-182.
128. A. de Lannoy, *de Lannoy dit Maingoval*. - Le Parchemin, XXI (1974) 293-301.
129. W. van Hille, *Familie de Mons*. - MGN., XXIX (1974) 324-326.
130. B. Janssens de Bisthoven, *Ascendants et descendants de Ferdinand Janssens de Bisthoven et Denise de Peelaert*. Brugge, 1975, 13 blz., offset.
131. M. Catulle, *Jacques Loof fils de Pierre («van Audenaerde»), échevin de Courtrai en 1563, et sa famille*. - Le Parchemin XXII (1975) 195-196.
132. A. Franchoo, *De familie Monteyne te Varsenare*. - BO., XV (1975) 112-118.
133. J. Opsomer, *Addenda et corrigenda, généalogie Opsomer*. - MGN., XXIX (1974) 299-304.
134. H. Ronse, *De familie Ronse te Oudenaarde*. - VS., X (1974) 568-570.
135. M. Sebrecchts, *De familie Rycx*. - Ostendiana, II (1975) 7-38.
136. P. van Werkhooven, *Fragment-Genealogie Spinnewijn, Ieper e.a. ca. 1600-1800*. - VS., XI (1975) 439-440.
137. Baron Bonaert, Chev. F. de Decker en E. Claeys-Bouaert, *Familie van den Peereboom*. - Tablettes des Flandres, X (1973) 134-175.
138. A. Maris, *Van Havere in de hoofdcijnsboeken van Waas*. - VS., X (1974) 433-438.
139. A. Mahy, *Un rameau complémentaire à la descendance féminine de la famille van Ockerhout de Bruges*. - MGN., XXIX (1974) 327-328.
140. J. van Waesberghe, *van Waesberghe*. - Le Parchemin, XXII (1975) 13-15.
141. W. Steeghers, *De familie Volckaert*. - OH., XXIX (1975) 39-42.
142. A. Maris, *Wauman, Land van Waas*. - VS., XI (1975) 1-11.
143. L. Van Acker, *Een stamboom der familie Willaert uit 1821*. - VS., X (1974) 643-647.
144. A. Pollet, *Eigen belevenissen - herinneringen 1914-1918*. Gistel, 1975.
145. M. Vanheule, *Gestorven in dienst van Napoleon Bonaparte*. - Het Gebied van Staden, V (1975) 89-104.
35 biografieën.
146. J. Persyn, *Juliaan Claerhout (1859-1929). Gemiste kans of menselijk tekort?* Antwerpen-Amsterdam. De Nederlandse Boekhandel, 1975, 292 blz. + ill.

147. J.-M. Duvosquel, *J.B. Courouble, historien de Warneton (Mouscron 1840 - Comines 1898)*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974) 9-20.
148. L. C(arton), *De vlucht van Prof. Dr. Frans Daels*. - De IJzerbode (Roesbrugge), V (1975) nr. 5, blz. 3, ill.; nr. 6, blz. 3, ill.; nrs 7-8, blz. 4-5, ill.
Na zijn terdoodveroordeling in 1946 ontsnapt Daels in april 1947 alover de Westhoek doorheen Frankrijk naar Zwitserland. Verslag door een helper.
149. W. Steeghers, *Aimé Marie Euerard, burgemeester van Eeklo (1833-1896)*. - A.M., XXV (1974) 61-73.
150. Vandekerckhove M., *In memoriam. Apotheker Frans Fraeys (1909-1973)*. - 't Halletorentje, XX (1973) 165-171.
151. P. Iweins d'Eeckhoutte, *Monsieur Henri Iweins d'Eeckhoutte (1864-1936), suivi de Survol d'une jeunesse (1905-1914)*. Gent, 1973, 147 blz.
152. T.J. Gerits, *P.J. Maas, geschiedschrijver en romancier. Neeroeteren, Kulturkring, 1973*. 56 blz.
Pieter Jan Maas (Neeroeteren 1844 - Kortrijk 1928), publiceerde twee studies over de geschiedenis van Roeselare.
153. A. Reyserhove, *In memoriam Z.E.H. Joseph-Antoine Raes*. - Ons Meetjesland, VIII (1975) 41.
154. L.E. Halkin, *Paul Rose*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974), 461-474.
Un héros de la Résistance, instituteur à Ploegsteert, mort au camp de Dora in 1945.
155. *Dr. Robrecht Stock, Liber Amicorum*, Tielt, z.d., 193 blz.
156. J. Coppens, *Robrecht Stock hoogstudent te Leuven (1926-1930)*. - Huldeboek *Robrecht Stock Liber Amicorum*, Tielt, 1975, 15-21.
157. A.T. Van Biervliet, O.S.B., *Dom Modest Van Assche, abt der Sint-Pietersabdij van Steenbrugge (Erembodegem 1891 - Brugge 1945)*. - VS., XI (1975) 531-536.
158. A.T. Van Biervliet, O.S.B., *Ter herinnering aan mijn vader, Paul Van Bieroliet (Gits 1891-1972), gemeentesekretaris van Gits en heimatdichter*. - Eertijds, oud-leerlingenbond van het Kleinseminarie, Roeselare, VI, nr. 2 (1974) 3-13.
159. A. Hoste, *Maria van Ghent, abdis te Gistel (+ 1481). Addenda bij het Monasticon*. - B., LXXV (1974) 175-176.
160. L. Schepens, *Joris van Severen: een raadsel*. - Ons Erfdeel, XVIII (1975) 221-239.

6. Folklore.

161. G. Candaele, *Al weerskanten van de schreve*. Roesbrugge, 1974.
162. M. Vlaminck, *Dixmude brandt en Nieuwpoort rookt...* - BK., XVII (1975) 6-11.
Soldatenliederen uit de eerste wereldoorlog m.b.t. de IJzerstreek.
163. K.M. De Lille, *Reden, plaäts en duur van de verbanning in sprookjes en sagen*. - Volkskunde, 75 (1974) 298-303.
164. H. Stalpaert, *Uit de dood verzezen moeder verzorgt haar kinderen. Een West- en Fransolaams volksliedthema*. - B., 75 (1974) 343-352.

165. J. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de Middeleeuwen tot de Eerste Wereldoorlog*. Beersel (Antwerpen), 1974, 4 delen, 1733 blz. (doorlopende nummering).
166. J. Weyns, *Het huisraad in de Vlaamse Volkskunde*. Brussel, 1974, ill. (brochure).
167. Ph. Jessu, *Découverte du costume des Flandres*, Introduction et commentaire des planches par Ph. Jessu. éd. Hier et Demain, 1974, 40 cm., 47 planches 24 p.
168. *Ijzeren afsluitingen in Vlaanderen*. - OH., 29 (1975) 48-102.
169. R. Van Belle, *Onze oude grafzerken*. - OH., 29 (1975) 1-4.
170. J. Theuwissen, *Oude landbouwvoertuigen in Oost- en West-Vlaanderen*. - Volkskunde, 76 (1975) 96-110.
171. L. Vanheule, *Van Trouwen, Trouwringen en nog wat*. - BK., XVII (1975) 1-5, ill; 31-40, ill; 59-89, ill.
Godsdienstig en volkskundig historisch overzicht.
172. L. Muylaert, *De tweedimensionale versiering van de kermiskramen*. - Volkskunde, 76 (1975) 135-141.
173. A. Dawijndt, *De herbergen uit de jaren twintig*. - 2 delen, 1974-1975 (Heembibliotheek Bachten de Kupe 6 en 8).
174. R. Meurant, *Les figures gigantesques dans l'arrondissement de Mouscron-Comines et à ses confins*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974) 475-558.
Concerne les géants de: Armentières, Ploegsteert, Nieuwkerke, Mesen, Warneton, Bas-Warneton, Comines-Belgique, Comines-France, Wervik, Wervicq-Sud, Menen, Rekkem, Mouscron.
175. J. Huvelle, *Le culte de Notre-Dame de Messines à Mons et à Enghien*. Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974) 359-376.
176. K.C. Peeters, *Volksleven in de stad en aan het strand: Brugge en Wenduine*. - Volkskunde, 75 (1974) 231-240.
177. J. De Smet, *De reis van Anselmus Adornes naar het H. Land in 1470*. BO., 14 (1974) 146-153.
178. H. Stalpaert, *Volkskunde van Brugge*. Brugge, Westvlaams verbond van kringen voor heemkunde, 1974.
179. H. Demarest, *Brugse relieken na 145 jaar onafhankelijkheid*. - BO., XV (1975) 7-17.
180. H. Demarest, *'t Brugs Beertje. Beertje van de loge in 't zilver*. Brugge, Heemkundige kring M. Van Coppenolle, 1975.
Ook in BO., XV (1975) 59-106.
181. W.P. Dezutter, *Slijkschoenen in het Stedelijk Museum voor Volkskunde te Brugge*. - B., 75 (1974) 289-304.
182. W.L. Braekman, *Het oudste bewaarde Vlaamse ganzenbord*. - Volkskunde, 76 (1975) 89-93.
183. G. Gyselen, *Een Sint-Kristoffel met het ei-mannetje*. - B., 75 (1974) 329-334.
184. M. Cafmeyer, *Bij de Velleploter aan de Langereie te Brugge*. - B., 75 (1974) 227-242.
185. D. Callewaert, *Gistel: twee Godelieve-oorden in één gemeente*. - Volkskunde, 75 (1974) 287-292.

186. A. Velghe, *200 Jaar Zonen der Arendsbeek*. - LG., XVII (1975) 217-222.
Te Harelbeke.
187. A. Dawyndt, *De Kapel van O.L.-Vrouw, troost in nood, te Kaaskerke*. - BK., XVII (1975) 14-15, ill.
Opgetrokken in 1832, vernield in de eerste wereldoorlog en achteraf vervangen.
188. B. Dewilde, *Het «zottebollespel» in Kortrijk en omgeving*. - LG., XVI (1974) 361-374.
189. G. Vandewalle, *Verering van de H.-Margareta in de St.-Jacobskerk Lichtervelde*. Lichtervelde z.j. (1975), 16 blz.
190. J. Beun, *In de rij der Vlaamse Bedevaartplaatsen O.L.-Vrouw van «Lombardie» of «Ster der zee»*. - BK., XVII (1975) 49-52.
Verering te Lombardsijde door de vissers.
191. M. Reynaert, *Van gebeurtenis tot sage*. - Volkskunde, 75 (1974) 220-230.
Te Moorseele.
192. R. Vermeirsch, *Inhuldiging van een Burgemeester te Nieuwpoort*. - BK., XVII (1975) 73-77.
Frans Van Baeckel-Foqueur.
193. O. Vilain, *Hedendaagse Oostendse folklore*. - Ostendiana, II (1975) 101-107.
194. O. Vilain, *Langs de Oostendse kateien. Kleine Oostendse histories*. - Oostende, 1974.
195. A.M. Viaene-Devynck, *Volksliederen met sagenmotief*. - Volkskunde, 75 (1974) 201-219.
Te Roesbrugge-Haringe.
196. A. Goussey, *De ruimdienst te St.-Winoksbergen in vroeger tijden*. - BK., XVII (1975) 12-13.
Verhandeling van beer vóór 1914.
197. A. Dawyndt, *Snippers uit de Veurnse volksmond IX*. - BK., XVII (1975) 46-48.
Volksuitdrukkingen.
198. A. Dawyndt, *De vroegere Veurnse markten*. BK., XVI (1974) 118-119.
Kort historisch overzicht.
199. A. Dawyndt, *Karnavallied uit 1845*. - BK., XVII (1975) 72.
Te Veurne.
200. J. Pollet, *Sedert wanneer staan er kerkstoelen in de kerk van Vlamertinge?* - IK., X (1974) 130-132.
Vanaf 9 oktober 1803. Vóór de Franse Revolutie kwamen immers geen stoelen in de kerken voor.
201. R. Buckinx, *De grot van de Rodeberg is honderd jaar oud*. - IK., X (1974) 69-75, ill; 123.
Lourdesgrot te Westouter, gebouwd in 1874.
202. J. Pollet, *Uit de kerkrekeningen van Zillebeke (1620-86). De Verering van H. Kruis*. - IK., X (1974) 124-130, ill.
Personen en zaken i.v.m. deze devotie.
203. G. Vermeulen-Roose, *Van obushuls tot sierstuk. Studie over een originele en kunstvolle vrijetijdsbesteding onder de oorlog 1914-1918. Zonnebeke, De Zonnebeekse Heemvrienden, 1972*. In 8°, 32 blz., ill.

204. K. D(e) L(ille), *Zillebeke in feest!*. - IK., X (1974) 119-123, ill.
De Vlaamse volksschrijver pastoor Victor Huys herdacht.
205. K. De Lille, *Jules Leroy en Alexis Decarne*. - VS., XI (1975) 433-438.
206. A. Duprez, *Kluchtig Liedeken van den Verkeerden Engelschman. A... was kontent O Yes*. - IK., X (1974) 133-135.
Van de Ieperse volksliedsdichter François Velghe; vorige eeuw.

II. ALGEMENE GESCHIEDENIS.

1. Geschiedenis van Vlaanderen.

207. P. Carson, *The British Connection*. - GOG. Hand., n.r. XXVIII (1974) 1-10.
208. L. Trenard et collaborateurs, *Histoire des Pays Bas français*. Documents Privat, Toulouse, 1974, in-8°, 422 p.
209. A.C. Carter, *Neutrality or Commitment: The Evolution of Dutch Foreign Policy, 1667-1795*. London, Edward Arnold, 1975. VI + 120 blz. (Foundations of Modern History).
210. L. Milis, *Taalconflict en taalgrens als onderwerp van historisch onderzoek*. - TG., 88 (1975) 301-312.
211. L. Milis, *Frans-Vlaanderen en de Gentse Liberalen van «Het Volksbelang» in de late negentiende eeuw. Drie bijdragen*. - GOG. Hand., n.r. XXVIII (1974) 115-140.
212. E. Warlop, *The Flemish nobility before 1300, part 1: Historical Study. Volume I: Text. - Volume II: Notes*. Kortrijk, 1975, 2 dln, 563 blz.
213. E. De Gelaen, *De gevolgen van de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk voor het Vlaamse platteland*. - GOK. Hand., XL (1973) 183-244.
214. G. Goethals - De Ridder, *Bijdrage tot de kennis van de stadsversterkingen in het oud-graafschap Vlaanderen vanaf de Middeleeuwen tot ongeveer 1800*. - GB., XXIII (1973-1975) 115-125.
215. M. Beyaert, *De algemene militaire evolutie sinds de late Middeleeuwen van het Zuid-Nederlandse landleger der XVIe eeuw*. - BTMG., XX-7 (1974) 550-573.
216. Claude C. Sturgill, *La Flandre maritime et l'intendance de Claude Le Blanc au cours des années 1711-1715*. - BTMG., XX (1975) 32-47.
217. M. Roosen, *De Boerenkrijg in het Scheldedepartement*. - BTMG. XX (1975) 85-104.
218. J. Lorette, *Le problème de la défense de Flessingue au cœur des relations hollando - belges, 1910-1911*. - Actes du 2e Colloque International d'histoire militaire, Stockholm 12-15. VIII. 1973 (1975) 43-56.
219. A. Duchesne, *En marge du bicentenaire de l'Hôtel des Invalides à Paris. Les maisons pour invalides militaires projetées ou établies dans les anciens Pays-Bas et en Belgique*. - BTMG., XX (1974) 574-590 en 655-668.
Vervolg van Boekenschouw, Hand. EM., CXI (1974) nr. 194.
220. E.A. Jacobs, *De Burgerwacht (1830-1920)*. - Gemeentekrediet van België, XXIX (1975) 81-102.

221. E.A. Jacobs, *Les emblèmes de la Garde civique 1830-1914*. - BTMG., XX (1974) 363-394.
222. A.H. Farrar-Hockley, *De wedloop naar de kust. Falkenhayns keuze voor het westelijk front en de daaruit volgende gevechten (17 september - 17 oktober 1914)*. - 14-18 de Eerste Wereldoorlog (verzamelwerk), Amsterdam (Amsterdam Boek) 1975, 294-300, ill.
223. A. Broekmans, *Eb en Vloed in Vlaanderland. De strijd aan de IJzer en rondom Ieper in de periode van 18 oktober - 17 november 1914*. - 14-18 de Eerste Wereldoorlog (verzamelwerk), Amsterdam (Amsterdam Boek) 1975, 308-313, ill.
224. J. Verdonck, *De Slag om de Kemmelberg*. - IK., X (1974) 106-118, situeringsplan.
De 7^e Cie van het Franse 156ste infanterieregiment in verdediging en aanval in de omgeving van de Kemmelberg onmiddellijk na de verovering ervan door de Duitsers op 28 april 1918.
Gesteld in het Frans met Nederlandse samenvatting door D. Masure (blz. 115-118).
225. A. Laret - Kayser, *Le journal de Guerre du sous-lieutenant d'administration J.-P. Kayser*. - Hand. Em., CXI (1974) 239-253.
226. L. Schepens, *In Pace. Soldatenkerkhoven in Vlaanderen*. Tielt, 1974, 129 blz.
227. J. Deleu, G. Durnez, R. De Schryver en L. Simons (red.), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt-Utrecht, Lannoo, 1973-1975, 2 dln.
228. M. De Bruyne, *De Bond «Voor Taal en Volk» en de Vlaamse Beweging in West-Vlaanderen. 1870-1890*. - De Grootte Stooringe 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbeke (1975) 353-427.
229. L. Vandenberghe, *De Blauwvoeterie als jeugdbeweging*. - De Grootte Stooringe 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbeke, (1975) 271-289.
230. A. Demedts, *Hugo Verriest en de Blauwvoeterij. Verantwoording*. - De Grootte Stooringe 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbeke (1975) 63-84.
231. M. Boey, *Tragedie 14-18. Het voorspel van «Vlaanderen aan de IJzer»*. Tielt - Utrecht, Lannoo, 1974.
232. D. Inghelram, *De brief aan Koning Albert*. Antwerpen, 1974 + ill.
233. J. Torfs, *De verbanning van legeraalmoezenier P. Vandermeulen*. - WT., 34 (1975) 145-164.
234. F. Wende, *Enkele opmerkingen over het karakter van de Duitse Flamenpolitiek, 1914-1918*. - WT., 34 (1975) 213-222.
235. Th. Luyckx, *De Vlaamse Beweging aan en achter het Front*. - WT., 34 (1975) 193-198.
236. R. De Schryver, *Over het actief Belgisch-loyaal of zgn. passief flamingantisme tijdens de Eerste Wereldoorlog*. - WT., 34 (1975) 199-212.
237. L. Buning, *Reismann-Grone, het ADV en de Vlamingen*. - WT., 34 (1975) 223-260.

2. Plaatselijke Geschiedenis.

238. R. Vanlandschoot, *Het aandeel van de heemkringen in het micro-onderzoek als nuancering van de algemene geschiedschrijving*. - OH., 28,5 (1974) 149-158.
239. *Liber amicorum. Sint-Jan Berchmans-Avelgem*. Avelgem, 1974. 344 blz., ill.
240. R. Perez, *Une cloche de 1738 à l'église de Bas-Warneton*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974) 377-384.
241. M. Maertens-Verkinderen, *Lit het verleden van Bavikhove*. - Handzame, 1974, 68 blz.
242. G. Verbeke, *Het huis van Onlede, een heerlijkheid te Beveren en te Gits*. - R., VI (1974) 83-94.
243. R. Boterberge, *De stads- en parochiegrenzen van Blankenberge*. - Ostendiana, II (1975) 157-168.
244. R. Boterberge, *De geschiedenis van de Sint-Antoniuskerk te Blankenberge*. - Blankenberge, 1975, 243 blz., 69 afb.
245. R. Baccarne en J. Steen, *Boezinge na 1914-1918*. - Wervik, 1975, 112 blz. + ill.
246. E. Castelain, *Lit de geschiedenis van Bossuit*. Oudenaarde, 1975, 127 blz.
247. *Jaarboek heemkring Ter Cuere 1974*. Bredene, 1975.
248. J. Noterdaeme, *De vroegste geschiedenis van Brugge. I.S.-Salvatorskerk. II.O.L. Vrouwkerk*. - Hand. Em., CXII (1975) 5-59.
249. G. Demarest, *De Vlaamse beweging te Brugge*. Brugge, 1975.
250. P. Devos, L. Constandt, J. Esther, *Brugge. Herwonnen schoonheid*. Tielt, Lannoo, 1975. 302 blz., 155 ill.
251. L. Devliegheer, *Het eigen karakter van Brugge*. - V., XXIV (1975) 2-5.
252. L. Constandt, *Het structuurplan van Brugge*. - V., XXIV (1975) 22-23.
253. L. Michiels, *Brugge: praten over stadsvernieuwing*. - Natuur- en Stedeschoon, XLVIII (1975) 22-33.
254. A. Vanden Abeele, *Brugse stadsvernieuwing tussen gisteren en morgen*. - V., XXIV (1975) 24-26.
255. A. Janssens de Bisthoven, *Het Brugse stadsbeeld eerbiedigen*. - V., XXIV (1975) 6.
256. P. De Baere, *Enige opmerkingen over het begijnhof te Brugge*. - GB., XXIII (1973-1975) 167-181.
257. H. Demarest, *De Brugsche Saeyhalle*. Brugge, Heemkundige Kring Maurits van Coppenolle, 1974.
258. Y. Vanden Berghe, *Ideeën voor een draaiboek*. - V., XXIV (1975) 19-21.
259. A. Dewitte, *De groei te Brugge in de late middeleeuwen*. - BO., 14 (1974) 66-68.
260. A. Vanhoutryve, *Wynspuwers en Wyntap*. - BO., XV (1975) 119-121.
261. C.H. Vlaemynck, *De bevrijding van Brugge, 12 september 1944*. (tweede herziene uitgave). Brugge 1975, 64 blz., ill. (Eerst verschenen in het Brugsch Handelsblad 1974).

262. J.-M. Duvosquel, *Coup d'œil sur l'histoire du canton de Comines*. - Mouscron-Comines, versant belge de la métropole du Nord, Cahiers Toison d'Or, Bruxelles (1974) 9-11.
263. J.-M. Duvosquel, *Documents comptables de l'hôpital de Comines (XIVe - XVe siècles)*. - GOK. Hand., XL (1973) 60-124.
264. J.-M. Duvosquel, *Deux visites de Philippe de Comynnes à Comines en 1468-1469*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974) 277-284.
265. A. Schoonheere, *La marque Ducarin. Un homme et son époque dans l'histoire de Comines*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974) 385-404.
La vie politique à Comines-Fr. au début de ce siècle.
266. J. Roelandt, *L'ancienne seigneurie de Ten-Brielen à Comines du XIVe au XVIIe siècle*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974) 277-284.
267. C. Vandewal, *Enkele losse nota's omtrent de heerlijkheid van Sint-Pieter van Gent te Desselgem*. - GOK. Hand., XL (1973) 323-328.
268. B. Lesueur de Moriamé, *Histoire d'Etrun. L'Abbaye, la commune*. Arras, 1899, retirage Arras 1975, 416 blz. ill.
269. D. Decuypere, *Omtrent Geluwes St.-Dionysiuskerk*. - College Cronicke Menen, XXV (1975) nr. 84, blz. 2-5.
270. W. Dezutter, *De voormalige St.-Nicolaaskerk van Hannekenswerwe (Zeeland)*. - GB, XXIII (1973-1975) 49-60.
271. Ph. Despriet, *Romeins Harelbeke*. - LG., XVII (1975) 195-212.
272. C. Degels, *Het Peter Benoïtmuseum in Harelbeke*. - LG., XVII (1975) 213-216.
273. J. De Smet, 1890. *Eerste jaar van Stoomtram Brugge-Sluis-Heist*. - RPT., XVII (1975) 31-36.
274. J. Larbouillat, *De Kerk van St.-Antonius Abt te Heist*. - RPT., XVII (1975) 119-128.
275. J.P. Braems, G. De Vent en L. Meyers, *Kent U ze nog... de Heistenaars*. Zaltbommel, De Europese Bibliotheek, 1975.
276. A. Caenepeel en R. Annoot, *Gids Ieper en de frontstreek 1914-1918. Saillant d'Ypres. Ypres Salient. Yperen Bogen. Bonheiden*, 1973.
277. S. Verscheure, *Ingelmunster, Koninklijke Philharmonie 1834-1974*. Ingelmunster, z.d. (1974).
278. J. Claeys, *Merkwaardige hofsteden te Izegem, deel I. Izegem*, 1975, 75 blz. + ill.
279. S. Boutens, *Jabbeke, een dorp in het Brugse Ommeland*. - BO., 14 (1974) 43-53 en 15 (1975) 31-42.
280. J.G. De Brouwere, *Kerkhove, XVIde eeuwse inwoners*. - VS., XI (1975) 455-460.
281. M. Coornaert, *Knokke en het Zwin. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Knokke met een studie over de Zwindelta*. Tielt, Lannoo, 1974.
282. M. Coornaert, *Het Hazegras te Knokke*. - RPT., 16 (1974) 189-196.
283. J. Rau, *Lodewijk XIV bereidt de Spaanse Successieoorlog in onze streek, 1701*. - RPT., XVII (1975) 89-98.
284. A. D'Hont, *Kent U ze nog... de Knokkenaars*. Zaltbommel, De Europese Bibliotheek, 1975.
285. R. Seys, *Boeiend Koekelare*. Koekelare, 1974.

286. M. Dewaele, *Koksijdse veldwachters 1799-1974. Bijdrage tot de geschiedenis van Koksijde*. Koksijde, V.V.V., 1974.
287. J. De Cuyper, *De zalige kardinaal Nicolo Albergati in Kortrijk*. - LG., XVII (1975) 227-233.
288. P. Debrabandere, *Kortrijk, 1945-1955*. Kortrijk, 1975. (Verhandelingen van «De Leiegouw» V).
289. Ph. Despriet, *Verdwijnt het goed ten Houde*. - LG., XVII (1975) 249-254.
hoeve te Kortrijk.
290. M. Pollet, *Over de Paster van Lapscheure*. - 1715-1755. - RPT., 16 (1974) 205-207.
291. A. Vervenne en A. Dhondt (met de medewerking van A. de Schietere de Lophem), *Geschiedenis van Loppem*. Loppem, Heemkundige kring, 1974.
292. J. de Bethune, *Passage du Maréchal Goering au château de Marke*. - GOK., Hand., XL (1973) 318-322.
293. G. Tanghe, *Reglement voor de Klokkenuider van Moerkerke in 1685*. RPT., XVII (1975) 55-58.
294. M. Van Damme, *Inhuldiging van de katholieke Gaaipers, Moerkerke 1898*. - RPT., XVII (1975) 137-144.
295. C.C. Selosse, *Etude chronologique des constructions et des travaux effectués à l'église Saint-Barthélemy à Mouscron*. - GOK. Hand., XL (1973) 245-292.
296. W. Van Hille, *Over een leen te Nieuwpoort - Oostduinkerke*. - BK., XVI (1974) 114-115.
De heerlijkheid der Polders, in bezit van de adellijke familie d'Halewijn.
297. A. Viaene, *Klokkendoop en torenbouw te Oostende*. - Ostendiana, II (1975) 179-182.
298. Y. Mertens - De Langhe, *De eerste reactie van Burgemeester Van Iseghem op de overdracht van de kazernes aan de stad ten tijde van Napoleon (1810)*. - Ostendiana, II (1975) 93-96.
299. E. De Taeye, *De buskruitontploffing te Oostende op 19 september 1826*. - Ostendiana, II (1975) 119-123.
300. Y. Vyncke, *Kent U ze nog ... de Oostendenaars*. Zaltbommel, De Europese Bibliotheek, 1975.
301. G. Vandepitte, *Smokkel bij het Fort St.-Donaas - 1686*. - RPT., 16 (1974) 159-168.
302. G. Vandepitte, *Machtstrijd te Oostkerke - 1727*. - RPT., 16 (1974) 169-187.
303. R. De Keyser, *De Meerminnenput te Oostkerke*. - RPT., XVII (1975) 37-40.
304. R. Vandemaale, *De «prochiecnaepe» te Oostvleteren*. - BK., XVI (1974) 120.
XVIIIe eeuw. Gemeentelijke loopknecht.
305. G. Versavel, *Passendale 1940-1945*. Passendale, 1975.
306. J. GH.H., *Het Kasteel het Couthof te Proven*. - De IJzerbode (Roesbrugge), V (1975) nr. 1, blz. 1-2, ill.
Dateert van 1763.
307. *Harmonie «Onze Plicht» Rekkem. 50 jaar. 1924 - 1974*. Rekkem, 1974.

308. G. Catteau, *Een dode te veel of een verrezene te Rekkem*. - VS. XI (1975) 423-424.
309. *Een jubileum in het klein seminarie of 250 jaar kerkgebouw*. - Contact, Roeselare, XIX, nr. 2 (1974) 35-39.
310. M. De Bruyne, *De Augustijnenkerk van het klein Seminarie te Roeselare*. Roeselare, 1975.
311. A. Deweerdt, *100 jaar Davidsfonds te Roeselare, 1875-1975*. Roeselare, Davidsfonds, 1975.
312. M. De Bruyne, *Roeselare en de Tweede Transvaalse Vrijheidsoorlog (1899- 1902)*. - R., VI (1974), 5-47.
313. J. Delbaere, *De koster te Rumbeke*. - GOK. Hand., XL (1973) 125-164.
314. J. Delbaere, *Pauselijke Zouaven te Rumbeke*. - GOK. Hand., XL (1973) 165-182.
315. J.P. Tytgat, *Maatregelen tegen brand in een landelijke gemeente tussen 1823-1827*. - OH., 28,5 (1974) 160-161.
Te Sijsele.
316. M. Delmotte, *De lijdensweg der Vijvenaren tussen 1648 en 1713*. - JGHKG., (1973) 63-75.
317. R. Crois, *Het Blauwe Huus te Sinte Cruus*. - BO., 14 (1974) 54-58 en 15 (1975) 43-46.
318. N. Huyghebaert et E. Robton, *Les prieurs de Notre Dame de Beaufrepaire à Somain*. - Bulletin de la Commission départementale des monuments historiques du Pas-de-Calais, IX, nr. 4 (1974) 378-390.
319. N. Maddens, *Onofficiële klokkenluiders in Spiere. 1788*. - LG., XVII (1975) 286-288.
320. P. Vandewalle, *Stene na het beleg van Oostende*. - Ostendiana, II (1975) 79-92.
321. A. Plateaux, *Saint-Christophe de Tourcoing. Une église au passé méconnu*. - Bulletin de la Commission historique du Nord. XXXIX (1968-1974) 53-68.
322. A. Franchoo, *De conscripts of lotelingen te Varsenare tijdens het Frans bewind*. - BO., 14 (1974) 141-145.
323. G. De Cuyper, *Zondvloed over Veurne-ambacht*. - BK., XVII (1975) 18-19.
Langdurige regenval in 1725 en 1726. Stedelijk Archief Veurne, kaft nrs. 9-10.
324. A. Dawyndt, *De Veurnse stadswijken*. - BK., XVII (1975) 67-68.
Volgens de officiële erkenning in 1849.
325. P. Vandewalle, *Vinkem, XVe-XVIIe eeuw*. - Hand. Em., CXII (1975) 130-151.
326. J.B. Courouble, *Histoire de Warneton et de Ploegsteert, nouvelle édition du texte original de 1875 par J.-M. Duvosquel, préface de Félix Rousseau*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974), fasc. 1, 242 pages.
Importante iconographie inédite.
327. D. Verstraete, *Grondbezit bij de Kapel ter Pieten in het begin van de 16e eeuw*. - AM., XXV (1974) 202-207.
328. J. Roelandt, *Een blok landerijen te Wervik: 1632 en ± 1845. De percelen gelegen tussen Hoge weg, Hellestraat, Menense steenweg en Ommegang of Processiestraat*. - VMSTOCW., VIII (1973) 25-37.

329. L. Devliegher, *Kerkinventaris van Westkapelle*. - B., 75 (1974) 255-258.
330. J. Vandemaële - G. Coudron, *Verdoken dorp in de glooiingen van de natuur Zillebeke*. - Rekkem (Jomale) 1974. In-8°, 198 blz., + ill.
331. V. Aricks, *De keuren van Zwevezele*. - B., LXXV (1974) 209-226.

III. BIJZONDERE GESCHIEDENIS.

1. Recht en Instellingen.

332. † P. Bonenfant, J. Bartier en A. Van Nieuwenhuysen, *Ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male du 17 janvier 1394 au 25 février 1405*. Brussel, 1974, in-4°, 1019 blz. (= Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur. 1381-1419, tome II).
333. W. Minne, *Minderjarigen in het oude strafrecht*. - B., 75 (1974) 335-342.
334. G. Van Dievoet, *Le «Roman de Renart» et «Van den Vos Reynaerde», témoins fidèles de la procédure pénale aux XIIe et XIIIe siècles*. - Aspects of the Medieval Epic Proceedings of the 3d International Conference Louvain, may 15-17, 1972. Leuven - Den Haag (1975) 43-52 (Mediaevalia Lovaniensia. Series I. Studia 3).
335. H. Platelle, *Vengeance privée et réconciliation dans l'œuvre de Thomas de Cantimpré (XIIIe s.)*. - TRG., XLII (1974) 269-281.
336. A. Viaene, *Vlamingen op strafbedevaart naar Compostella, 1300-1540*. - B., 75 (1974) 379-395.
337. F. Van Molle, *Koperen koppen en vuisten in het oude Vlaamse strafrecht*. - Antiek, IX (1974-1975) 144-166.
338. G. Vandepitte, *Rechtspraak in het Brugse Vrije - vanaf 1680*. - RPT., 16 (1974) 153-158.
339. G. Vandepitte, *Rechtspraak in het Brugse Vrije. Een brand te Knokke*. - RPT., XVII (1975) 11-19.
340. G. Vandepitte, *Rechtspraak in het Brugse Vrije. Levenslange verbanning voor rijshout en Duindoorn*. - RPT., XVII (1975) 133-136.
341. G. Vandepitte, *Rechtspraak in het Brugse Vrije. Een geneesmeester ten jare 1771*. - RPT., XVII (1975) 66-84.
342. R. Crois, *De Baljuw treedt op in het Noord-Vrije - 1561-62*. - RPT., 16 (1974) 197-204.
343. St. Boutens, *Van een tovenaarsproces te Belle in Vlaanderen*. - IK., X (1974) 57-62.
Thomas Looten uit Meteren aangezien als tovenaars
wendt zicht tot het gerecht, 1659.
344. J. Monballyu, *Een gevaarlijk varken in Kortrijk in 1562. Een dierenproces voor de schepenen van Kortrijk*. - LG., XVII (1975) 283-285.
345. W.P. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen*. - WT., 33 (1974) 119-124.
346. A. Derville, *Pots de vin, cadeaux, racket, patronage: essai sur les mécanismes de décision dans l'Etat bourguignon*. - RN., LVI (1974) 341-364.

347. P. Lenders, *De ambtenaar in de ondergeschikte besturen op het einde van het Ancien Regime. Het statuut van het openbaar ambt. De benoemingsprocedures.* - HKZNM., XXIX (1975) 83-159.
348. W. von Groote, *Praecones und Magnus Praeco in Flandern im ersten Drittel des 12. Jahrhunderts.* - Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abteilung, 90 (1973) 165-184.
349. R. Moelaert, *De grafelijke Baljuws-ontvangers van Ursel en Wessegem tussen 1431 en 1626.* - AM., XXV (1974) 208-233.
350. J. Van Rompaey, *De heerlijkheid als heem van onze voorouders.* OH., 29 (1975) 125-135.
351. R. Castelain, *Enkele heerlijkheden te Waregem en hun feodale structuren in de 15e en 16e eeuw.* - JGHKG., (1974) 31-50.
352. W. Van Hille, *La cour féodale de Bourbourg dite gyzelhuis.* t.I. Gent, 90 blz.
353. A. Dewitte, *Interventie van Joost de Damhoudere bij de wetshervorming te Brugge 1563.* - BO., 14 (1974) 154-155.
354. R. Degryse, *Brugge en de organisatie van het loodswezen op het Zwin.* - Hand. Em., CXII (1975) 60-129.
355. Ph. Van Hille, *De gerechtelijke hervorming van Keizer Jozef II.* Tielt, 1973, 245 blz.

2. Economische en Sociale Geschiedenis Demografie.

356. S. Calonne et D. Clauzel, *«Conjoncture et société à Lille pendant la période bourguignonne».* - RN., LVI (1974) 365-384.
357. F. Koller, *Gens de chez nous dans les divers ordres de chevalerie sous l'Ancien Régime.* Dison, 1974. In -8°, IV + II + 291 blz.
358. F.G.C. Beterams, *The high society Belgo-Luxembourgeoise (avec celle des arrondissements de Bréda, de Maestricht et de Ruremonde) au début du gouvernement de Guillaume Ier, roi des Pays-Bas (1814-1815).* Wetteren, 1973, XVI - 614 blz. In -4°.
359. L. Schepens, *Emigration saisonnière et émigration définitive en Flandre occidentale au XIXe siècle.* - RN., LVI (1974) 427-432.
360. L. Van Acker, *De confreriën van de Trinitariërs in West-Vlaanderen.* - B., LXXV (1974) 353-378.
361. A. Jamees, *Brugse Poorters, opgetekend uit de stadsrekeningen en ingeleid door -I: 1281-1417.* Handzame, Familia et Patria, 1974. XXX + 554 blz. 600 fr.
362. D. Demoor, *Visseren te Blankenberge in 1778.* - Ostendiana, II (1975) 125-129.
363. A. De Smet, *De klacht van de «Ghemeente» van Damme in 1280. Enkele gegevens over politieke en sociale toestanden in een kleine Vlaamse stad gedurende de tweede helft der 13de eeuw.* - Album Antoine De Smet, Brussel, 1974, 89-97.
Ook in «Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis» CXV (1950), 1-15.
364. A. Vandewalle, *De overheidspersonen van Gits-Ogierlande, Kringen en Hagebroek, en hun sociaal-economische toestand, op het einde van het Ancien Regime.* - R., VI (1974), 55-82.
365. V.M. Marghem, *De eigenaars van onroerende goederen te Klemskerke ca. 1840.* - Ostendiana, II (1975) 69-77.

366. J. Mertens, *Het haardgeld te Oostende in 1533, haar inwoners en hun sociale stratificatie*. - Ostendiana, II (1975) 39-57.
367. L. Danhieux, *De uitdrijving van publieke vrouwen uit Oostende ten tijde van Napoleon*. - Ostendiana, II (1975) 169-177.
368. A.L.(owyck), *Werkdocument voor de studie van de Boerenkrijg in het Tielse*. - De Roede van Tielt, IV nrs. 3-4 (1973) 4-21 en V, nrs. 1-2 (1974) 4-44.
369. J. Geldhof, *Pelgrims, Dulle Liederen en Vondelingen te Brugge 1275*. - 1975. Brugge, 1975, 350 blz. ill. 1.100 fr.
370. E. Van der Elst, *L'hôpital Saint-Jean de Bruges (de 1188-1500)*. Brugge, 1975.
371. P. Soetaert, *De «Berg van Charitate» te Brugge. Een stedelijke leenbank (1573-1795). Bijdrage tot de geschiedenis van de kredietinstellingen in de Lage Landen*. Brussel, Pro Civitate, 1974, XXXII - 156 blz. + ill. 360 fr. (Gemeentekrediet van België, Pro Civitate, Historische Uitgaven, reeks in-8°, nr. 40).
372. P. Soetaert, *Een armenbank in de 18e eeuw: de «Berg van Charitate» te Brugge*. - Annalen van de Belg. Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis, XI (1973) 27-41.
373. J. Geldhof, *Nalatenschap en begrafenis-kosten van Broeder Jacob de Dabbere St.-Juliaansgasthuis Brugge 1418*. - B., LXXV (1974) 153-154.
374. K.C. Peeters, *Kanttekeningen in verband met de armenzorg te Brugge in de 19e eeuw*. - 't Beertje, 1975.
375. A.T. van Biervliet, *Armenzorg te Gits, voor en in de Franse tijd*. - R., VI (1974), 95-114.
376. G.A.C. Van Vooren, *De Armenzorg voor de Katholieken in het Middelburgse Missiegebied gedurende de 18de eeuw*. - AM., XXV (1974) 5-60.
377. A. Viaene, *Armenzorg in het dekenaat Roeselare onder het oude bisdom Doornik. 1455*. - B., LXXV (1974) 85-90.
378. A. Schouteet, *Tien jaar criminaliteit op de gemeente St.-Andries 1830-1840*. - BO., XV (1975) 51-58.
379. R. B(londeel), *De Bende van Pollet. De Misdadigers uit het Westland*. - De IJzerbode (Roesbrugge), V (1975) nr. 4, blz. 1, ill. Roversbende bij de eeuwwisseling.
380. J. Cocle, *De Vlaamsche Meisjesbeweging, ontstaan en groei tot aan de doorbraak van de Katholieke Actie*. - De Grootte Stoorring 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbek, 1975, 339-351.
O.m. te Ardooië, Geluwe, Roeselare, Veurne, Waregem.
381. K. Rotsaert, *Het afscheid van Paster Fonteyne*. - BO., XV (1975) 109-111.
382. L. Danhieux, *Uit het handboek van de roedruiter van de St.-Donaaskerk te Brugge, 16de eeuw*. - B., 75 (1974) 243-254.
383. G. Janssens, *Pastoor J. Tsantele in verzet tegen de Xde penning*. - LG., XVI (1974) 295-306.
384. E. Perroy, *Le commerce anglo-flamand au XIIIe siècle: la Hanse Flamande de Londres*. - Revue historique, n° 510 (1974) 3-18.
385. Ph. Moureaux, *La statistique industrielle dans les Pays-Bas autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse. Documents et cartes, t.I*. Brussel, 1974, X + 831 blz. (Kon. Comm. Geschiedenis).

386. *Finances publiques d'Ancien Régime, Finances publiques contemporaines en Belgique de 1740 à 1860. Processus de mutation — continuités et ruptures. Overheidsfinanciën Ancien Régime, Hedendaagse Overheidsfinanciën in België van 1740 tot 1860. Mutatieproces-Continuïteit en onderbrekingen.* Brussel, 1975 (Pro Civitate, hist. uitg. in-8°, nr. 39).
387. † E. Sabbe, *De Belgische vlasnijverheid. Deel I: De Zuidnederlandse vlasnijverheid tot het verdrag van Utrecht (1713). Deel II: Van het verdrag van Utrecht (1713) tot het midden van de XIXe eeuw.* Kortrijk, Nationaal Vlasmuseum, 1975, 396 en 703 blz.
388. M.J. Tits-Dieuaide, *La Formation des Prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle.* Brussel, 1975, XLIV - 406 blz - 38 blz. grafieken 1545 fr.
389. M. Coornaert, *De Mede of Rubia tinctorum.* - RPT., XVII (1975) 1-10.
390. L. Denys, *L'enquête de 1886 en Belgique: un système capitaliste dépourvu de restrictions légales.* - RN., LVI (1974) 433-436.
391. Dr. C. Devyt en G. Van Damme, *De windmolens van België.* Tielt, 1974, 1200 fr.
392. G. en R. Desnerck, *Vlaamse visserij en vissersvaartuigen.* Handzame, 1974.
393. A. Viaene, *Bijteelt in Leiegouw en Meetjesland in de Oostenrijkse tijd. 1725-1750.* - B., LXXV (1974) 283-286.
394. L. Van Acker, *Merinoschappen in het Leiedepartement.* - B., LXXV (1974) 65-75.
395. C. Devyt, *De Compagnie der Zaagmolens 1750-1824 - Molendorp te Bredene.* - B., 75 (1974) 259-276.
396. A. Denturck, *De verdwenen molens van Oostnieuwkerke.* - R., VI (1974), 128-133.
397. J. Vermaut, *Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800).* - R., VI (1974), 134-182.
398. F.A. Comer, *Geschiedkundig overzicht van de cholera in België.* - WT., 33 (1974) 65-84.
399. *Volkstelling 1814.* Brugge, 2 delen, 1975.
Staat van de bevolking van West-Vlaanderen in 1814, per gemeente.
400. A. Lottin, *Vie et mort du couple. Difficultés conjugales et divorces dans le Nord de la France aux XVIIe et XVIIIe s. - Le XVIIe siècle* (1974) 59-78.
401. J. Geldhof, *De pestepidemie te Brugge 1665-1667.* - B., 75 (1974) 305-328.
402. H. Ronse, *De volkstelling 1697 in de kasselrij Veurne.* Handzame, Familia et Patria, 1973.
403. J.L.M. Demeyere, *Verloop van het Kortrijks bevolkingscijfer tussen 1905 en 1961. Invloed van de twee wereldoorlogen.* - Ontmoeten, 22 (1975) 8-27.
404. J. Vanderhaeghe, *Volkstelling Passendale mei 1615.* - VS., XI (1975) 315-320. 375-378.
405. R. Castelain, *De bevolking van Waregem in 1440.* - JGHKG., (1973) 77-92.
406. M. Delmotte, *De evolutie van de Waregemse bevolking tussen 1440 en 1698.* - JGHKG., (1974) 117-205.

3. Geschiedenis der Wetenschappen en Letteren.

407. H. Platelle, *La mesure du temps au Moyen Age: techniques et mentalités*. - Bulletin de la Commission historique du Nord, XXXIX (1968-1974) 5-26.
408. J. Kluysskens, *Erasmus en Justus Lipsius en hun correspondentie over opvoeding en onderwijs*. - HKZNM., XXIX (1975) 71-82.
409. A. De Smet, *A note on the cartographic work of Pierre Pourbus, painter of Bruges*. - Album Antoine De Smet, Brussel, 1974, 143-148.
Ook in «Imago Mundi», IV (1947), 33-36.
410. A. De Smet, *Judocus Hondius, 1513-1612, kartograaf in het voetspoor van Gerard Mercator*. - Album Antoine De Smet, Brussel, 1974, 291-304.
Ook in «Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies», XXXIII (1964), 241-258.
411. A. De Smet, *Judocus Hondius, continuateur de Mercator*. - Album Antoine De Smet, Brussel, 1974, 305-327.
Ook in «Industrie», XVII (1963), 768-778.
412. J. Veys, *Meester Aernoud Porreye uit Vlamertinge*. - BK., XVII (1975) 69-71.
Humanist en wiskundige, 1496-1561.
413. Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and Intellectual Study*. Gent, E. Story-Scientia, 1974. XIX + 477 blz.
414. L. Elaut, O. Van den Berghe, *een huisarts van de goede stempel*. - LG., XVII (1975) 233-242.
415. L. Trenard, *De la littérature religieuse à Lille sous Louis XIV*. - *Le XVIIe siècle* (1974) 111-120.
416. M. Gysseling, *Datering en localisering van «Reinaert I»*. - Aspects of the Medieval Epic Proceedings of the 3d International Conference Louvain, may 15-17, 1972. Leuven - Den Haag (1975) 165-186. (Mediaevalia Lovaniensia, Series I. Studia 3).
417. A. Welkenhuysen, *A Latin Link in the Flemish Chain. The «Reynardus Vulpes», its Authorship and Date*. - Aspects of the Medieval Epic Proceedings of the 3d International Conference Louvain, May 15-17, 1972. Leuven - Den Haag (1975) 113-128. (Mediaevalia Lovaniensia. Series I. Studia 3).
418. N.F. Blake, *Reynard the Fox in England*. - Aspects of the Medieval Animal Epic Proceedings of the 3d International Conference Louvain, may 15-17, 1972 (Mediaevalia Lovaniensia. Series I. Studia 3) Leuven - Den Haag (1975) 53-65.
419. D. Lambrecht, *«Reinaert» en de «Zeinde» van deken Herman*. - Aspects of the Medieval Epic Proceedings of the 3d International Conference Louvain, may 15-17, 1972. Leuven - Den Haag (1975) 187-198 (Mediaevalia Lovaniensia. Series I. Studia 3).
420. J. Dufournet, *Philippe de Comynes et la Maison d'Anjou*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974) 251-276.
421. A. Vandromme, *Geschiedenis van de Izegemse rederijkerskamers*. - TM., XIV nr. 1 (1974) 1-39.

422. A. Dewitte, *Brugse geleerden en Brugse literatuur in de 17e en 18e eeuw*. - B., 75 (1974) 277-288.
423. J.P. Lissens, *Het aandeel van F. De Potter in het ontstaan van het Davidsfonds*. - WT., 34 (1975) 289-301.
424. G. Degroote, *Hendrik Conscience. Profiel van mens en schrijver*. - Dietsche Warande en Belfort, CXIX (1974) 719-737.
425. D. Coigneau, *Een hertog van Brunswijk in De Dene's testament*. - VMKATL. (1974) 154-190.
426. W. Waterschoot, *Leven en betekenis van Lucas d'Heere*. - VMKATL. (1974) 16-126.
427. *Gezellekroniek. Bijdragen en Mededelingen van het Guido Gezelle-genootschap VIII, IX en X. Kapellen, 1973-1974*, 232 blz., 216 blz. en 208 blz.
428. J. Geens, *De Gezellestudie in 1973*. - *Gezelliana*, VI (1975) 53-80.
429. K. de Busschere, *1875-1975: Gezelles aanwezigheid*. - B., 75 (1974) 195-208.
430. M. Dewulf, *Guido Gezelle en Hugo Verriest te Sint-Niklaas op bezoek bij dichter Alfons Janssens en folkloriste Vrouw Weyn*. - *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, LXXVII* (1974) 128-133.
431. J. Huyghebaert, *De drie avontueren van Het Lied der Vlaamse Zonen*. - *De Grootte Stooringe 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging*. Rumbek (1975) 27-62.
Gedicht door Albrecht Rodenbach.
432. R.F. Lissens, *Als 't ende naakt. Een onuitgegeven tekst van Albrecht Rodenbach doorgelicht*. - *De Grootte Stooringe 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging*. Rumbek (1975) 85-127.
433. R. Verschuere, *Stijn Streuvels zoals hij was*. Ingooigem, 1973, 218 blz.
434. E. Janssen, *Stijn Streuvels en Frank Lateur*. - HKZNM., XXIX (1975) 55-70.
435. J. Huyghebaert, *Het bekroonde Waterloo-gedicht van 1816 en de heruitgave van 1852*. - R., VI (1974), 48-54.
Op naam van Theodoor Vermandele (Lendeled 1795 - Kortrijk 1855). In feite gedicht door Jozef van der Moere (Menen 1791 - Drogen 1875).
436. L. Simons, *Arthur Vermeulen, Emanuel Hiel en Hendrik van Rooy*. - LG., XVII (1975) 243-248.
437. L. Vanheule, *Een niet uitgegeven gedichtje van Hugo Verreist*. - BK., XVII (1975) 93-95, ill.
Plechtige Communie van Valerie en Eugenie Vercamerts te Wakken.
438. R. Vanlandschoot, *De schok van Jena. Achtergronden bij de jonge leraar Cyriel Verschaeve 1897-1901*. - 't Halletorentje, XXI (1974) 72-82.

4. Geschiedenis van het Onderwijs.

439. L. Trenard, *Collèges anglais, écossais, irlandais dans les Pays Bas français (1568-1793)*. - Actes du 95e congrès national des sociétés savantes, section histoire moderne et contemporaine, t.I, Paris, Bibliothèque Nationale (1974) 501-536.
440. M. Hanson, *Taaltoestanden en moedertaalonderricht in het humaniora-onderwijs tijdens het episcopaat van J.B. Malou (1848-1864)*. - De Grootte Stooringe 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbeke (1975) 291-337.
441. L. Vos-Gevers, *In het spoor van de Vernederlandsing. Het Nederlands als vak- en voertaal in het katholiek Middelbaar Onderwijs van het aartsbisdom Mechelen en het bisdom Brugge. 1864-1893*. - De Grootte Stooringe 1874. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbeke (1975) 181-270.
442. R. Campé en L. Breyne, *La législation linguistique dans l'enseignement primaire et les grèves scolaires à Houthem en 1920-1930*. - Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la Région, IV (1974) 405-460.
443. *Katholieke Universiteit Leuven, Campus Kortrijk*, Leuven, 1975, 152 blz. ill.
444. M. Lamberty, *Bij een verjaring...* - De Grootte Stooringe 1975. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbeke (1975) 11-14.
445. R. Boucquey, *Bij de honderdste verjaardag van de Grootte Stooringe, een storm in een glas water, maar dan met maritieme gevolgen*. - De Grootte Stooringe 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbeke (1975) 7-10.
446. A. Dewitte, *Scholen te Brugge gedurende de middeleeuwen*. - BO., XV (1975) 18-23.
447. L. Van Damme-Ketele, *De kantnormaalschool te Brugge*. - OH., 28 (1974) 206-210.
448. A. Vandromme, *75 jaar stedelijke leergangen te Izegem*. - TM., 15 (1975) 1-14.
449. R. Mattelaere, *Het Sint-Amandscollege vóór de oorlog 14-18*. - Ontmoeten, 223 (1975) 7-17.
450. A. Van Doorne, *In illo tempore Rollariensi*. - Eertijds, oudleerlingenbond van het Kleinseminarie, Roeselare, VI, nr. 2 (1974) 14-39.
451. M. De Bruyne, *De Grootte Stooringe te Roeselare in 1875*. - De Grootte Stooringe 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbeke (1975) 15-26.
452. J. De Maeyer, *De doorwerking van Roeselare te Leuven: Albrecht Rodenbachs studentenafdeling van het Davidsfonds 1877-1879*. - De Grootte Stooringe 1875. Historische Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse Studentenbeweging. Rumbeke (1975) 15-26.
453. A. Franchoo, *De bouw van de nieuwe gemeenteschool te Varsenare ten jare 1867*. - BO., 14 (1974) 59-65.
454. A.W.C. D., *Scholen van de Koningin (écoles de la Reine) te Wulveringem - Vinkem onder wereldoorlog I*. - De IJzerbode (Roesbrugge), V (1975) nr. 4, blz. 3, ill.

5. Kunstgeschiedenis

455. A. Verplaetse, *Bouwvergunning en bouwvoorschriften in Vlaanderen*. - GB., XXIII (1973-1975) 9-22.
456. Steven, *Kastelen in West-Vlaanderen*. Hasselt, 1973, 108 blz.
457. W. Detaillieur, *Alle Kerken van West-Vlaanderen in Vade-Mecum-Stijl*. z. p. (Brugge), Studiedienst Pastoraal Toerisme, 1975. Gestencild, 136 blz., + ill.
Bouw, kunstpatrimonium, bijzondere wetenswaardigheden. Lijst van de Bedevaartsoorden.
458. L. Constandt, *Notities over restaureren*. - V., XXIV (1975) 10-12.
459. L. Devliegheer, *25 jaar monumentenzorg in West-Vlaanderen (1950-1975)*. - Brugge, Provinciebestuur, 1975. 253 blz., 333 afb.
460. L. Devliegheer, *Demeures historiques de Bruges*. - Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites, IV (1974) 53-75.
461. K. Wittevrongel, *De restauratie van Gruuthuse te Brugge. 1883-1911*. - GB., XXIII (1973-1975) 139-166.
462. H. Lobelle-Caluwe, *De bouw van de Sint-Salvatorskerk in Harelbeke 1769-1773-1779*. - LG., XVII (1975) 7-142.
463. L. Devliegheer, *Op het kerkhof van Oudenburg*. - Corona gratiarum miscellanea patristica, historica et liturgica, II (1975) 279-282.
464. W. Snauwaert, *Kleine monumenten in het natuurpark IJzerstreek*. - Natuur- en Stedenschoon, XLVIII (1975) 64-65.
465. A. Deschrevel, *Het kunstbezit van de Harelbeekse Kapittelkerk*. - LG., XVII (1975) 143-184.
466. F.J. De Waele, *La madonna brughense di Michelangelo*. - Incontri, mensile di vitae cultura italo neerlandese, Bilthoven, IV, n° 2 (oktober 1975), 11-13.
467. J. Rotsaert, *Het hoogaltaar in de St.-Jacobskerk te Brugge*. - BO., XV (1975) 122-135.
468. L. Vanheule, *Macharius Franciscus Grison en de predikstoel te Ichtegem*. - BK., XVI (1974) 97-111, ill.
Beeldhouwwerk van een inwoner van Ichtegem, midden XIXe eeuw. In samenhang met de kerkverbouwing.
469. J. Philippe, *L'Orient chrétien et des reliquaires médiévaux en cristal de roche et en verre conservés en Belgique*. - Bulletin de l'Institut archéologique liégeois, LXXXVI (1974) 245-289.
Beschrijft ook de reliekflesjes in bergkristal bewaard in de H. Bloedkapel te Brugge en in de Sint-Salvatorskerk te Harelbeke.
470. A. Dewitte, *Gegevens betreffende het muziekleven in de voormalige Sint-Donaaskerk te Brugge. 1251-1600*. - Hand. Em., CXI (1974) 129-174.
471. G. Potvlieghe, *Het historisch orgel in Vlaanderen, deel I: Oost-Vlaanderen*. Brussel, Ministerie van Nederlandse Cultuur, 1974. In-8°, 632 blz. + ill.
472. A. Schouteet, *Dokumenten in verband met de Brugse schilders uit de XVIe eeuw*. XXII. Joost vander Beke. - Belg. Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis, XLI (1972) 21-40.
473. J.H.A. de Ridder, *Aglā, merkteken van Jan van Eyck?* - S.H., XI (1976), 12-17.

474. D. Measure, *De Madonna van Ieper. De Madonna met proost Nikolaas van Maelbeke*. - IK., X (1974) 81-104, ill.
Wedervaren van het schilderij toegeschreven aan Jan van Eyck.
475. G. Devent, *Kunstschilders te Heist en te Knokke*. - RPT., XVII (1975) 101-118.
476. P. Debrabandere, *Schilderijen van het klooster der Zusters Arme Klaren in Kortrijk*. - LG., XVI (1974) 339-344.

6. Geschiedenis van de Pers.

477. W. Le Loup, *Een vergeten druk van Hubertus Goltzius*. - Hand. Em., CXII (1975) 152-157.
478. J. Machiels, *Meesterdrukker Arend de Keysere 1480-1490*. Gent, HIGRO, 1975, 216 blz.
479. A.V(iaene), *Jacob Walwein kanunnik en drukker te Ieper*. - B., LXXV (1975) 342.
480. U. Vermeulen, *De Eerste Internationale in de Belgische burgerlijke pers*. - WT., 33 (1974) 85-88.
481. W. Maervoet, *De Oostendse pers (1818-1914)*. - Ostendiana, II (1975) 131-142.
482. J. Deschuytter, *Contribution à l'étude de la presse belge de langue française sous la Révolution: Le Courier Belgique de 1792*. - Bulletin de la Commission historique du Nord., XXXIX (1968-1974)-105-134.
483. L. Buning, *De Vlaamsche Stem en De Vlaamsche Post*. - WT., 34 (1975) 65-90.
484. L. Buning, *Het persfenomeen «De Vlaamsche Post»*. - WT., 33 (1975) 233-262.
485. J. Heus, *Gazette van Kortrijk 1916*. - LG., XVI (1974) 307-326.

7. Kerkgeschiedenis.

486. C. De Clercq, *Cinq archevêques de Malines. Tome I: 1698-1759, Humbert-Guillaume de Precepiano, Thomas-Philippe d'Alsace et la liquidation du Jansénisme. Tome II: 1759-1815, Jean-Henri de Franckenberg, Jean Armand de Roquelaure, Dominique de Pradt et les lois françaises en matière de religion*, Paris, 1974, 340 + 356 blz.
486. A. Vanclooster, *Aspecten van het kerkelijk leven in het bisdom Ieper tijdens het episcopaat van Willem Delvaux (1732-1761)*. - Hand. Em., XCI (1974) 201-238.
488. J. De Cuyper, *Van kapittelkerk tot parochiekerk*. - LG., XVI (1974) 259-294.
O.L. Vrouwekerk te Kortrijk.
489. J. Huyghebaert, F. Callewaert en P. Dejonghe, *Geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwparochie te Roeselare, 1873 - 1973*. Roeselare, 1974.
490. E. Deschepper en G. Moerman, *Geschiedenis van de Sint-Jansparochie te Oostende, 1924-1974*. Oostende, 1974, 222 blz.
491. G. Van Poucke, *Schets over de kerk van Zerkegem, haar patroonheilige Sint-Vedastus, haar priesters en haar pastoors*. Brugge z.j. (1975) 30 blz. + ill. (Stencil, uitgenomen de illustraties).

492. R. Cauwe, *Harelbeekse geestelijkheid tijdens de «Beloken Tijd»*. - LG., XVII (1975) 185-194.
493. J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*. - Brussel, 1975, 2 dln. (Verhand. KVA. Klasse der Letteren, jg. XXXVII nr. 76).
494. R. Blondeau, *Calvinistische Voormannen te Beveren-IJzer en te Roesbrugge*. - BK., XVII (1975) 53-58.
495. J.-M. Duvosquel, *Coup d'œil sur l'histoire du protestantisme dans la région de Comines-Warneton du XVIe siècle à 1924*, *Le Protestantisme dans la région de Comines hier et aujourd'hui*, Comines (1974) 7-34.
496. J.-M. Duvosquel et R. Brancart, *Le protestantisme dans la région de Comines hier et aujourd'hui*, Comines (1974) 84 p. in-8°.
497. R. Boucquoy, *Anabaptisme in het Roeselaarse (XVIe eeuw)*. - R. VI (1974) 115-127.
498. R. Blondeau, *Ferdinand Verbiest en Mandsjoe-dynastie*. - SH., X (1975) 552-559.
499. M. Nuyttens, *De Tempeliers in Vlaanderen*. - GOG. Hand., n.r. XXVIII (1974) 47-57.
500. L. Dailliez, *Le plus ancien texte de la Règle du Temple*. - Hand. Em., CXI (1974) 175-200.
501. P. Delsalle, *Aux origines d'une abbaye carolingienne disparue: Cysoing*. - *Archeologia*, n° 87 (octobre 1975) 68-70.
502. J. De Grauwe, *Histoire de la chartreuse du Val-Royal à Gand et de la chartreuse du Bois-Saint-Martin à Lierde-Saint-Martin (Flandre orientale)*, in *Analecta cartusiana*, 18, Salzburg 1974, 158 blz.
503. *Monasticon belge, III, Flandre Occidentale, vol 3*. Liège, 1974.
Premonstratenzerorden en reguliere kanunniken van St.-Augustinus door H. Huyghebaert, H. Aneca, P. Callebert, J.M. Duvosquel en J. Pycke.
504. R. Desreumaux, *Le monastère de château - l'Abbaye des origines à 1314*. Bulletin de la commission historique du Nord, XXXIX (1968-1974), 27-52.
505. *De abdij van Vlaanderens Westhoek*. West-Vlaanderen, Sint-Sixtusabdij, 1974.
506. A. Houbaert O.F.M., *Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon. 8. Blankenberge*. - Franciscana, 30 (1975) 15-17.

Index op de afkortingen

- ABB. = Archief- en Bibliotheekwezen in België, Brussel.
 AM. = Appeltjes van het Meetjesland, Eeklo.
 B. = Biekorf, Brugge.
 BK. = Bachten de Kupe, Nieuwpoort.
 BMGN. = Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, Utrecht- 's Gravenhage.
 BO. = Brugs Ommeland, Sint-Andries.
 BTFG. = Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, Brussel.
 BTMG. = Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis, Brussel.
 BTNG. = Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, Gent.
 GB. = De Gidsenkring, Brugge.

- GOG. Hand. = Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent.
- GOK. Hand. = Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring te Kortrijk.
- Hand. Em. = Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge.
- HKZNM. = Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, Brussel.
- IK. = Iepers Kwartier, Ieper.
- JGHKG. = Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring «De Gaverstreke», Waregem.
- KCG. Hand. = Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Brussel.
- LG. = De Leiegouw, Kortrijk.
- MGN. = De Middelaar tussen de genealogische Navorsers, Brussel.
- OGE. = Ons geestelijk Erf, Tielt.
- OH. = Ons Heem, Sint-Martens-Latem.
- R. = Rollariensia, Roeselare.
- RBNS. = Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie, Brussel.
- RHE. = Revue d'histoire ecclésiastique, Leuven.
- RN. = Revue du Nord, Rijsel.
- RPT. = Rond de Poldertorens, Oostkerke (Brugge).
- SAM. Bull. = Bulletin trimestriel de la Société académique des antiquaires de la Morinie, Saint-Omer.
- SH. = Spiegel Historiaal, Bussum.
- TM. = Ten Mandere, Izegem.
- TN. = Tijdschrift voor Numismatiek, Brussel.
- TRG. = Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, Groningen.
- V. = Vlaanderen, Roeselare.
- VMKATL. = Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent.
- VMSOCW. = Verslagen en Mededelingen van de Stedelijke Oudheidkundige Commissie te Wervik.
- VS. = Vlaamse Stam, Antwerpen.
- WT. = Wetenschappelijke Tijdingen, Sint-Amandsberg.

Index op de schrijversnamen

De cijfers verwijzen naar de volgnummers. De voorzetsels; de, du, des, van, von, enz. worden bij de rangschikking in acht genomen.

Aerbeydt G., 109, 110.	Beirens G., 18
Alfons Br., 7	Bernard H., 64
Andriessen J., 4	Beterams F.G.C., 358
Aneca H., 503	Beun J., 190
Annoot R., 276	Beyaert M., 215
Arickx V., 331	Blake N.F., 418
Baccarne R., 245	Blockeel L, 93
Bartier J., 332	Blockmans W.P., 345
Bastien P., 23	Blondeau R., 494, 498
Beele W., 45, 46	Blondeel R., 379

- Blondeel - Teirlinck C., 92
 Boey M., 231
 Bonaert, Baron A., 137
 Bonenfant P., 332
 Boterberge R., 243, 244
 Boucquey R., 445, 497
 Boutens S., 279, 343
 Boutry J., 12
 Bovesse J., 1
 Braekman W.L., 182
 Braems J.P., 275
 Brancart R., 496
 Breydel P., 122
 Brocart J., 10
 Broekmans A., 223
 Breyne L., 442
 Buckinx R., 201
 Buning L., 237, 483, 484
 Caenepeel A., 276
 Cafmeyer M., 184
 Callebert P., 503
 Callewaert D., 185
 Callewaert F., 489
 Calonne S., 356
 Campé R., 442
 Candaele G., 161
 Carson P., 207
 Carter A.C., 209
 Carton L., 148
 Castelain E., 246
 Castelain R., 351, 405
 Catteau G., 308
 Catulle M., 124, 131
 Cauchies J.M., 1
 Cauwe R., 492
 Claey's J., 278
 Claey's-Bouaert E., 137
 Clauzel D., 356
 Cocle J., 380
 Coigneau D., 425
 Comer F.A., 398
 Constandt L., 250, 252, 458
 Coopman J., 156
 Coornaert M., 281, 282, 389
 Coppens J., 156
 Coudron G., 330
 Courouble J.B., 326
 Cracco D., 2
 Creus I., 63
 Crois R., 42, 43, 317, 342
 Dailliez L., 500
 Danhieux L., 2, 26, 367, 382
 Dawyndt A., 173, 187, 197, 198,
 199, 324
 De Baere P., 256
 De Belder J., 1
 De Béthune J., 292
 Debrabandere F., 72, 80, 81, 82
 Debrabandere P., 288, 476
 De Brouwere J.G., 280
 De Bruyne M., 228, 310, 312, 451
 De Busschere K., 429
 Decavele J., 493
 Declerck P., 33
 De Clercq C., 486
 De Cuyper G., 323
 De Cuyper J., 287, 488
 Decuypere D., 269
 De Decker, Chevalier F., 137
 De Gelaen E., 213
 Degels C., 272
 De Grauwe J., 502
 De Grauwe L., 70bis
 Degroote G., 424
 Degroote K., 94
 Degryse R., 354
 De Herdt R., 9
 Dejonghe P., 489
 Deketelaere M., 121
 De Keyser R., 303
 De Laet S.J., 68
 De la Gorgue-Rosny L.E., 113
 De Lannoy A., 128
 Delbaere J., 313, 314
 Delboé P., 10
 Deleu J., 227
 De Lille K.M., 163, 204, 205
 Delmaire R., 37
 Delmotte M., 316, 406
 Delsalle P., 10, 501
 De Maeyer J., 452
 Demarest G., 249
 Demarest H., 179, 180, 257
 Demedts A., 230
 De Meersman A., 79
 Demeyere J.L.M., 403
 Demoor D., 362
 Denturck A., 396
 Denys F., 117
 Denys L., 390
 De Ridder J.H.A., 473
 Derville A., 346
 Deschepper E., 490
 De Schietere de Lophem A., 2,
 291

- Deschrevel A., 98, 465
 De Schryver R., 227, 236
 De Schutter G., 78
 Deschuytter J., 482
 Desittere M., 57
 De Smet A., 39, 40, 41, 363, 409,
 410, 411
 De Smet J., 177, 273
 Desnerck G., 392
 Desnerck R., 392
 Despretz A., 85
 Despriet Ph., 56, 58, 271, 289
 Desreumaux R., 504
 De Stobbeleir D., 19
 De Taeye E., 299
 Detaillieur W., 457
 De Troyer B., 11
 Devent G., 275, 475
 Devliegher L., 2, 251, 329, 459,
 460, 463
 Devos M., 70
 Devos P., 250
 De Vos-Stockman A., 86,89
 Devyt C., 391, 395
 De Waele F.J., 466
 Dewaele M., 286
 Deweerdt A., 311
 Dewilde B., 188
 Dewitte A., 259, 353, 422, 446,
 470
 Dewulf M., 430
 Dewulf R., 107, 115, 116, 118, 119
 Dezutter W.P., 20, 181, 270
 Dhondt A., 291
 D'Hont A., 284
 Dubois A., 117
 Duchesne A., 219
 Dufournet J., 420
 Dumolin J., 61
 Dumont M.E., 1
 Dupas J.C., 74
 Duplessy J., 23
 Duprez A., 206
 Durnez G., 227
 Duvosquel J.M., 2, 65, 147, 262,
 263, 264, 495, 496, 503
 Elaut L., 414
 Esther J., 250
 Farrar-Hockley A.H., 222
 Fiers O., 117
 Foutrein Ch., 38
 Franchoo A., 123, 125, 127, 132,
 322, 453
 Gaus H., 1
 Geens J., 428
 Geldhof J., 369, 373, 401
 Gerits T.J., 152
 Goddijn P., 92
 Goethals - De Ridder H., 214
 Goetinck M., 20
 Gottschalk M.K.E., 36
 Goussey A.R., 196
 Gumbert J.P., 32
 Gyselen G., 25, 183
 Gyseling M., 71, 416
 H.J. Gh., 306
 Haghebaert R., 116
 Halkin L.E. 154
 Hanson M., 440
 Hélin E., 1
 Herbillon J., 52
 Heus J., 485
 Hindryckx J., 48
 Hoste A., 159
 Houbaert A., 5, 34, 506
 Huvelle J., 175
 Huyghebaert J., 431, 435, 489
 Huyghebaert N., 2, 318, 503
 Huysentruyt A., 50, 105
 Indestege L., 35
 Inghelram D., 232
 Iweins d'Eeckhoute P., 151
 Jacobs A.E., 220, 221
 Jamees A., 361
 Janssen E., 434
 Janssens G., 383
 Janssens de Bisthoven A., 27, 255
 Janssens de Bisthoven B., 2, 130
 Jessu Ph., 167
 Kluyskens J., 408
 Koller F., 357
 Kongs L., 1
 Lamberty M., 444
 Lambrecht D., 419
 Lanszweert R., 97
 Larbouillat J., 274
 Laret - Kayser A., 225
 Lecomte A., 67
 Le Loup W., 477
 Leman P., 54, 55
 Lenders P., 347
 Lesueur de Moriamé B., 268
 Libois A., 15
 Lis C., 1
 Lissens J.P., 423
 Lissens R.F., 432

- Lobelle - Caluwe H., 462
 Lorette J., 218
 Lottin A., 400
 Lowyck A., 368
 Luyckx Th., 235
 Lyon Br., 413
 Machiels J., 478
 Maddens K (N.), 16, 106, 319
 Maertens-Verkinderen M., 241
 Maervoet W., 481
 Mahy A., 139
 Major W., 84
 Marechal J., 26
 Marghem V.M., 365
 Mariën M.E., 53
 Maris A., 126, 138, 142
 Masure D., 474
 Mattelaere R., 449
 Mees L., 5
 Mertens J., 2, 366
 Mertens - De Langhe Y., 298
 Meurant R., 174
 Meyers L., 275
 Michiels L., 253
 Milis L., 60, 210, 211
 Minne W., 333
 Moelaert R., 349
 Moereels L., 3
 Moerman G., 490
 Monballyu J., 344
 Moureaux Ph., 385
 Muylaert L., 172
 Nenquin J., 69
 Noterdaeme J., 248
 Nuyttens M., 499
 Opsomer J., 133
 Ovaere A., 47
 Parez R., 240
 Parmentier W., 8
 Pauwels P.G., 96
 Pee W., 73
 Peeters K.C., 176, 374
 Perroy E., 384
 Persyn J., 146
 Petit R., 1
 Philippe J., 469
 Plateaux A., 321
 Platelle H., 2, 66, 335, 407
 Pollet A., 144
 Pollet J., 200, 202
 Pollet M., 290
 Potvlieghe G., 471
 Prevenier W., 1
 Pycke J., 503
 Quaghebeur M., 49
 Rau J., 283
 Reynaert M., 191
 Reyserhove A., 153
 Robton E., 318
 Roelandt J., 104, 266, 328
 Roggen J., 5
 Ronse H., 103, 134, 402
 Roose B., 86
 Roose-Meier B., 87, 89, 90
 Roosen M., 217
 Rotsaert J., 467
 Rotsaert K., 381
 Ryckeboer H., 70, 76, 78
 Sabbe E., 387
 Schakman M., 44
 Schepens L., 160, 226, 359
 Schoonheere A., 265
 Schouteet A., 2, 378, 472
 Scufflaire A., 1
 Sebrechts M., 135
 Selosse C., 295
 Seys R., 285
 Sierens J., 7
 Simons I., 227, 437
 Six J., 2
 Smessaert M., 111
 Snauwaert W., 464
 Soetaert P., 371, 372
 Soete J., 81, 82
 Stalpaert H., 164, 178
 Steeghers W., 141, 178
 Steen J., 245
 Steven, 456
 Stevens F.E., 17
 Sturgill Cl.C., 216
 Stutterheim C.F.P., 31
 Taeldeman J., 78
 Tanghe G., 293
 Theuwissen J., 170
 Thielemans M.R., 14
 Thoen H., 60
 Tits-Dieuaide M.J., 1, 388
 Torfs J., 233
 Toussaint R., 95
 Trenard L., 208, 415, 439
 Triaille-Closset C., 1
 Tytgat J.P., 315
 Van Acker L., 143, 360, 394
 Vanacker V.F., 75
 Van Balberghe E., 30
 Van Belle R., 169

- Van Biervliet A.T., 157, 158, 375
Vanclooster A., 487
Vancraeynest R., 106
Van Damme G., 391
Van Damme M., 294
Van Damme - Ketele L., 447
Vandekerckhove M., 150
Vandemaele J., 330
Vandemaele R., 304
Vanden Abeele A., 254
Vandenbergh L., 229
Van den Berghe Y., 258
Vandepitte G., 301, 302, 338, 339,
340, 341
Van der Elst E., 370
Vanderhaeghe J., 101, 404
Van Derveeghe D., 1
Vandewal C., 267
Vandewalle A., 364
Vandewalle G., 189
Vandewalle P., 102, 110bis, 320,
325
Vandewalle R., 91
Van Dievoet G., 334
Van Doorne A., 450
Van Dromme A., 421, 448
Van Eenoo R., 1
Van Haverbeke E., 114
Vanheule L., 171, 437, 468
Vanheule M., 145
Van Hille Ph., 355
Van Hille W., 100, 129, 296, 352
Vanhoutryve A., 260
Van Keymeulen A., 22, 83
Van Landschoot R., 238, 438
Vanmarcke A., 108
Van Molle F., 337
Van Nieuwenhuysen A., 332
Van Poucke G., 491
Van Rompaey J., 350
Van Vooren G.A.C., 376
Van Waesberghe J., 140
Van Werkhoven P., 136
Van Wesemael M., 112
Velghe A., 186
Verbeke G., 242
Verdonck J., 224
Vergriete Th., 99
Verhaeghe F., 62
Verhelst J., 1
Vermaut J., 397
Vermeirsch R., 192
Vermeulen U., 1, 480
Vermeulen-Roose G., 203
Verplaetse A., 455
Versavel G., 305
Verscheure S., 277
Verschraegen H., 87, 88, 89
Verschuere R., 433
Verstraete D., 327
Ververne A., 291
Veys J., 412
Viaene A., 297, 336, 377, 393, 479
Viaene-Devynck A.M., 195
Viérin J., 61
Vilain O., 193, 194
Vlaemynck C.H., 261
Vlamynck M., 162
Vlietinck R., 120
Von Groote W., 348
Vos - Gevers L., 441
Vyncke Y., 300
Warlop E., 16, 212
Waterschoot W., 426
Welkenhuysen A., 417
Wende F., 234
Weyns J., 165, 166
Willemyns R., 77
Witte E., 1
Wittevrongel K., 461
Zelis G., 30

INHOUD

BIJDRAGEN

R. Degryse, <i>Brugge en de organisatie van het loodswezen op het Zwin</i>	60-129
G. Gadeyne, <i>De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814)</i>	231-357
J. Noterdaeme, <i>De vroegste geschiedenis van Brugge</i>	5-59, 171-204
P. Soetaert, <i>De «Leenbeurze» te Ieper (1534-1795)</i>	205-230
P. Vandewalle, <i>Vinkem</i>	130-151

OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

W. Le Loup, <i>Een vergeten druk van Hubertus Goltzius</i>	152-157
D. Van den Auweele, <i>Een Brugse strafbedevaart naar St.-Jacob te Compostella (1294)</i>	359-368

BOEKBESPREKINGEN

M. Coornaert, <i>Knokke en het Zwin</i> (J. Mertens)	374-376
N. Leplae, P. Frederix, S. d'Ydewalle, R. Van Eenoo, <i>West-Vlaanderen (Standen en Landen LX)</i> (P. Declerck)	159-161
<i>Prisma van Ieper</i> (W. Buntinx)	371-373
L. Schepens, <i>In pace</i> (W. Rombauts)	376-377
A. Schouteet, <i>Catalogus-kaarten en plannen bewaard op het Stadsarchief van Brugge</i> (A. De Smet)	373-374
J. Van Rompaey, <i>De Grote Raad van de hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen</i> (J. Mertens)	369-370
G. Versavel, <i>Passendale 1940</i> (L. Schepens)	377-378
C. Vlaemynck, <i>De Bevrijding van Brugge</i> (L. Schepens)	378-381

KRONIEK	161-168, 382-400
BOEKENSCHOUW	402-433

MEDEWERKERS AAN DEZE JAARGANG

- R. Degryse, Hof ter Schiecklaan 33, Berchem
 G. Gadeyne, p.a. Rijksarchief, Biezestraat 2, Ronse
 W. Le Loup, Schaakstraat 35, Sint-Kruis (Brugge)
 J. Noterdaeme, Gentssteenweg 120, Sijsele
 P. Soetaert, Weldadigheidsstraat 79, Leuven
 D. Van den Auweele, Spaanse Burchtlaan 27, Korbeek-Lo
 P. Vandewalle, Albatrosstraat 15, Oostende

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD :

- Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation,*
(vanaf 1926), per jaargang. 300 fr.
- H. Dussart, *Fragments inédits de Rombout de Doppere,*
Chronique brugeoise de 1491 à 1498. Brugge, 1893, in 8°,
56 blz. 250 fr.
- A. Heyse, O.F.M., *Tabulae capitulares almae provinciae*
Sancti Joseph in comitatu Flandriae Ordinis Fratrum Mi-
norum Recollectorum (1629-1796). Brugge, 1910, in 4°,
XXV - 169 blz. 300 fr.
- A. De Poorter, *Un traité de théologie inédit de Gautier*
de Bruges : Instructiones circa divinum officium.
Brugge, 1911, in 8°, XII - 44 blz. 100 fr.
- L. Gilliodts-van Severen, *Mémoriaux de Bruges*, Dl. II,
in 8°, 327 blz. 300 fr.
- A. Schouteet, *Gedenkwaardige aenteeckeningen van Jan Ka-*
rel Verbrugge. Brugse kroniek over 1765-1825. Brugge,
1958, in 8°, 147 blz. 150 fr.
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te*
Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male, Brugge,
1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 300 fr.
- A. Van Wallegem, *De oorlog te Dickebusch en omstreken*
1914-1918. Uitgegeven door J. Geldhof. Tweede en
derde deel, in 8°, 256, 213 blz., + ill. 400 fr.
- J. De Cuyper, *Journal de Campagne 1914-1917. Oorlogsdag-*
boek van een hulpdokter bij het Belgisch leger. Uitgege-
ven door A. De Cuyper. Brugge, 1968, in 8°, XXI +
242 blz. + 5 pl. 300 fr.
- L. Devliegheer, *Oorlogsdagboeken uit de streek tussen IJzer*
en Leie. Brugge, 1972, in 8°, 247 blz. + 20 pl. 300 fr.
- J.-M. Duvosquel, *La vie civile à Comines durant la guerre*
1914-1918. Brugge, 1972, in 8°, XV + 316 blz. + 23 pl. 300 fr.
- J. Geldhof, *Het Handboek van P. Vandendorpe, pastoor van*
Nieuwkerke (1730-1806). Brugge, 1974, in 8°, 210 blz. 300 fr.
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oor-*
konden 1089-1300. Brugge, 1973, in 8°, 217 blz. 300 fr.
- J. Geldhof, *Oorlogsdagboeken over Ieper (1914-1915). Eer-*
ste deel, in 8°, 367 blz. + ill. 425 fr.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de Provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

De «Handelingen» vormen ieder jaar een boekdeel van minstens 300 bladzijden, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden.

Om lid van het Genootschap te worden, wende men zich tot het Bestuur (p.a. Rijksarchief, Academiestraat 14, 8000 Brugge) met opgave van naam, beroep en adres. Het lidmaatschap verplicht tot betaling van de jaarlijkse contributie (300,- fr.) en geeft recht op de toezending van de «Handelingen». Bovendien wordt aan de leden een korting van 20 % verleend op de prijs van de «Handelingen» of de afzonderlijke uitgaven, die vóór hun toetreding tot het Genootschap zijn verschenen.